ЦРНОГОРСКО ПРИМОРЈЕ

И

КРАЈИНА

ОД

АНДРИЈЕ ЈОВИЋЕВИЋА

ПРЕДГОВОР

Црногорско Приморје и Крајину проучавао сам 1911. и 1912. г. по упуствима г. Ј. Цвијића. Та своја проучавања средио сам и послао Срп. Краљ. Академији Наука. Окупационе аустро-угарске власти овај рукопис, са многим другим, однијеле су и, мада је уложено много труда око трагања, рукопис се до данас није могао пронаћи. По несрећи, нијесам оставио копију од рада док су ми преостале путничке биљешке. По жељи г. Цвијића, наново сам ишао у Приморје и Крајину у лето 1921. г., да освјежим многе представе и попуним слику о тој области. Уз то сам сада овом раду додао и област од Међурјеча до Скадра и Бојане и област Крајине, које су до 1913. г. припадале Турској. Тако овај рад обухвата сад све Црногорско Приморје и Крајину.

Нарочиту сам пажњу поклонио поријеклу становништва и психичким особинама. Са особитом сам пажњом истраживао имена разних географских предмета, која служе као докази негдашњег и данашњег становништва.

Сматрам за дужност да захвалим г. Цвијићу, који ме је упутио на испитивање ове области и нашао материјалне помоћи, да довршим овај посао. Г. Цвијић ми је, осим тога, много помогао својим савјетима, да овај рад буде што бољи и потпунији.

ПИСАЦ.

Црнојевића Ријека, 25. децембра 1921.

I. ФИЗИЧКЕ ЦРТЕ ОБЛАСТИ

Црногорско Приморје и Крајина захватају пошљедњи изданак динарског венца, који се од Ловћена спушта ка Скадру и завршује на Бојани. Област почиње од преседлине на Сутормању, па се пружа ка Скадру. Планински се ланац пружа од С. З. а ка Ј. И. у, а тако и сама област. С једне стране ову област залива Јадранско Море од Спича до ушћа Бојане, а с друге, противне, Скадарско Језеро од Годиља, у Црмници, до Широка, где Бојана извире из језера. С треће стране област затвара Бојана.

Приморје је назвање географа, не мештана, који за њега немају имена. Веће су цјелине: Бар, Мрковићи, Улцињ и Анамали.

Дио према језеру зове се *Крајина*. Крајином се у ширем смислу зове сав предјео од Селачке Стубице до Широка, а у ужем од Драгојевића до Зогања. Дио од Остроса до Зогања зове се и *Дебелом Крајином*.

Брда и поља.

У Сутормању је највећи врх *Лонац* (1163 м.). Од њега се ка С. издваја низ гребена који ограђују Црмницу од Крајине. Између Лонца и Врсуте (1183 м) је пресло (844 м). Као што се један крак Сутормана издваја ка Скадарском Језеру, тако се један крај Врсуте издваја к Јадранском Мору и раздваја Барско Поље од Спича.

Сутормaн је везан с Румијом гребеном на коме је седло Бијела Скала на висини 903 м.; туда води пут, који спаја Бар са Шестанима и Крајином.

Од Румије пружају се гребени у три главна правца. Један гребен иде према Бојани и завршује се Голишем и Тарабошем. Испред Голиша је преседлина, на висини 497 м., куда је најзгоднија комуникација преко овог ланца.

Румија к мору грана се у два огранка. Први се спушта мимо Бара и дијели поље на Барско и Зубачко; а други се надвисује над Мрковићима и зове се *Лисињ* или *Лесињ* (1380 м.)

Североисточно, према језеру, од Лонца настаје висораван, која се пружа до Голика, а од Румије према југу је *Козјак*.

Између Голика и Козјака су неколике увале. Брда се к језеру спуштају стрмено или степенасто. Стране су махом голе и кршевите, а само мјестимице обрасле шумом.

Југозападно од Лисиња су два ниска гребена: *Куртина* и *Можура*. И Куртина и Можура пружају се упоредо са главним планинским ланцем.

Подножје Можуре изнад Улцињског Поља јако је разривено јаругама, између којих су брежуљци ивичастих темена. Између ових „сука“ (брежуљака) има и нешто земље за обрађивање, али је кваре бујице. Некоје су „суке“ потпуно формиране и престало је свако даље раздирање њихово; такви су брегови обрасли густим шумама; а они, чије је стварање у току, изгледају ивичасти, и њихове је бокове излокала вода. Неколико таквих брежуљака је потпуно издвојено од Можуре, и данас представљају хумчиће на равници, које мјештани зову „кодре“; оне су најлепша мјеста за насеља, нарочито су подесна за подизање винограда. Горњи дио Можуре је го и кршевит, а само се види погдјекоје усамљено дрво.

На Можуру се наставља *Бривска Гора* и свршава се код Бојане. Пружа се у истом правцу као и Можура; са сјевера је ограђује Шаско Језеро, а с југа Улцињско Поље; протеже се 2 сата у дужину. Ово је брдо плећато, прилично шумовито и травно, те згодно за сточарство.

Од Добре Воде се пружа *Волујица*, уски а дугачки хрбат који слази до барског пристана, затвара барски залив и чини га врло удобним пристаништем.

Од Можуре к мору протеже се брдо *Радоч* (441 м.), иза овог *Мавријан* (408), а даље Бијела Гора (387 м.). Приморске стране Бијеле Горе обрасле су густом шумом, а горњи дијелови закржљалом ситногорицом. Поред мора су *Мендре*, чувене са маслинове шуме. У недрима огранака Бијеле Горе, до брда *Пињеша* лежи Улцињ.

Упоредо са Бривском Гором пружа се *Шаско Брдо*. Ово брдо почиње од Каменичког Моста, а завршава се код Бојане. На овом су брду остаци града Свача, а између њега и Бривске Горе је Шаско Језеро. Брдо је веома кршевито и махом голо.

Подножје брдских страна према Бојани веома је благо и спушта се дубоко у Анамалско Поље. Од подножја се, баш као од Можурина подножја, само у већем опсегу, издваја врло много „сука“, коса и „кодра“ и улазе у поље за 2—4 километара. Сви се ови разгранци пружају у правцу југа и скрећу час десно, час лијево; по величини и облику су врло различни. Највећа је *Мурићанска Коса* (арбанашки *Веља Лина)*, која допире до Бојане, па иза ње *Мала Лина*. Између брегова протичу рјечице, просијецају трошно земљиште, односе силан муљ у поље, које, због тога, брзо нарашћује. На једном бријегу Бојане, одмах испод Облика, гдје Бојана рони обалу, видио сам на два метра дубоко у земљи читав слој излом-

љених цигаља. Већина ових брегова је потпуно формирана и пошумљена, а један дио се стално руши у потоке и ријеке. Између ових брегова су добри комади земље, за којима су се људи из горњих села спустили.

У истом правцу, у ком се пружа главни планински ланац као кичма ове области, пружају се и сви мањи и већи брдски ланци ове области: Куртина; Можура, Волујица, Бривска Гора, Шаско Брдо, па ланци преко Бојане: Црни Врх и Барбалуша. Исти се правац запажа и на Мрковском и Горанском Пољу, па на брдском ланцу у Крајини од Ливрашника к Сијерчима.

Горњи дио страна изнад Анамала веома је стрмен, те се земља и камење лако срозава. Ту има много точила, која су нестална, те се за вријеме силних киша читави комплекси земљишта одроњавају и спуштају. Изнад самих села и шумског појаса јасно се виде трагови скорашњег срозавања. Површина им је потпуно гола, што потврђује њихову скорашњост. Сличних срозавања може да буде и у будуће, али она не могу да буду од веће штете, јер су насеља заштићена густим шумама, чије се подножје не руши.

Једно веома велико и страшно срозавање десило се у октобру 1914. г. Тада су, ушљед велике кише, изнад села Мида проврели многи силни извори, па су се велике пласе земље и камења отисле са Липоњака и страшном бујицом својом захватиле село. Том приликом су уништени 10 млинова, 2 ваљанице, 4 куће и сеоска џамија. Срозавање читавих брегова трајало је 7—8 дана. Земљиште, на ком је било село, отисло се уз силни тутањ у цјелини. спустило се и онда срозало у гомилу. Да није било неког попречног стјеновитог бријега изнад села, који је задржао камење и земљу са Липоњака, све би село пропало. За вријеме одсиједања чула се на далеко јака подземна тутњава, а осјетило се и веома јако дрхтање земљишта. Људских жртава није било јер су људи благовремено избјегли, али је у свем крају завладао био такав страх, да су људи мислили: е је дошао крај свему.

Слична спуштања се примјећавају и изнад Зубаца, испод Сутормана, гдје се виде небројена точила, која се и данас осипају.

Прелаз из Приморја у Крајину и обратно веома је отежан, јер се брдски ланац непрекидно провлачи између оба дијела и до Тарабоша задржава сталну висину од 700—1000 м. и више. Прелазак је везан само за извјесна места, за некоје преседлине, као на Бијелој Скали, куда се из Шестана слази у Бар, па преко Пет Убала, куда се из Крајине прелази у Миде, и преко најнижег превоја изнад Зогања с једне и Боботи с друге стране. Остали су прелази незнатни. Потребу овог саобраћаја изазвала је нужда код Крајињана ради пазара у Бару и млина у Мидама. Иначе, Крајина има природни излазак преко језера у Скадар.

У Црногорском Приморју има три повећа поља: *Барско*, *Улцињско* и *Анамалско*, и два помања: *Мрковско* и *Гораноко*.

Барско Поље је међу огранцима Сутормана и Лисиња; дијели се на западни, мањи дио — *Зубачко Поље*, и источни, већи дио, *Барско Поље*. Зубачко се Поље пење уз реку Жељезницу до села Зубаца, а Барско Поље до Бара уз реку Бунар и уз Заљев до под Добру Воду.

Улцињско Поље је између огранака Можуре, Бијеле Горе, Бривске Горе и између мора и Бојане; протеже се од Бривске Горе до мора у дужину до 15 километара, а толико и у ширину од Бојане до Улциња. Улцињско Поље, као и поље с оне стране Бојане, нанијела је и наноси Бојана. У предању стоји, да је Бојана негда текла испод села Св. Ђорђа, па правцем у море код Пиљеша. Но Бојана је промијенила правац и отишла на другу страну, а старо корито затрпала. И данас, кад јако надође, прелива и отиче старим током. Ово је и учинило, да су насеља до скора била само у околини поља, гдје их бујица Бојане није могла захватити. Бојана, кад набуја, носи врло много муља, који у њу унесе Дрин. Морски валови набацују тај муљ на морску обалу до Пиљеша; због тога је морски бријег нарастао, спријечио излив воде из поља у море и створио језеро *Цогај*. Његова је околина до 1885. г. била подводна, а вода, ушљед запљускивања морских таласа, слана. Канал, који је тада од мора до језера прокопан, снизио је језерску воду, одстранио утицај слане воде, али ипак није потпуно ослободио земљу од подводњавања. Да би се ово пространо поље учинило плодним, дата је 1911. г. концесија неком италијанском друштву, да га исуши и оспособи за успијевање културних биљака.

Анамалско Поље хвата од Катркола до Бојане, пуна $2^1/_2$ сата хода; оно је к Бојани све шире, и тамо је неприметно нагнуто. Добар дио поља до Бојане плави вода јесени, зими и пролећи, те се на њему не може сијати пшеница, што у многоме умањава његову економску вриједност. Бојана све више плави ово поље и она је стална опасност за њега, докле год се не изврши канализација Дрима и Бојане. Поље је испресијецано косама и брежуљцима, обраслим шумом, што увећава његову економску страну, а од њега се пружају многа мања поља и залазе дубоко између брежуљака.

Мрковско Поље се налази по дну Лисиња; дугачко до $2^1/_2$ километара, а широко нешто мање. Поље је благо нагнуто к реци Међурјечу, врло је плодно и већи се дио може наводњавати. Средином поља пролази колски пут од Бара преко Анамала за Скадар; можда је овуда водио и стари пут за Свач. По предању, овдје је негда била варош.

Горанско Поље се пружа с горње стране Можуре у дужини до 7 километара; ширина му је незнатна, те се по про-

стору равна са Мрковским Пољем. Не може се наводњавати па му ни плодност није најбоља.

Изнад Шаског Језера, испод Доње Клезне, лежи малено поље које се, због језерске поплаве, не искоришћава.

У Крајини нема поља, већ само мањих и већих увала. Од њих се истичу: Пепићи, Чукурали, Горњи Шестани и крајинска долина од Ливрашинка до Арбанеша. Крајинска долина је испресијецана брдима и вртачама, али општи њен изглед даје слику једне скоро равне површине. На овој се површини свагда удобно развијао живот, а то потврђују многи остаци из старине (црквине, ублови, селишта и др.). Поред језера су нешто већи зараваньци: *Мурићи и Бобовишта.*

Ријеке и језера.

Приморје обилује рјекама, потоцима и изворима. Бојана кривудаво тече пољем. Њено је корито дубоко и пловно, али Дрим доноси пијеска и муља, које брзина пребацује сад овамо, сад онамо. Због тога је пловидба често отежана или онемогућена. Исто се тако на ушћу њеном гдјекада нагомила пијесак, да је пролазак бродовима за по неколико дана спријечен. Ријечне су обале несталне и незаштићене; оне се често роне, а трошне су, те их вода лако поткопава. Кад Бојана надође, за вријеме киша, прелије на многим мјестима обале, поплави обе стране тако да сва поља огрезну у води, спријечи се свака комуникација до многих села. Највећи дио Бојане тече онда између Барбалушке Горе и Црног Врха, па се код Љеша улива у Дрим. Бојана ремети привредно стање крајева, кроз које пролази, и само радикална канализација њена и Дрима спасти ће становништво од штетних пошљедица њених сталних и трајних поплава и привреду ових крајева окренути на боље.

Međурјеч извире испод Румије, између Лисиња и Липоњака, и улива се у Шаско Језеро. Горњи ток је врло стрмен, средњи благ, а доњи скоро миран. Кад су поводњи, јако надође, прелије обале и набаца пијесак. Међурјеч прима *Пелинковића Поток, Брод, Поток од Ступице.*

Братица је рјечица, која извире испод Можуре и иза Пиљеша улива се у море. То је мала, кратка рјечица. На њој има неколико млинова. Љети пресушује. У њу се уливају потоци: *Поток од Куче, Коломски Поток, Грдни* и *Осојни Поток.*

Бунар се слива испод Румије, од Вељих Микулића. У Бунар увире *Поток од Жањевице*, који се стаче низ Мале Микулиће. И рјечице и потоци, који се у њега уливају, носе пијеска и камења, које некада набацају по њивама и ливадама. На Бунару има млинова и једна машина за цијеђење маслинова уља; ту је била и фабрика за прављење сапуна.

Жељезница је састављена од више потока и највећи је *Веља Ријека*, која се слива од Малих Румија и Бијеле Скале.

Од негдашње црногорско-аустријске границе долази *Пошок од Грбавца*, па се улива у Вељу Ријеку испод Зубаца, и одатле напријед тече под именом *Жељезница*. Сви ови потоци долазе са великих висина, па је њихов горњи и средњи ток веома страм, те, кад јако набујају, носе камење и пијесак и праве штету. *Ушин Пошок*, *Врела*, *Рашкашин Пошок* и *Шкурша* долазе са Лисиња, сваки се посебно улива у море. Од Валдиноса до Улциња има повише сухих потока, а таква једна поточина тече и кроз Улцињ.

У Анамалима има много рјечица и потока. И потоци и рјечице јако набујају на киши, па носе много муља и пијеска и често пута пребацају корито.

Стране Румије, Сутормана, Лисиња, Можуре, Липоњака и сав јужни нагиб планинског ланца пуни су извора, док је страна према језеру врло сиромашна у води. Ова разлика у води између једног и другог нагиба потиче од природе земљишта. У Крајини су два повећа суха потока: *Пошок од Пинчића* и *Пошок од Баисуле*. Први се слива од Пинчића и пâд му је врло стрм. За вријеме кише односи камење и пјесак, прави штету њивама, а често их и разрива. Овај поток се улива у језеро кроз Доње Муриће, и једино се има њему захвалити, што се по дну Доњих Мурића стере плодна и повећа равница.

У Крајини нема текућих вода, а мало је живих подземних. Људи се служе бунарском водом, и свако село има повише у гњили ископаних бунара и локвина за појење стоке. Кад су љета сушна, настаје оскудица у води и онда се многа села служе бунарском водом, која је и нечиста и нездрава. Да би се људи обезбиједили водом, праве много ублова, често по десетак њих у непосредној близини, па из њих узимају воду редом: кад се вода из једног убла потроши, онда се отвара други, и тако редом. У Крајини има врло старих ублова и не зна се, из ког су доба. Почетак копања ублова, без сумње, датира од најранијег становништва.

У Приморју су два језера: *Шас* и *Зогај*.

Шас лежи између рушевина града Свача и Бривске Горе. Љети језерска вода падне много, па је језеро онда дугачко једва 500 м., а зими, кад се вода попне, захвати и 4 км. у дужину. Поред Бривске Горе има вирова, дубоких 10 до 15 м. У језеру има разноврсне рибе, али је лов веома отежан, јер мјештани немају потребних за то средстава.

Од Бривске је Горе и силазак на језеро отежан; *Брнјесш* је једино мјесто, гдје је удобан водопој.

Зогај је у Улцињском Пољу, ближе Улцињу, но Бојани; језеро је врло плитко и нема вирова. Прича се, да је ово мјесто, гдје је данас језеро, било негда насељено; у потврду тога наводе, да се у дубини до самог језера налазе некакве земљане ћунте, које су могле служити за водовод.

Као што се језеро Шас пружа у правцу Међурјеча, тако се језеро Зогај пружа у правцу негдашњег корита Бојане; тиме се даје доказивати, да је Бојана овуда текла, или бар један њен крак. Језеро је данас дуго до $2^1/_2$ км., а широко 1 км. Од њега до мора води дубоки канал, излази у море у Пристан Милена. До 1885. г. канал од мора до језера је био и плитак и узак. Тада је канал прокопан и проширен, те и повећи пароброди могу пловити. Преко канала се прелази керепом, који се помоћу гвозденог конопца превлачи.

Крајини припада дио Скадарског Језера, и оно тамошњем становништву олакшава живот много. Поред обале има повише дубоких вирова. (О овом језеру види XIII. књ. Српског Етногр. Зборника: Скадарско Језеро). Поред обале испред Крајине од Зогања до Петрове Понте има око 50 што мањих, што већих острва. У продужењу тока Мораче у језеру су највеће дубине. У Крајини је свако острвце познато под именом „горица".

Дубоко Око (вир) под Зогањама, како Зогањари увјеравају, има подземну везу са неким извором у Вилгарима. Причају, да вода у овом оку, на великој киши, избаца паприке, па се мисли да оне доспијевају овдје из тог извора. У то их још више увјерава то, што у том извору у Вилгарима има јегуља, а оне, по њихову увјеравању, могу доћи само у језеро подземним путем.

У Приморју пада силна киша, и чести у пљускови; зато вода потече силном бујицом, па рони, и односи земљу, или наноси пијесак и камење. Зато је земљиште веома разривено. Пљусак је страшило за овај крај; он може да буде веома силан и штетан. Силан је пљусак у народу познат под именом „пијавица", а то је ошмрк или морска труба. У Мрковићима се мисли, да се из облака спусти „пијавица", која сише воду из мора. Докле се ово збива, силно „сева" и грми, и тада се „пијавице" из облака спусте у море. А кад се насишу, онда воду из себе сипају на земљу и постепено танчају, докле се истресу, испразне, и онда их нестане. Њих може да буде 3—4 једна до друге; оне праве велику штету. Пијавица је за овај крај што град у неким крајевима Црне Горе. И да би се људи спасли од ове напасти, покушавали су на разне начине, да пијавице у самом зачетку прекину, баш као што у Црној Гори раде којешта, да спријече град, на пример: звоне звонима, избаце изван изврнут троноги столац или раоник, а у потоње вријеме пуцају из пушака. Мрковићи причају, да је у старо доба био неки старац *Арслан Томбар* из Куња, који је имао моћ, да прекине „пијавицу" у највећем њеном јеку. Он је, како причају, за то вријеме правио на камену, земљи или артији „Соломонов Крст", а да не гледа ни у крст ни у „пијавицу", и непрестано је нешто шапутао.

Клима.

Географски положај даје овој области благу поморску климу. Зима је у свем Приморју блага, особито кад духне јужњак; јужњак доноси кишу, која обилно натапа сав овај крај. Кад духне сјеверњак, време одмах захлади. Сјеверњак јако духне у Барском Пољу, куда се силно спушта са Сутормана низ туђемилске и зубачке долине. А тада веома захладни и у Улцињском Пољу, гдје сјеверац снажно брише; у Мрковићима под Можуром и у Анамалима се мање осјећа.

Љетне врућине знатно ублажава даник, који редовно духа дању с мора на копно; даник најјаче духа у Анамалима.

У Микулићима је клима хладнија, а мање у Туђемилима и Међурјечу. Мрковићи су не само по положају већ и по поднебљу на најљепшем мјесту. Маслине се тамо пењу до оне висине, одакле почињу букве.

У Анамалима је клима двојака. У пољу је вруће; тамо је сила комараца, па је ту маларија редован гост. Због маларије је народ и пољу веома нездрав. Већи дио поља плави Бојана, вода се постепено спушта и испарењем земљишта кужи се ваздух. Анамалска села при странама су у шуми, гдје има доста здраве изворске воде; тамо је и клима блага и људи здравији, јер љетну врућину ублажава влага и шума. Несносну врућину у Анамалима ублажује даник, који стално почиње духати од 11 сати прије подне и духа до ноћи, а долази од мора преко Мрковића удољином између Лисиња и Можуре. Долазећи преко чистих и здравих мјеста, доноси чист и здрав ваздух, те ублажава врућину и поправља здравље ових мјештана. Овај вјетар тако снажно духа, да хоће да однесе капу с главе.

Крајина је заклоњена од морских ваздушних струја, али је њена клима, ипак, прилично блага. Пепићи, Чукурели, Горњи Шестани и Пинчићи су најхладнија мјеста, јер се налазе на првом ступњу од Румије. Тамо напада велики снијег, који се може задуго одржати. Остала су мјеста у Крајини хумнија и тамо роди смоква, шипак, лоза, коштања и маслина. У Приморју снијег ријетко пада, а и кад падне, кратко се одржи. Врхови од Румије и сусједних јој брегова често се обуку у снијежну одору, но чим духне с мора вјетар, брзо је нестане.

Клима је у Крајини у опште здравија и чистија но у Анамалима, па зато су у Крајини и људи здравији. Клима је у селима поред језера прилично здрава, иако врућа, јер је земљиште каменито и оцједито, а поред обале нема баруштинâ, пошто дубина допире до саме обале. Љетну врућину расхлађује вјетар с језера, који дању стално духа. Изјутра духа „сјеверика“, која долази преко језера са црногорских планина; зато је овај вјетар чист, здрав и хладан. Овим се вјетром користе лађари, јер разапну једра, па лако и брзо доплове од Плавнице до Скадра.

Шума и ораница.

Шуме су у овој области прилично ријетке. Планински су врхови сасвим голи, а тако и горњи дио страна, нарочито Лисиња и Сутормана. Брда изнад Микулића, ближа Румији, много су шумовитија но брда од Сутормана до Румије. Ту су читаве шуме букове, дубове и грабове. Шума се спушта иза Лисиња поред Кабете ниско у долину Међурјеч. С друге стране су Ђеринац, Муковаљ и Тријол обрасли шумом, која се спушта у Барско Поље. Комплекси шума, који покривају површје изнад Мрковића и Бара, чине, да су ова мјеста влажна, земљовита и за живот погодна.

Изгледа, да су и Мрковићи били обрасли шумом, па су је сељаци посјекли и земљу убаштинили. То се познаје по остацима шуме, која се још и данас на многим мјестима налази, и по дебелом слоју земље, који се задржао. Шумом обилује приморски појас од Волујице до Улциња; ту се шума пење до 300 м. надморске висине, а негдје и више. Она је од дуба, зеленике, јасена и зимзеленог дрвећа. Изгледа, да су људи овај појас шуме штитили ради зимнице стоци, коју су зими сагонили с планина, да овдје презими; тај се начин исхране стоке и до данас задржао. Овај се појас шуме наставља од Мрковића преко Анамала, па се завршава код Скадра. Појас шуме је од Зубаца до Улциња помијешан са маслиновом шумом, која је код Бара највећа и најстарија. Овдје је вегетација, због влаге, толико бујна, да је и најнемилосрднија сјеча није кадра уништити. По Зубачком Пољу, по Мрковићима и Анамалима и данас се види повише старих храстова, свједока негдашње старе шуме. Бујно зеленило даје овим мјестима не само диван изглед, већ им подиже вриједност и са хигијенске и економске стране.

Појас изнад шуме је махом го и кршевит. Осим многобројних точила и честог осипања, која спречавају развитак шуме, тамо нема ни влаге, која је неопходно потребна биљу.

Подножје Можуре, с једне и друге стране, шумовито је. Нарочито су лијепе шуме по „сукама“ и „кодрама“, као и у предјелу између Бојане и Пелинковића, гдје је шума пуна горостасних храстова. И Бривска Гора је шумовита, особито њена плећа, која су прилично равна. Улцињско Поље је мјестимице обрасло шеваром, трском, жуком и разним барским биљем, које мјештани зову „кнета“. Мјестимице има и лијепих шума, особито по брежуљцима и око њих уз Бојану, као и по унутрашњости поља.

Уопште, Црногорско Приморје не обилује шумом, а што се још понегде налазе читави комплекси шума, узрок је двојак: или су их људи пиштеђели за стоку зими, јер је то била неминовна потреба овог становништва, баш као и ораница, око ње и још више; или људи нијесу живјели у близини тих

шума, па их нијесу уништили. За истријебљење шуме по височвома помагала је и природа земљишта, јер је тамо, због велике стрменице, морало бити и великог рушења па с тим и разних промјена у вегетацији. Причају, да је Румија негда била обрасла боровом шумом, а данас се види само неколико кржљавих борова при глави Румије.

Пада у очи, да су сва мјеста око старих путова много голија од оних, која су од путова била удаљена. Тако су мјеста око пута Бар—Скадар много голија од заклоњених мјеста. Црногорци су за вријеме рата 1877.-8. г. уништили много шуме у Сутorману.

Крајина је сиромашнија шумом. Све стране изнад језера су потпуно голе, и што ближе Скадру, све голије. Близина језера, гдје су били повољни услови за живот, узрок је, да се овдје културни живот јавио рано, и земљиште је, ушљед дуготрајне културе, разривено и огољело. На огољелост Крајине понајвише је утицао карст, са којега је бујица спирала и односила земљу. Овдје се јасно показује, да су сва мјеста, даља од насеља и заклоњена од људске самовоље, шумовитија. Поред језера нема оног шумског појаса, који смо виђјели у Приморју.

По Крајини с језера види се само го камен и крш. Ко зађе унутра види дивне и простране коштањеве шуме и шумовите стране. На странама Румије, к Ливарима, има неколико ограђених забјела, пуних густе шуме, а око њих је све пусто и голо. Ово доказује, да је и ту, као и свуда у Крајини, шума уништена.

У Шестанима је најмање шуме. Шуме су тамо неподијељене. Али ако су и подијељене и дрва и лист бере гдје ко хоће и може, а уз то нико није обвезан, да чува и брани младу шуму од коза, које у Крајини много држе, а које су највише штете нанијеле шумама.

Гдје има шуме, ту има и земље; но слој земље није свуда једнако дебео, нити је свуда једнаке каквоће. Испод Сутормана превлађује гњилуша, помијешана са комадима кречњака, који су се с планинских висова срозавали. Скоро свуда у Приморју превлађује ова врста земље, осим у Улцињском и Анамалском Пољу, гдје је помијешана са муљем. У колико је у овој мање кречњака, у толико ју је лакше обрађивати; за такву земљу кажу, да је „лака“, иначе је „тешка“. Изнад Улцињског Поља, при Можури, и у Анамалима има и црвенице, црнице и бјелуше. Жута и бијела земља, каква се виђа на многим мјестима, није добра за успијевање биља. Земља је уопште „тешка“ за рад, и за њено обрађивање су потребни добри и јаки волови; и заиста, по свим тим крајевима видите само волове од најбољег домаћег соја.

У Крајини превлађује пјескуша и црница. Крајинска је земља лакша за обрађивање, али је веона посушна и не на-

тапа се. Због тога су у Крајини неродице честе, јер су љета махом сушна, а због тога је и живот у Крајини тежи но у Приморју.

II. ОПИС СТАРИНА И ПРЕДАЊА О ПРОШЛОСТИ

Гомиле и градине.

У овој области има и преисторијских старина.

Камене гомиле (могиле) такви су преисторијски остаци. У овој области има само у Мрковићима пет могила, од којих три у Равнима и двије у Палинковићима. Могиле у Равнима се зову: *Земљан*, *Доња Могила* и *Маријина Могила*. Поменуте могиле су захватале веома велики простор и данас су сасвим ниске, скоро заравњене са земљом. Кад су могиле простране, морале су бити и високе, па су људи разнијели камење за ограде. Мјештани ће најрадије рећи, да су могиле жуђелске. У Комини, сусједном селу, постоји браство *Жуђели,* које именом потсјећа на народ, од кога су остале могиле; у Грдовићима, недалеко од Равни, постоји извор *Чивуштово,* а у Печурицама, одмах до Равни, једна се њива зове *Чивуштово*. Сва ова имена јасно потсећају на неки стари народ, који је изумро или се иселио, а који мјештани најрадије крсте именом „Чивут“, „Чивутин“, „Жуђел“, „Јаудија“ итд.

У Бару је било утврђење, које је заштићавало грађане. Исто тако и у Улцињу. Свач је разрушен давно и његово утврђење лежи данас на обали Шаског Језера у рушевинама; њега су разрушили Турци, кад су га отели од Млечића. У том су нападају Мрковићи одиграли најважнију улогу. У Бару и Свачу била је бискупија. Бар је у том својству остао све до наших дана, а Свач је, с пропашћу, изгубио сваку важност. Од онда су Улцињ с једне, и Скадар с друге стране, замијенили улогу Свача.

Некада је постојао при мору у дну Мрковића, гдје почиње Можура, бријег, на коме је био град. Бријег се одронио у море, а с њим и град. Данас је овај бријег острво, на коме се, дубоко у мору, виде зидине од кућа. Ово се острво зове Стари Улцињ, чиме би се хтјело рећи, да је иза пропасти овог града подигнут данашњи Улцињ.

При копању темеља за монопол дувана у Бару нађени су дубоко у земљи комади бродова и сидра. У Затеву показују мјесто, гдје се, при копању темеља за једну кућу, нашао дубоко у земљи зид и у њему гвоздена алка, о којој су морнари везивали бродове. Ако је овоме вјеровати, морска је висина негда била већа, можда за неких 10—15 м.

Прича се да је свуда поред мора испод Мрковића била варош. Стари су причали, да су до скора гледали куће у води.

Кад је пропала ова варош, онда су људи подигли нову варош од Заља, под Мрковићима, преко Мрковића и Мрковског Поља до Каменичког Моста. Онда је град био у Колиманима. Изнад града је била тамница, па се и данас то мјесто зове „Темница".

Крајина је, лежећи у сусједству Скадра и Скадарског Језера, увијек вукла к себи не само обичне привреднике, већ и саме владаре. У Коштањи се један брежуљак зове *Краљић*, који је по свему најљепше мјесто у свој Крајини; по народном предању ту је живио кнез Јован Владимир, кога мјештани зову „Свети Краљ". Да би Јован Владимир дао Крајини више љепоте, саградио је велељепни манастир Успенија Пресвете Богородице, познат у споменицима под именом Пречиста Крајинска.

Кнез Стеван Војислав, имао је престолницу, по ријечима попа Дукљанина у жупи Прапратни. Гдје је Прапратна, до сада није утврђено. К. Јиречек вели, да је код Бара (Историја Срба, 203), а П. Ровински претпоставља, да би то могла бити данашња Папратница у Црмници (Черногорія I. 348.). Распитивао сам за име Прапратна, и само сам нашао *Прапатиште*, изнад Доњих Мурића, као саставни дио њихов. У Папратници (у Црмници) нема никаквих услова за живот и двор једног владара, и столица зетска није се могла, нарочито у оно доба, пренијети из Скадра и Крајине преко Румије на крај државе. Столица ослободилаца Зете требала је бити у срцу саме Зете.

Прапратна, столица кнеза Стевана Војислава, била је у данашњим Доњим Мурићима. То се потврђује овим:

1. Један дио села, и то најгорњи, до данас је задржао име „Прапатиште", које јако потсјећа на име Прапратна. А што се и данас цијело мјесто не зове старим именом, узрок је у томе, што су становници Доњих Мурића, досељени из Климената, донијели собом то име, па га дали селу. Да је то њихово браствено име, које не напуштају никако, доказ је и у томе, што се повећи број њих и одавде иселио око Скадра и Тарабоша и нова насеља су назвали истим именом. Приликом насељења Мурића у Прапратни старо се име истисло и у нешто друкчијем облику задржало на крају села, у једном сеоском дијелу.

2. Нема сумње, да је име Прапратна постало од ријечи *папрат* или *прапрат* (pteris aquilina). Да је, збиља, тако, вјерујемо и по томе, што ту и данас расте много папрати; залуду је људи тријебе, она једнако расте по њивама уз дувач и кукуруз.

3. Село је на самој обали Скадарског Језера, уз то и на најљепшем мјесту у Крајини. Ту је пространа равница са густом маслиновом шумом. Поред корита реке Мораче, које пролази испред Доњих Мурића, налази се повише острва са дивном природом, на којима су стари зетски господари подизали цркве и манастире. Из овог је мјеста лијеп изглед на

Зету, Проклетије и Скадар; оно је давало много удобности за живот владара. Маслине су овдје толико старе, да се с правом даје мислити, да су могле бити засађене у доба Стевана Војислава или и раније.

4. На источном крају равнице налази се рушевина, 12 м. дуга и 5—6 м. широка. Остаци потсјећају на какво повеће здање. То се мјесто данас зове „ћелија", а по њему и сав онај крај. Изгледа, да је ту била црква.

5. Претходник Стевана Војислава, кнез Владимир, престоловао је у Краљићу, на два сата даљине од Доњих Мурића, у срцу Крајине. Можда је отац Стевана Војислава живио у Мурићима, па је син од оца наслиједио имање, и престолницу није нарочито преносио из Краљића, него је ту, његовим ступањем на владу, успостављена.

6. Прапатиште је врло старо име, старије од данашњег становништва. И ако Мурићи, па и сви Шестани и Крајињани, говоре данас арбанашки, ипак ово мјесто зову „Прапатиште". Ово је име нађено овдје, и данашњи га насељеници нијесу дали. Папрат се арбанашки каже „фијер."

7. Поп Дукљанин набраја зетске жупе: Obliquit (Облик у дну Тарабоша, у Анамалима), Prapratna (по нашем тврђењу Прапатиште у Доњим Мурићима), Cremenica (биће Црмница), Bundua (Будва) и т. д. Према овоме Облик је био жупа од крајинских гора к језеру Шасу и Свачу, дакле, данашњи Анамали; Прапратна од крајинских гора ка Скадарском Језеру, на противној страни жупе Облика; Црмница до Прапратне и Скадарског Језера, а Будва с друге стране планинског ланца ка мору. Двије су жупе биле на страни мора (Облик и Будва), а двије на страни Скадарског Језера (Прапратна и Црмница). Оваква је подјела и природна и правилна, и само побрајање код попа Дукљанина одговара географском реду и положају.

8. Докле је Зета била као држава, њена се престолница помјешћала из мјеста у мјесто само у околини Скадарског Језера, не излазећи никад из овог оквира; она се помјешћала од Диоклеје до Скадра, Крајине, Прапратне и Жабљака, одакле је пренешена на Обод и Цетиње.

Црквине, гробља, селине и остаци других старина.

У цијелој области има врло много црквина, гробаља и других развалина. Мрковићи у томе понајвише обилују. Црквене рушевине јасно говоре о негдашњем православљу у овој области. Остатке цркава и манастира описаћемо редом.

Зупци. Многи су Зупчани раније живјели под Суторманом, за Црним Кршем. Ту се и данас познају трагови кућа; ту су четири воденице и црквина Св. Ивана на Рибњаку. Село је за доба Шћепана Малог у Црној Гори (1767.—1774.) попаљено, црква порушена и сељани пресељени у данашње Зупце. Око цркве Св. Ивана има много гробова. Ту је извор *Рибњак.*

Више села Зубаца је брдашце *Градец*, на коме се познају клачне зидине.

Више данашње цркве у Зупцима, на мјесту Полачама, налази се црквина. Цркву су разрушили Турци, кад су завладали овим крајевима. По друшу села је велика развалина, гдје је била црква Св. Михаила, коју су разнили Турци, кад су узели Бар. Уз цркву је било гробље. Мјесто, на ком је црквина, зове се *Беговина*. Уз црквину су остаци развалених кућа, гдје су, по предању, живјеле калуђерице.

Туђемили. На врху села је православна црква Св. Петка и старо гробље. Црква није порушена, и ако су Туђемилци муслимани. Туђемилци, и пошто су пријешли у ислам, нијесу дали, да им ко разруши цркву, но су и даље поштовали стару вјеру, особито гробље својих предака.

Микулићи. Више Вељих Микулића су Репишта, гдје је било старо село; било је много више од данашњег и хладније. Због зиме сељани су напустили Репишта и спустили се у Веље Микулиће. И данас се тамо виде остаци малених, скоро округлих кућица, до половине у земљу укопаних. У Кабетама, више Вељих Микулића, је селиште; ту је извор *Дајаковица*, а одатле су *Дајаци* у Горани.

Мрковићи. У Мрковићима је највише црквина. Њих је срушило вријеме, јер Мрковићи, иза потурчења, нијесу их пазили.

У Равнима је црквина св. Екатарине. Црква је била дуга 5.06 м., широка 3 м., а висока 1.94 м. Више врата је издубљен полукруг, у ком се познају трагови од иконе. Око цркве је било гробље, а ту је и могила.

У Грдовићима је Св. Госпођа. Црквица је била малена, и до темеља је срушена. Око цркве је било гробље, а и данас се налази повише старих гробова.

Црква св. Илије у Вељем Селу била је саборна црква свих Мрковића; налази се на узвишеном бријегу Радомиру. Њен је размјер 7.04:4·74 м. Звоник је био са три звона; горње је окно срушено. Около цркве је гробље, ограђено авлијом и зарасло у дрвеће. Плоче су на гробовима велике и једноставне. Изнад врата је био натпис, али је камен извађен и однешен. С обје стране врата била су два велика крста, али је десни уништен. Унутра у цркви има 5—6 гробова; св. трпеза је извањена. Свод је на два мјеста пробушен; на своду расте дрвеће, а у цркви пландује стока.

Близу св. Илије је црквина св. Николе. Њен је размјер 4·14: 2·28 м. И она се руши. Ову је цркву подигао неки Никола Дапчевић за себе и своју породицу; унутра је његов гроб и гробови његове породице.

Мало даље од цркве св. Николе налази се црква св. Спаса, размјера 4·35: 2·90 м. И ова црква има своје гробље.

Близу цркве св. Спаса је црква св. Ћилика, размјера 4·50: 3·28 м. У близини је селиште.

У Дабезићима је црква св. Петке, размјера 5·21 : 3·57 м., на бријегу изнад реке Међурјеча. Пред црквом је велико гробље, а ту има и неколико дебелих церова. Овој су цркви припадала села: Дабезићи, Међурјеч, Љесковац и Калимани.

У Комини је црквина светих Врачева Кузмана и Дамјана, размјера 10: 3·89 м. Црква је била лијепо олијепљена, и порушена је скоро до темеља. Мрковићи говоре, да је приіе боја на Косову Пољу ово била саборна црква свих Мрковића.

Близу светих Врачева је до темеља порушена црква св. Јована. Од ње се ни темељи не познају.

У Доброј Води је црква Св. Николе, размјера 5·31 : 3·74 м., на врху села, на Лисичића Бријегу. Около цркве је гробље.

У средини Добре Воде је црквина Св. Јована, размјера 5:3·25 м. Црква је била од сухомеђе и неправилна облика. Има и гробље.

У Доброј Води је и друга црква Св. Јована, за коју се мисли, да је била саборна црква свих Добровођана. Црква је пропала потпуно, јер се мјесто, на коме је била, осјело.

На једном чоку у Доброј Води налази се црква Св. еванђелиста Марка.

У Куњама је црква Св. Петке, на чијем је темељу подигнута данашња џамија. Негдашње православно гробље ту је готово измијешано са садашњим мухамеданским.

У Вељим Микулићима је храм Св. Николе, размјера 6·22:4·27 м. Црква није никад опустјела, јер је у Микулићима било неколико православних домова, који су чували вјеру и крст, и о Тројичину дану га свечано износили на Румију заједно с браћом католицима и мухамеданцима.

Остале црквине у Мрковићима јесу: при мору, испод Равни; на Можури, до старог пута; у Вељем Селу, више Мрковског Поља; Св. Петка у Лесковцу; Свети Јован у Шкретама; црквина у дну Горане, на Шаљези, гдје је и једно повеће селиште.

Све су цркве грађене у виду лађе; махом су мале и ниске, са малим или никаквим прозорима, ниским вратима и гробљем.

У Свачу је, по предању, било много цркава и данас све су у рушевинама. У Свачу је била епископија, па је ту било и више цркава и манастира. Град се налазио на хрбату Шаског Брда, и пружао се у дужину за неких 200 м., обухватао је два највећа брежуљка и као да је био подијељен у два дијела. Главна, можда и једина врата познају се и данас са стране Анамала. Остаци бедема се тако исто виде; дебели су до 2 м., а грађени од тврдог материјала. Иза бедема, на страни језера, су остаци кућа. С те стране није било бедема, јер је град отуда био природно утврђен. Испред града, на страни Анамала, била је, по предању, варош, чији су остаци потпуно уништени.

Највећа се црква налази изван града; дуга је око 25 м. и има велики олтар. Чело цркве се и до данас одржало и високо је до 10 м. Врата су од дивно отесаног камена и потсјећају на наше царске и краљевске задужбине. И прозори су на олтару и челу од цркве до данас сачувани, а по изради личе на врата. Црквена су ребра махом порушена. На врху чела цркве, на једном крају, види се торањ за 2 м. висок. На олтару се познају трагови живописа. На вратницама је била извајана глава од дјетета и од зеца. Спољашњи зид је био од четвртастог камена. Унутра је било много гробова. С обје стране врата били су натписи. Таква је плоча с натписом постојала и више врата.

Пред овом црквом су постојале, у невеликој даљини, двије малене црквице, као капелице; а у граду је постојала исто тако велика црква, само простије саграђена, и сељани је зову „киша ш Њон" (црква св. Јована). На једној плочи, на челу цркве, постојао је натпис. И ова је црква имала олтар, главну цркву и припрату. На зидовима се познају трагови живописа. Сви су гробови раскопани.

Све су цркве на Шасу у правцу И. З. Мјештани тврде, да је велика црква изван града била православна.

О граду Шасу се у народу много прича. Предање тврди, да су се Млечићи, у чијим су рукама у једно вријеме били сви приморски градови, борили с Турцима за три године и бранили Свач. Турски је логор био код Селите, гдје су Турци подигли били повећу гомилу од земље, са које је султан посматрао Свач. По народном предању, Млечићи су много жалили за овим мјестима, и млетачки је „краљ" рекао: Ништа не жалим, колико Студенац (један од извора под Владимиром), Бушат у Селити (мјесто, гдје се, по предању, вадио бакар) и Брлане у Мурићанима, гдје се, како веле, вадило сребро.

На брдашцу изнад Фраскањела постојао је на бријегу Бојане утврђени град, а тако и на другој страни Бојане, на брдашцу Бели. Даје се претпостављати, да су ова утврђења исто тако стара, као и Свач, а служила су за заштиту пловидбе Бојаном и за спречавање уласка у Бојану непријатељском бродовљу.

На Шаском Брду, у продужењу к Бојани, налази се изнад села Амуле развалина цркве, чије рушевине показују, да је црква била врло велика. Ни на овој цркви нема никаквих натписа, да би се утврдило њено поријекло. И унутра и изван постоје гробови.

У Косићу су три црквине са гробљем, а по једна црквина с гробљем у Селити и Бранши, гдје се један извор и данас зове „ш Њон" (св. Јован). Црквишта се и данас налазе у Фраскањелима, иза старог града, који је био на бријегу Бојане, па у Штодри и на Горици. Црква на Горици је доскоро постојала. За цркву у Штодри тврде, да је била

врло велика. У Бајки постоји црквина са гробљем, а тако и у Мидама.

Више Зуоса, 20 минута далеко од Скадра, налази се развањена црква у виду лађе. Њени су зидови и звоник доста здрави. Црква има и олтар. Запуштена је давно. У Боботима је близу џамије црквина с гробљем.

Шас (стари Свач) истицао се као средиште не само Анамала, који су онда били богати и напредни, него можда и Мрковића и улцињских села. Свач, као мјесто, у ком се укрштају путови из Скадра, Бара и Улциња, важио је као врло прометно мјесто.

На странама испод Мида се уздиже брдо *Владимир*, које мјештани зову *Мал Сумс*. Ту је по предању, кнез Јован Владимир био ухваћен од цара Самуила. На врху брда се виде остаци старог утврђења. Зидови од бедема се и данас познају; били су од сухомеђе и широки 1 м. На врху је заравањак дугуљастог облика, дуг 80, а широк око 30 м. На једном нижем крају била је, по свој прилици, саранџа, од које се познају трагови. Рупа је дубока и ограђена клачним зидом., дуга је 7, а широка 4 м. Ово је могла бити једина вода за посаду, јер су извори у подножју брда врло ниски. На другом крају је дубоки шкрип међу стијенама, који је, изгледа, нарочито затрпан камењем. Рупа је била ограђена клачним зидом и могла је служити као скривница. У близини тврђаве налази се комађе гвоздених отпадака из вигња, а виде се и трагови неког здања и комади од цигаља.

Брдо је купасто. Стране су врло стрмене и кршевите. Пењање је тешко и траје три четврти сата. Не зна се, куда је био стари пут. Висина, неприступачност и купаст облик давале су овом брду преимућство над другим утврђењима. У доба хладног оружја, када је град и постао, мала је посада могла одбити силну војску.

У Крајини је највећа старина манастир Пречисте Крајинске, који је до темеља срушен. Црква је била дуга до 15 м., а толико је била дуга и кућа, која се настављала на цркву. Манастирска кула, која је очувана, висока је 12—14 м.; имала је четири ката и на врху звоник. Око цркве се познају трагови многих кућа и гробља. Манастир је задужбина кнеза Јована Владимира, а подигнут је био на једном од најљепших мјеста у Крајини.

Бунар код овог манастира датира можда из истог доба. Дубок је 15—16 м.; вода је у бунару изворска и никад не пресушује. Кад пресахну друге воде у Крајини, онда већи дио Крајине носи воду с овог бунара. Сваке вечери љети може се наћи код убла 50—100 водарица. Вода се вади конопима и кофама, и свака жена донесе собом и једно и друго. Конопи су на камену око убла урезали дубоке жљебове. Вода се некада и исцрпи, али се преко ноћи наточи, да је довољно има

за сутрашњи дан. Доље се у бунару види с једне стране велика стијена, испод које избија вода. На силним поплавама вода се попне до врха, али брзо падне.

Скоро по свим иоле већим острвима у Скадарском Језеру биле су подигнуте цркве и манастири. Манастири на Морачнику и Старчеву су опустјели, а црква на Бешкој је обновљена. Поред Морачника је, по предању, био мост преко ријечног корита, који се и данас, како увјеравају, налази дубоко под водом.

У Руњи се налази црквина, размјера 7·20:5·30 м. Свод од цркве је срушен, али је свод од олтара сачуван. У Руњи живи бравство Марковића, које се најдоцније потурчило.

При мојем путовању по Крајини 1912. г., мој друг и сапутник учитељ Ристо Дапчевић из Врањине нашао је у Руњи новац са натписом с једне стране: REMSCHEID (прво је слово нејасно, па може бити, да је и B), а с друге: HEINRICH VOMBERG. Новац је био омотан танком навлаком од плеха.

Изнад Ливара су развалине цркве, а испод Ливара на поду селиште с црквином и гробљем. Прича се, да је ондашње становништво истражила колера и да су остале само двије дјевојке, од којих се једна удала у Ливаре, а друга у Бриске, те је сеоско имање и припало Ливарима и Гриски. До Цкла има црквина, чији су зидови здрави. Око ње је гробље.

Испод Драчевице је, по предању, одмах при језеру била до прије 400 година варош, где је живио некакав „принцип“ Ђок Лева. Овај је имао грдно имање, и кад се вода подигла, он је напустио ово мјесто и преселио се у Свач. Језерска обала испод Драчевице је у близини Доњих Мурића, гдје нам се чини, да је била престолница Стевана Војислава, кнеза Зете. Ово предање о „принципу“ може да има везе са именом кнеза Стевана Војислава, чијом је смрћу Прапратна и престала бити престолницом.

У Чукурелима је испод Лонца пространа долина са обилатом водом. Зову је „лера“, а то арбанашки значи „вода“. Ту су негда живјели Шестани; ту је данас селиште, црквина и гробље. Шестани су се одатле преселили, како њихово предање тврди, због непрестане магле, која је веома досадна била, а која се и данас зими ријетко диже одатле. Тада су се неки Шестани преселили у Задар (Дабовићи, Маручићи, Печобићи, Вучетићи и др.)

Селина̂ има још у Марстојеповићима и Драчевици. Богићи се зове мјесто, гдје су негда живјели некакви Богићи. Ђонете и Дапали су се преселили у Задар, а тако и Палника, Мандук и Грдоман. Код Лукића су *Селишта*, која су по предању раселили Кастрати. Прича се, да су једне године Кастрати дошли о св. Врачевима на славу у Горње Шестане и сељани из села Селите забране свечарима воду из ублова; ови су пријатељима посипали вино да умију руке послије јела.

То су Кастрати узели за личну увреду и толико су се naљутили, да су на бадњу вече исте године дошли и све село Селиту запалили и раселили.

Шестани увјеравају, да од свих шестанских браства има исељених у Задар и да је ово пресељење било због гладних година, које су у овом карсту, због суше, честе. Потомци исељених Шестана и данас говоре арбанашки. Неки су од њих долазили овамо и овамошњи Шестани причају, да је у говору оних у Задру и ових овамо толика разлика, да се једва разумију. Можда је језик оних у Задру искварен, јер у доба њихова пресељења арбанашки се језик није био довољно одомаћио међу Шестанима.

У Шестанима се види много кућишта, што потврђује старину, а и несталност насеља у овим крајевима. На путу од Доњих Мурића к Ђуравцима налази се мјесто *Грдомани*, гдје се виде остаци кућа и њива. По предању, овдје су живјели неки Грдомани, који су исељени у Задар.

Неки Шестани кажу, да пресељење у Задар није вршено само због гладних година, него и због насиља, и да је највише Шестана пресељено у доба, када су Турци присиљавали Шестане, да прелазе у ислам; то је могло бити почетком 18. вијека, када се вршило турчење у Приморју и Крајини.

Према наведеним подацима, највише је цркава било у Мрковићима, а више у Приморју но у Крајини. Многобројност цркава у Приморју изазивало је ово: свако је село хтјело да има своју цркву и гробље. Мрковићи су се држали тог обичаја, па су не само поједина села него чак и дијелови неких села подизали посебне цркве. Подизање цркава за доба православља у Мрковићима сматрало се и као задужбина. Можда су људи осјећали више љубави према свом храму и већу вјеру у молитву у својој задужбини. Вјера је била захватила дубока корјена у народној души. Многобројности цркава узрок је још и тај, што у Приморју није било манастира, који би својом сјајном прошлошћу привукао себи људе из свих крајева, нити је макоја црква могла постати толико уважена, да има јачег утицаја на даљу околину. У Мрковићима се истицала црква Св. Илије, као саборна, а унеколико и Св. Петка у Дабезићима; међутим, поред Св. Илије никле су још двије три у непосредној близини.

У Крајини је обрнут случај. Манастир Пречисте Крајинске тамо је био стјециште православља од Зете до Мирдита. Овај манастир, силно поштован од широке околине, уливао је Крајињанима толико поштовање да су извјесна села подизала само гробља и капелице, а цркве су подигли тек послије порушења његова. Ово му је поштовање понајвише прибавило име кнеза Јована Владимира, који га је подигао и чије је свето тијело у њему почивало, а којему су побожни кришћани с пуно вјере приступали, око њега се купили и по-

божно су се молили. И скупљајући се ту, свијет се зближио и манастир га је чврстом кариком привезао и за себе и међусобно. Пошљедице његова утицаја на околна мјеста биле су моћне до наших дана; не само Крајињани, но и Зећани и Скадрани скупљали су се до скора код ових развалина о Великој Госпођи, као дану славе манастира. Ту је народ од све три вјере проводио дан у пјесми, игри, весељу, пуцању и заједничкој трпези.

Непријатељи су ову српску светињу у Крајини порушили, не би ли тако Србе у вјери поколебали и разјединили. И успјели су, јер су Крајињани превјерили. И ако су се за дуго времена скупљали код манастирских развалина, фанатизам нове вјере постепено је избрисао сјећање на старине српске.

Многобројност цркава у овој области доказује, да је у старини овдје живио српски народ. При подизању цркава није се гледало на величину и лепоту, колико на то, да се има црква, пред којом ће сваки своје мртве сахрањивати. Зато и јесу све цркве малене и неугледне. И данас свуда код Срба постоји обичај, да браствено и породично гробље буде издвојено од осталих гробова и нико не даје да му когод раскопава гроб и у њему сахрањује своје мртве. Гроб се сматра приватном својином, баш као и кућа. Овакви су појмови више утицали, да људи граде посебне цркве, да тако имају и посебно гробље.

И ако су цркве грађене од тврдог материјала, и ако их није рушила рука, осим манастира Пречисте Крајинске, ипак су многе упола порушене, гробови урасли у земљу и обрасли шибљем. По напуштању вјере, људи нијесу обраћали старим богомољама никакве пажње и црквине, нарочито мрковићке, видимо данас у опадању.

Запажа се, да је селишта у овој области мало, а најмање их је у Приморју. Приморје је од свагда било погодно за живот, па је свако запустјело мјесто било одмах насељено. Само су потпуно запустјела селишта испод Румије и Сутормана, гдје је људски живот, ушљед хладноће, постао отежан и немогућ. У Крајини има више селишта. И овдје је био случај, као и свуда у карсту, да се села налазе на згодним мјестима за живот, па су опустјела мјеста махом други захватали и насељавали, ако у близини није било удобнијег мјеста. Крајина је била свагда примамљива за људе, а понајвише због удобне климе, близине језера и плодности земљишта. Осим тога, становништво је рано примило мухамеданство, господствујућу вјеру, па је зато било поштеђено од завојевачких навала, пљачке, рушења и гоњења.

Предања о прошлости.

Због погодних услова за живот, ова је област била увијек насељена. Румија је природна преграда између Скадарског Језера и Мора, али у исто доба и природна спона између Зете и Приморја. Ово Приморје са оним до Љеша и Драча било је Зетско Приморје, и кад је Зета мијењала господаре, мијењало их је и Приморје. Ова су мјеста била мамац за освајаче, и сви су они тежили за одржањем Скадра до мора и Љеша и обје падине Румије. Богаство је мамило и многе номадске народе. Владари у чијим су рукама била ова мјеста, подизали су цркве и манастире, дворове за зимско и летње пребивање и оснивали утврђења. Цар Душан, као нашљедник пријестола, живио је у Скадру, а излазио у Свач на љетовиште; у Улцињу је гдјекада живјела Јелена Урошева, а Јелена Душанова ту је провела крај живота; у Улцињу је била столица Балше III., а ту је, за доба Немањића и Балшића била ковница новца; у Улцињу и Свачу су била епископска мјеста, а у Бару архиепископска столица.

Бар и Улцињ били су под владом млетачком до 1571. г. Млечићи су приграбили ове градове користећи се неприликама, у којима су били зетски господари због појаве Турака. Они су се старали, да утврде ове градове, како би у њима одржали своју власт, а за напредак народа нијесу марили. Од заузећа Скадра, за доба Ђорђа Страцимировића, па до пада ових градова под турску власт, Млечићи нијесу могли стећи повјерење приморског становништва. У Мрковићима и данас причају како су „Латине“ изненада напали, кад су били освојили њихово поље, и истјерали, ваљда, сагнали у градове. Мржња противу њих и до данас је одржана; то је проистекло највише отуда, што су се Млечићи безобзирно понашали према њима.

Борбу Млечића с Балшом III и отимање око приморских мјеста највећма је осјетило сеоско становништво. У овој дугој борби становништво је било изложено ударцима и једне и друге стране. Без сумње, православни су били на страни Балшиној, а католици на страни Млечића; ова поцијепаност није била без пошљедица. Православни Мрковићи нијесу хтјели да знају за католике, и кад су ударили Турци на Бар, они су се радије удружили с њима но с католицима.

Откада су Млечићи заузели Улцињ, у њему се је развило бродарство и морепловство, те су Улцињани постали чувени бродари. Млечићи су град утврдили, да се не боје од нападаја споља. Но Турци се доцније дадоше и на освајања морских посједа, и ударише и на Бар и Улцињ. Ови су се градови бранили у току 1570. г., али их је глад приморала на предају. У Улцињу је било много сеоског становништва, које се било ту збјегло. Узалуд се очекивала помоћ у војсци, оружју, хлебу

и житу, јер она није могла доћи и 1571. г. оба града падоше у турске руке.[1])

С падом Улциња уселило се у Улцињ много азијатских и африканских Турака, који су били вични морепловству и гусарству. Од њих, а и из мјештана, који су доцније пријешли у ислам, образовали су се гусари, који су били чувени по свему Средоземноме Мору. Од свих далматинских гусара најчувенији су улцињски, а од њих су се доцније развили чувени поморски бродари — трговци.

Турци су на своју руку утврђивали градове Бара и Улциња. Све што је сметало њиховом вјерском фанатизму, срушили су. У градовима, особито у барском, било је много цркава. Тада су их све порушили или претворили у џамије и своје куће. На Сутормању, испод Сутормана па и изнад Бара подигоше утврђења за одбрану од непријатеља.

Са турским освојењем ових крајева настао је поремећај у сеоском становништву. Оно се морало уклањати испред отмичара и тражити неприступачна мјеста. Вјероватно је, да је сеоско становништво онда напустило поља и уздигло се к планинама, гдје се доцније више бавило сточарством. Кад су Турци постали господари овог краја, Срби су им постали чипчије.

Даље ћемо истаћи оне моменте из живота приморско-крајинског становништва, које оно зна и предаје потомству. Да би се ова мјеста сачувала од гусарења, турске су власти подигле куле поред мора од Бара до Улциња, гдје су Турци држали стражу. Ове се куле и данас познају. Тада је Волујица била обрасла густом шумом, у којој су се гусари сакривали, па одатле излазили у пљачку. Да би се то зликовачко легло распрашило, власти су наредиле, да се сва шума посјече. Данас је Волујица гола и кршевита.

Мрковићи су понајвише страдали од гусара. Добровођани су онда живјели горе при Лисињу, и нијесу се смјели стално населити доле, јер су гусари били за њих велика опасност. Кад су гусари једанпут пролазили кроз Душке (у Куњама), јаве се неком Алији Вучкову и нареде му, да им спреми булу, да је при повратку воде. Алија западне у бусију и при повратку их нападне, баш кад су водили у ропство чувену Марицу Душкову. Алија убије једног гусара, а остали побјегну. У потјери убије другога на Почивалу, трећега у маслинама испод села, а четвртога на крају мора. Мјесто, гдје је првог убио, и данас се зове Црна Могила.

По мрковићком предању, „Латини“ су држали ове крајеве за 50 година. Под тим именом подразумијевају се Млечићи. Успомена Мрковића на Млечиће из оног доба пуна је горчине, па их и данас мрзе.

---

[1]) Ровински, Черногорія I. 477—480.

Предање вели да су „Латини" били насељени средином Мрковића од мора до Каменичког Моста и да су заузимали најљепши дио земљишта. Тврђава у Свачу, који Мрковићи зову Шас, била је у њиховим рукама, а можда и Бар и Улцињ. Турци су, пошто су отели Скадар, узалудно нападали на Свач, јер су их „Латини" одбијали. Млечићи су се све више силили, и Мрковићима, који се бјеху јако намножили и којима бјеше тијесно при Румији, гледаху мрско на незвана сусједа, па га се жељаху ослободити.

Мрковићи много причају о некој *Милици Рађеновој,* која је била од Богића из Микулића. По њиховом увјеравању, Милица је била веома угледна жена, и Мрковићи су јој се покоравали, као свом главару. Милица је била паметна и добра, уз то од најугледније породице, па је код племеника задобила љубав, поштовање и послушност. На смрти она завјешта, да је сахране код Св. Петке у Дабезићима. И кад су је носили низа Ступицу из Микулића, сва се пратња, која је била многобројна, закити зеленим гранама и запјева: „Крсте носе, Бога носе, Господи помилуј!" Од пјевања се разлијегала гора и планина, и кад „Латини" чуше и видјеше то, помислише, да ће их Мрковићи нападнути, па напустише куће и утекоше. Мрковићи су то и хтјели, па их потјераше и гонили су их све до Сврзигаћа.

Друго предање каже, да је онда био кнез у Мрковићима *Иван Рађен,* силан и гласит човјек, којему се власт протезала на далеко. На Бијелој Скали, куда се прелази из Крајине у Бар, држао је стражу и ту имао своју каменицу, у коју је сваки путник морао оставити по једну „аспру" на име арача. Брдо Рађен потсјећа на име његово. Он је имао сестру *Стоју*, која је била видовита и није се хтјела удати. Пред смрт оставила је брату аманет, да је укопају пред црквом св. Илије и да на њен гроб искупи сву своју кнежину. Кад су Млечићи видјели Мрковиће код цркве св. Илије, препадну се, јер помислише, да ће их напасти, и утекоше у Свач.

Треће предање вели: Муслићи су се негда звали *Раковићи,* а Барјактаровићи — *Скоровићи*, и оба су братства живјела у Микулићима, високо под Румијом. У Раковића је онда била нека дјевојка, именом *Станилица*, која се удаде за неког Скоровића и с њиме изроди осам синова. На смрти остави аманет синовима, да је укопају пред св. Илијом и кад буду на Скакалима, у Ступици, да запјевају: „Госпођо помилуј!" Од овог су се Млечићи уплашили и утекли.

Ова предања потврђују да је питање прогонства Млечића било питање живота и части за Мрковиће. Но Млечиће није истисла сила мрковићка, него су напустили Мрковиће зато, што су били стијешњени с других страна. Њих су онда нападали Зећани; народни су устанци били чести, а Турци су напали Свач, да га освоје. И Млечићи су онда, хтјели не хтјели,

морали напустити поља и отворена мјеста, и збити се у градове ради лакше одбране. Зато су Млечићи напустили Мрковско поље и одступили к Свачу.

Мрковићи много причају о свом јунаштву, кад су Турци освајали Свач. О томе постоје разне приче. Једни казују: Турци су за три године нападали Свач и нијесу га могли освојити, јер је град био заштићен бедемима и језером. Кад су Турци пошљедни пут напали на Свач, позову у помоћ Мрковиће, који се радо одазову овоме, јер су мрзјели „Латине". При нападају Мрковићи зађу Млечићима иза леђа преко Бривске Горе, па кад Турци нападну а Млечићи их одбију, и изађу из града у потјеру за њима, Мрковићи изненада јурну и на отворена врата уђу у град и освоје га. Мрковићи су тим учинили Турцима толику услогу, да су им Турци, у знак највећег војничког одликовања, дали *бијели барјак*, тј. барјак без „лишана" (биљега). По предању, Мрковићи су до тада имали *мрки* барјак, по коме су, по увјеравању једних, и добили име. Бијели је барјак у то доба имао само Скадар; за то је ово одликовање било веома цијењено. Мрковићи су се јако поносили својим барјаком, а још више тиме, што то одликовање није имало ниједно племе. Понос је подизао дух код Мрковића, те су много полагали на част и достојанство своје и свог барјака. У боју на Свачу помиње се као барјактар *Брајим Билић*, иначе, по мрковићком предању, чувен јунак. Неки кажу, да се звао *Дабо* и да је био син чувене Станилице. Ово задње предање је старије и вјероватније.

Кад су Мрковићи добили овај барјак, затражили су од скадарског паше дозволу, да могу ићи у Скадар о пазарном дану, када их сунце грије остраг, а тако и отићи из Скадра, када их опет грије остраг. А то ће рећи: да иду на пазар навече пазарног дана (правац пута З. — И.), а да се враћају с пазара сутрадан изјутра по пазарном дану (правац И. — З.). Њима је то с обзиром на њихове услуге, дозвољено. Према овом потраживању Мрковића изгледа, да се на скадарски пазар није смјело доћи навече пазарног дана, нити преноћити, па се повратити по пазарном дану.

Кад су Турци освојили Бар, у граду је било 40 православних и римокатоличких цркава. Турци су их скоро све претворили у своје куће, а само су двије понајвеће претворили у џамије назвавши их именима султана, за доба којих је Бар освојен — султана Селима и султана Мурата. По освојењу Бара, Турци су у граду оставили нешто Зејбека, да чувају и бране град, а у Улцињу оставе Арбанце, који присташе уз војску као добровољци. Турци су тада у Бару разорили бискупију. Бар је, по предању мјештана, узет са стране мора; одсјечени од мора, бискуп у друштву с млетачким трговцима и неким племићима утеку из Бара у Ливаре и Шестане. Бискуп је умро у Ливарима, гдје је и сахрањен. Данашња бискупија

у Бару обновљена је о трошку цара Максимилијана мексиканског. Од племића и трговаца, исељених тада из Бара, помињу се *Николешићи* и *Бубићи*.

Од тога доба се арбански елеменат стао увлачити у ову област и све се више јачати и ширити. Арбанци, који су умјели да се снађу под управом новог господара, ступили су заједно с Турцима у акцију противу српског живља. Од арбанских планина настала је постепена инвазија у Скадар и његову богату околину, одакле су Срби лагано истискивани. И Срби су пред јачом силом уступали, а Арбанци их потискивали. Овај процес, који се вршио вјековима, имао је жалосне пошљедице за српско име у овој области.

Малисорци су чак и до Мрковића допирали. Бушати, испод Мрковића, припадали су скадарским везирима. Они су као власници отели били многа плодна и травна мјеста у Скадарском Пољу до Љеша и Мора, са којих су добијали велике приходе. Скадарски везири били су неограничени господари и рају су сматрали као робове. Да би везири и ово мјесто искористили, населе овдје 12 малисорских „конака" и ови подигну куће на куњарској „команици". Малисори су познати као зликовци и пљачкаши и Куњарци су због тога долазили с њима до свађе и убијстава. У борби с њима погинула су два Пековића, а толико и Малисора, и Малисори, не могући се одржати, напусте ово мјесто. Но они су се гдје када навраћали ради пљачке. Због тога су се с њима тукли понајвише Горанци, јер су прво на њих наилазили. Због убијања са Малисорима Горанци су изашли на глас као најбољи јунаци у Мрковићима.

Турци су понекад нападали на Спич и Паштровиће. Турци су више пута из Скадра походили ова мјеста, али су се враћали сломљених глава.

Изгледа, да су Мрковићи имали особите повластице, које није имало ниједно српско племе. По томе, што Мрковићи заузимају најлепши крај, што су одликовани особитим барјаком, па правом, да долазе и одлазе из Скадра, када то другима није дозвољено; што није било притиска, да промијене вјеру, и што су до скоро исповиједали српске хришћанске обичаје — даје се претпостављати, да су Мрковићи имали знатних заслуга за турску ствар. Мрковићи наводе само њихову помоћ при заузећу Свача и ништа више. Заиста, ако је томе предању вјеровати, та је помоћ била врло важна. Чим су се Турци појавили настао је судар између њих и римске пропаганде. Турци нијесу налазили никакве опасности у православљу Мрковића, који су били оцијепљени од свог духовног средишта, а видјели су озбиљну опасност у папиним агентима, чији је уплив у Приморју био моћан. Мрковићи, видећи се уклијештени између „Латина" и Турака, а знајући „Латине" као лукаве и неискрене, радије су се обратили Турцима и затра-

жили од њих помоћ за заштиту, вјерску и националну. И Турци прихватише православне Мрковиће, од њих створише бедем, преко којега римска агитација не могаше продријети.

Мрковићи, који су своје српско име сматрали највећом светињом, угрожени бу били од Млечића, па се код њих развила мржња према Млечићима, према вјери њиховој и католицима у опште. А Турци су искористили то, па су Мрковићима учинили разне повластице. Због тога су Мрковићи били веома одани Турцима Скадранима, те су се од њих с правом могли надати заштити. Мрковићи су слободно исповједали своју вјеру; нико им се није мјешао у њихову унутрашњу ствар; били су похваљени и награђени; од Скадра су имали помоћ. Они су били толико привилеговани у Скадру, да за Бар, који им је био на прагу, нијесу марили.

До тридесетих година 19. вијека Мрковићи су потпадали под власт Скадра. Они су то жељели од доласка Турака у ове крајеве, што су им Скадрани и дозволили, јер су и сами у томе имали интереса. И докле су потпадали под Скадар, били су мирни. Но Селим-бег Мустафагић, барски заповједник, измоли у скадарског везира, да Мрковићи, ради борбе против Црногораца, припадну Бару. Можда су Мрковићи и сами ово доцније жељели, ради близине Бара, гдје су послове могли свршавати. Но у томе су се разочарали, јер их је Селим-бег употребљавао за кулучење при грађењу дворова. Мрковићи су раније помагали скадарским везирима и противу султана, па су их везири награђивали. Кад је моћ скадарских везира скрхана, онда су пристали уз Бар, одакле им је у изгледу била боља заштита; за то су драговољно и пристали на кулучење Селим-бегу.

Кад су 1717. г. Црногорци помагали Млечићима при опсади Бара и Улциња, онда су, осим Мрковића, помагали Црногорцима и Шестани. До тада су Шестани припадали Бару, а тада су, послије неуспјеле опсаде Бара, затражили заштиту од Скадра. Отада Шестани припадају политички Скадру. Вјероватно су онда настала насиља од стране барских Турака, која су грозила католичкој вјери Шестана; можда је у оно доба и власт барских бискупа пала, те Шестани нијесу могли тамо наћи уточишта, а скадарски бискупи су им успјешније могли помоћи. Помишља се и на несугласице између Бара и Скадра, иначе Скадар не би ометао посао Бару у погледу хришћана. Везир је онда, како се прича, дао Шестанима барјак, и први је барјактар био неки Ђокић, један од најпознатијих шестанских јунака.

Какво је било најраније уређење Мрковића, не зна се. Као најранији главари племена спомињу се *кнежеви*. Кнез Иван Рађен још и данас живи у успомени Мрковића. Кнештво је доцније замијењено *барјактарством*. Мрковићи су добили

барјак, и он је отада био највидније обиљежје племену. Барјак и чувени мрковићки крст била су обиљежја, Мрковићима најсветија; она су служила као стожар, око којег су се Мрковићи груписали.

По предању, Мрковићи су имали барјак прије, но што су Турци узели Свач. Тада су им Турци за услуге замијенили дотадањи мрки барјак бијелим. Док једни кажу, да су се Мрковићи назвали по овом *мрком* барјаку, други опет тврде, да је у старо доба под Румијом живио предак једног дијела Мрковића и био веома *мрк*. Ко су били кнежеви, не зна се, осим за Ивана Рађена; не зна се ни за прве барјактаре до освојења Свача. Предање спомиње *Милошевиће*, као стару главарску кућу, али данас нема од ње потомства.

Кнез Иван Рађен био је и барјактар и старјешина свих Мрковића. Он није имао мушког порода, па барјак даде свом зету, претку данашњих Барјактаровића, који су се онда звали Скоровићи, и на којима је барјак остао. Барјактар је представљао власт у племену; позивао људе под оружје и водио их у бојеве.

Као што се је барјактар истицао као прва племенска личност, тако се и Веље Село истицало као најјаче и најмоћније село у Мрковићима. Веље Село је највеће у Мрковићима; у њему је најстарија џамија; племеници су се код џамије у Вељем Селу скупљали на вијећање; што би се на овом збору ријешило, било је обавезно за све племе, макар сва села и не била заступљена једнаким бројем представника. Ово је село, као највеће и главарско, предњачило племену својим одлукама и често пута је наметало племену своју вољу. Барјактар је увијек имао дослуха са овим селом, а барјактари су и били из њега.

Као Мрковићи и Анамали су имали свога барјактара и под овај барјак су потпадала од 1878. г. сва села од Међурјеча до Бојане; раније су Међурјеч, Љесковац и Калимани припадали Мрковићима, а Клезна и Пелинковићи Анамалима. Барјак анамалски је увијек био у Краварима, зато се ово село истицало. Скадар је и Анамаланима дао барјак, али се не зна, када и за какве заслуге; овај је барјак мање значајан од Мрковићког, јер Анамали не представљају племе као Мрковићи, нити је било међусобне везе, која је људе спајала.

Крајина и Шестани имали су тако исто своје барјактаре. Шестани су добили барјак тек послије 1717. г., када су потпали под власт Скадра; а Крајина га је добила нешто раније. Барјаке су давале скадарске паше за заслуге. У старо је доба крајински барјак био на кући Алибраимовића из Рамуше. За вријеме борбе с Црногорцима код Марстијеповића 1862. г. погинуо је барјактар Алибраимовић и тада је обезглављени барјак уграбио Врлика из Остроса, па је и остао на његовој кући, јер Алибраимовић није имао потомства.

Шестани су уз барјактаре имали своје кнежеве, који су, баш као у Малесији војводе, помагали барјактару. Од старијих се кнежева помињу: Ник Марко Вукмарковић, Али Рама Ђурперовић, Ђок Пера Перколић, Марк Лека Никђоновић и др. Кнежеви су били старјешине у својим селима, а сви заједно с барјактаром сачињавали су старјешинство племена. Кнежеве је именовао народ и увијек је бирао мудре и отресите људе, које је паша познавао, јер их је он имао и потврдити.

Као главарске и виђене „куће" у Крајини истичу се: Оџићи у Мурићима, Ликовићи у Бобовиштима, Томовићи у Коштањи, Ардолићи и Моџурићи уОстросу, Додићи из Арбанеша и Хутићи из Цкла. Од свих у Ликовићи и Ардолићи најбољи.

Мрковски Крст се сматра као најљепша старина у овој области. Овај се крст данас налази у православних Андровића у Вељим Микулићима, и сматра као њихова својина. Не само код Андровића, него и код свих Мрковића, Крајиљана и Барана постоји тврдо увјерење, да је то онај исти крст, који је цар Владислав послао зетском кнезу Јовану Владимиру, позивајући га, да му дође у Преспу на састанак, претходно се заклевши на крсту, да му не ради о невјери; и да је Јован Владимир, кад је пријеварно ухваћен и погубљен пред црквом у Преспи, имао овај крст у рукама. Овај је крст почивао на кивоту св. Владимира у Крајини, докле су Епирци његово тијело око 1215. г. однијели у Елбасан. По предању и Мрковића и Крајињана, крст није однешен с кивотом, него је тајно задржан. Док је још тијело светитељево било овдје, сваке је године ношена литија кроз Крајину, преко Румије и Мрковића, и крст је редовно изношен на Румију једанпут у години.

Мрковићи веле, да се је крст чувао код Ивана Рађена, кнеза и барјактара мрковићког, који је имао само двије кћери. Иван је једну од њих дао за претка данашњих Барјактаровића, а с њоме и барјак, а другу Андровићу и крст. Отада се крст чува у овој кући као највећа светиња и сматра њеном својином.

Крајињани су, и ако муслимани, много жалили за овим крстом; они су употребљавали сва средства, да до њега дођу, па, не могући га присвојити, умоле Мрковиће, да га сваке године о Тројичину-дне износе на Румију: да га и Крајина једном у години, ради берићета, види. И отада се овај крст са великом пратњом и свечаношћу о Тројичину-дне износи на Румију, и литији присуствују у једнакој мјери муслимани и католици, као и православни. Крајињани су имали намјеру, да га силом отму од Мрковића, па су и покушавали, али узалудно; потурчени Мрковићи су га бранили исто тако као и православни.

Муслимани иду уз крст веома побожно и дан изласка на Румију сматрају особитом својом свечаношћу; тога се дана облаче љепше, и сав им дан пролази у игри, весељу и пјевању. Тог се дана слегне у Микулићима много људи и жена од све три вјере, и Микулићи, и муслимани као и православни, спремају ручак за пријатеље, па се читави дан часте и веселе.

Вјера Мрковића и Крајињана у овај крст је велика; они се од њега надају срећи и „берићету". Када киша спријечи, те га не изнесу, онда сви без разлике са зебњом гледају у род те године.

Мрковићи су били православни; тако исто и Крајињани и Анамаљани, па добрим дијелом и Шестани. То потврђују многе црквене развалине, живо народно предање, а поврх свега доскорашњи српско-православни обичаји о славама и Божићу. У Мрковићима постоји читава историја о њиховим поповима; они сами признају, да су негда били православни. Незна се прави узрок потурчењу њихову.

Мрковићи су се, турчили постепено, посебно браство, села, па и појединци. Не прича се, да је ма ко превјерио под насиљем. Чим је отпочело турчење, Мрковићи су, заражени новом вјером, напуштали стару вјеру бесвјесно, неко за инат, неко за интерес, неко за љубав, неко данас, неко сјутра, докле се је племе преполовило и тиме се убрзао процес преласка у ислам. Прича се: кад су Мрковићи градили прву џамију у Вељем Селу, било је у племену још много православних, па су и православни помагали градити је. Један свештеник — поп Којица Количић из Међурјеча — донио је за џамију један дрвени кључ, говорећи: „Ја видим, да ће се све ово потурчити, па нека и моје потомство, кад се потурчи, има дијела у њој."

Први је од потурчених Мрковића умро барјактар. Мрковићи су тада већ имали своју џамију, али се још не бијеше нико пред њоме сахрањивао. Барјактар је на смрти зажалио, што ће његов гроб бити први пред џамијом, па зато остави браћи аманет, да га сахране изван одређеног гробља. Тај се гроб и данас налази изван гробља и зову га „гроб старога барјактара". Из овога се даје закључити: да су Мрковићи напуштање вјере сматрали срамотом, а нарочито њихови прваци, који су се стидјели и бојали проклетства потоњих нараштаја; и да људи нијесу били начисто, да ће се ислам укоријенити, и у случају неуспјеха сви би се потурчењаци сматрали изродима.

Турчење је у Мрковићима отпочело можда прије неких 200 година. Докле је турска царевина била у јеку силе, до краја 17. вијека, Турци нијесу марили за ове крајеве, нити водили бриге о вјери раје; они су онда имали интерес, да овај народ и даље остане раја. Не зна се, да је код Мрковића, Анамаљана и Крајињана било рђавог расположења према господарима, нити су Турци имали повода, да их приморавају

на турчење; исповиједање хришћанске вјере до тада било је сасвим слободно. Али када је пораз под Бечом окренуо турску силу низ брдо, онда се од стране хришћанских држава настојало, да се дух хришћана под Турцима пробуди и наоружа за борбу противу Турака. Одмах се осјетио покрет међу хришћанима у Турској. Турци су сада, уз спољне непријатеље, осјетили и унутрашњег, подјармљене хришћане, ништа мање опасне, ако не још више разорне; и онда су настали,. да унутрашњег непријатеља сатру. Тада су настала гоњења, убијања, затварања, вјешања и мучења. И Срби, под притиском мука, или су се турчили, или су бјежали у хајдуке. Који не учинише ни једно ни друго, они постадоше беспravна раја.

Болица у опису Мрковића од 1614. г. свуда спомиње као старјешине села само Србе са чистим српским именима. То потврђује, да онда, и ако су били опкољени мухамеданским елементом, у Мрковићима није било мухамеданаца. Доцније, 1760. г., Фарлати, пресвитер језуитског реда, пише у свом знаменитом дјелу Illyricum Sacrum: „....nobilissimus et frequentissimus est pagus Marcovichiorum.... ab Rascianis schismaticis et Turcis incolitur.“[1]) Дакле, око 1760. г., по Фарлатију, у Мрковићима се, уз Србе православне, јављају и потурчењаци.

Не прича се, да су Мрковићи икад трпјели ма каквих зулума, а не памти се, да је ма ко од њих одбјегао у хајдуке, да брани и штити вјеру и слободу. Мрковићи су се потурчили од страха, само да не искусе муке, којима су Турци друге мучили; потурчили су се добровољно. Историја биљежи, да су Мрковићи при опсади Бара 1717. г. помагали Црногорцима. Онда су, без сумње, они били православне вјере, или су то били бар у већини, иначе не би помагали иновјерцима противу Турака. Послије овог пропалог покушаја Мрковићи су имали осјетити казну за учињену помоћ Црногорцима; Турци су нема сумње спремали Мрковићима казну. Ако је ко могао покренути Мрковиће, да помажу Црногорцима, могли су попови, који су стојали под духовном управом митрополита Данила, који је и управљао овим походом Црногораца. Попови су имали први да искусе казну за ово. Знајући то, разумљиво је, да су се они први почели турчити, само да избјегну мучењу. Страх од горега зла могао је Мрковиће нагнати, да листом, па и сви под барјаком, како неки кажу, превјере. Ова је претпоставка у толико вјероватнија, што је духовна власт црногорског митрополита Данила над Мрковићима, послије неуспјелог нападаја на Бар и Улцињ потпуно ишчезла.

Да је турчење отпочело од истока, од Анамала, тврди се и тиме, што су црквине на тој страни много више разо-

[1]) Цетињска „Просвјета“, II. 313.

рене од осталих, а у Анамалима има их и таквих, којима се не познаје трага. А та разлика наводи на мисао, да је турчење трајало дуго, можда за читав вијек. Ево примјера: неки Демо Загора из Микулића (1911. г. био је жив) прича, да је његов дјед имао два сина, који су били православни. Кад је једанпут дошао хоџа у Микулиће, да сунети дјецу, Демо позове хоџу, да и његову дјецу посунети. Демова жена није била код куће па, кад је дошла и дознала да су јој дјеца потурчена, закука за дјецом, као да су јој умрла; а муж је тјешио: „Нека иду и они, куд и сви други." Мајка је од жалости полуђела и у лудилу умрла. Овај примјер доказује да је турчење трајало дуго; да је појам о новој вјери код Мрковића био сличан појму о одјећи, коју човјек мијења; и да су се жене нерадо одрицале прадједовске вјере.

Врло је примамљиво било за Мрковиће, што се, како изгледа, никаква власт споља, ни вјерска ни политичка, послије потурчења, није мијешала у њихове вјерске ствари, па су могли слободно исповиједати своје старе хришћанске обичаје. И, заиста, до наших дана Мрковићи су у души били више хришћани по мухамеданци; славили су крсна имена и о Божићу налагали бадњаке, ишли уз крст на Румију, палили свијеће по црквинама и гробовима, светковали недјељу и све веће празнике, улазили у џамију са опанцима, жене су им се носиле као и прије и т. д. Све је ово било примамљиво за оне, који су још били остали у старој вјери.

У потоње је вријеме вјерска и политичка власт увидјела штету од толике слободе, па је послала хоџе са стране иови су у толикој мјери утицали на Мрковиће, да су постепено напуштали своје старе вјерске и народне обичаје. Данас има толико фанатизованих Мрковића, који неће да признаду, да су им преци били икада православне вјере, па за то неће да набрајају пасове, бојећи се, да тако не открију српско име некојег свог претка.

У Печурицама су у старо доба живјела два брата: Марко и Иво. Браћа се заваде због пса и пођу на суд у Улцињ (Мрковићи су тада припадали улцињском кадилуку). Кадија их оба казни, па им за трошкове и казну узме сву земљу, коју су имали, и нареди, да се иселе. Он им је онда, у знак милости, даровао земљу и дозволио да остану, ако се потурче. И они се оба потуре; и од Марка су Барјамовићи и Абазовићи, а од Ива Ћубићи и Бећировићи. На ова два имена потсјећају имена њивâ Марковица и Ивановица.

Предање вели, да су некоји свештеници оставили у аманет потомству, да сваке недјеље и празника пали у потаји свијеће и кандила, а на Божић да прелиста еванђеље. Код свештеничких породица било је до скоро много црквених и свештеничких ствари: књига, одежда, кандила, крстова и др. и потомство је све ове ствари крило као светињу и чувало

од пропасти. Данас већ нема у Мрковићима, осим чувеног крста, никаквих остатака од макаквих вјерских ствари.

Мрковићи су, у почетку преласка у ислам, имали неких повластица; могли су улазити у џамију у опанцима. Кад је хоџа захтјевао, да изувају обућу, они су се успротивили, и хоџа видећи, да се овим људма не хоће много да оду, одакле су и дошли, дозволи им, да у опанцима клањају. Кад је овог хоџу замијенио други, овај се зачудио томе, па упита претходника свога, зашто им је то дозволио, а онај му је одговорио: „ја сам их довео у џамију, а ти их изуј."

Прикупио сам неколико доказа, који расвјетљују почетак преласка у ислам. За мене је било најмјеродавније доћи, набрајањем пасова, до имена оног, који је превјерио, и у том сам смислу, с тешком муком, од неколико стараца дознао 1912. г. за ова родословља:

1. Осман Душко (35 година стар), Асан (хоџа и данас жив), Осман, Бајрам, Осман, Усеин, Мемет. Отац се Меметов потурчио. 2. Алил Каличић (жив) Брајим, Асан, Омер, потурчени син попа Којице из Међуречја. — 3. Смако Ујкашевић (жив), Амет, Смаил, Осман, Шабо (овај се потурчио). — 4. Брајим Перочовић (жив), Алил, Мустафа, Јелес, Ибро (потурчени Иво). 5. Усо Перочовић (жив), Осман, Исен, Усо, *Марко*. 6. Асан Андровић (жив), Брајим, Синан, Усо, Марко. 7. Командир Мемед Пековић (жив), Брајим, Амет, Мето, Асан, Пеко.

По увјеравању Мрковића пошљедњи су се потурчили потомци попа Којице и онај Загора у Микулићима. На основу ових података излази, да су Мрковићи почели прелазити у ислам прије 200 година, а да се тај процес довршио прије 80—100 година. У 18 вијеку их се највише потурчило, а тада је, 1752. г., саграђена прва џамија у Мрковићима.

И за *Туђемилце* постоји слично предање. Кад су Туђемилци били православни, проводили су сеоске славе у заједници. Једне опште славе проведу сав дан у весељу, па се опију и стану присиљавати свога попа, да поново служи службу. Поп није хтео ни смио то учинити, зато сви Туђемилци листом пођу у Бар и потурче се.

Анамали су се потурчили прије Мрковића. То се даје закључити по томе, што су њихове цркве по неким мјестима толико порушене, да им се не познаје темеља. По признању мјештана, у Анамалима су живјели православни и католици: гдје су били једни, гдје други, тешко је утврдити. У Свачу је била католичка епископија. Најлепша црква у Свачу могла је бити католичка катедрала. Но мјештани из села Шаса своје ову најлепшу цркву и тврде, да је она била њихових предака, који су били православни.

Ово опирање католицима јасно говори у прилог православља у овим крајевима, те се, на основу овога, може с пуно вјере и поуздања тврдити, да су православни били у

већини. Не смије нас бунити то, што је у Свачу била епископска католичка столица. Познато је, да је римска пропаганда највећма успијевала тиме, што је била издашна у успостављању епископских столица и подизању цркава онамо, гдје је било макар имало привърженика, и где је налазила згодан терен за свој посао. Она је и у Свачу подигла епископску столицу не зато, што је ту било много католика, него да шири католицизам. У доба српског опадања пропаганда је све више отимала терен, и да није било навале турске сви би Анамали, с малим изузетком, данас били католици.

Мјештани тврде, да су све црквине у Анамалима биле православне, а то потврђују и данашњи остаци многих цркава, који показују, да су цркве биле православног типа. Црква на Горици, код Бојане, постојала је до прије 80 година. Дотада је у Горици било неколико православних породица, које су водиле поријекло од најстаријег становништва. Ове су породице изумрле и црква је запустјела.

Ни у Анамалима се не зна за макакво присиљавање на турчење. Тврди се, да је потурчење отпочело од Скадра; чим су се људи стали турчити, Скадрани су им подигли џамију. Примјеру ових уз Бојану шљедовали су и други, и кроз кратко вријеме сви су се Анамали потурчили и напустили своје цркве, да се руше, и гробља, да зарастају у трње.

Као што смо видјели код Мрковића, да људи с преласком у ислам нијесу напустили хришћанске обичаје, тако су се и Анамали за дуго времена сјећали крсног имена и Божића. Доскора су вршили многе хришћанске и народне обичаје о Божићу и Ђурђеву-дне. Један ми рече поносито: „Нијесу српске пушке прије пукле на Божић од наших". О Божићу су се доскоро полазили по српском обичају. Ђурђев-дан су прослављали особито, па се даје претпостављати, да је био њихово крсно име и храм некоје њихове најстарије цркве, понајприје оне на Горици, која се сматрала у доба православља заједничком.

Прва је џамија подигнута у Краварима. Вјероватно је, да су Турци Скадрани подигли ову џамију у Краварима или њено подизање помогли; ова је џамија била у оно доба једина у Анамалима, а за дуго времена једина у предјелу од Бојане до Владимира. Ова је џамија много помогла, да Кравари постану главарско мјесто и за дуго времена средиште племена. Друга је џамија у Крутама, око које су се груписала села од Владимира до Међурјеча. И ова је џамија дала значај Крутама, те су се Круте истицале на овој страни.

Анамали не знаду да броје пасове; мало их је, који знаду набројати 3 до 4 паса, а има међу њима врло старих људи и жена. Но свакако они су се потурчили много раније од Мрковића, најдоцније у 16. или у почетку 17. вијека. На такву претпоставку наводи нас то што су многе сеоске цркве

до темеља разорене; што су људи потпуно заборавили свој језик, и што су били на ударцу Скадра, од кога су зависили не само политички, но и економски.

Крајињани су тако исто били православни. Као год у Мрковићима и Анамалима, и Крајина је пуна црквина и гробаља. Величанствени манастир Пречисте Крајинске био је центар православља у овим крајевима, а историци помишљају, да је ту неко вријеме била и митрополија зетска. Са падом српске моћи пало је и православље, нарочито онамо, као што је случај у Крајини, гдје је становништво превјерило. Црква у Руњи, на 1 сат даљине од манастира у Крајини, са остацима лика св. Богородице и старословенским натписом, најбољи је доказ, да су у Крајини, најдаље до прије два вијека, живјели православни Срби.

Један хоџа из Руње признавао је, да су његови преци славили св. Петку. Тако су и остала браства у Крајини имала своја крсна имена. Докле је манастир постојао, ту се скупљао силан свијет о Великој Госпођи, као на дан црквене славе. Пошто је однешено тијело кнеза Јована Владимира, и манастир порушен, вјера је у Крајини била угрожена. Но и поред свега тога, народ се једнако скупљао код ових развалина, не само докле се држао у православљу, но и доцније, кад је пријешао у ислам. И тај је обичај одржаван овдје до прије 60 година, када на једном таквом скупу умало није дошло до свађе. И тада је престало скупљање код манастирских развалина, а од онда се и сјећање Крајињана на ове светиње умањило и постепено ишчезава.

Крајињани не знаду, шта је њихове старе навело, да промијене вјеру. Многи су од њих толики фанатици, да не признају, да су икад били хришћани. Многи би хтјели да им се исламство призна од прастарих времена, од доласка Турака у ове крајеве. Пасове неће или не знаду да броје. По мојем увјерењу повод турчењу је онај, који је навео Мрковиће и Анамаљане, да превјере. Не прича се ни у Крајини, да су људи под притиском јаче силе пријешли у мухамеданство. Како су људи своје прве богомоље напустили, да се саме руше, мислимо, да су и Крајињани, као и Мрковићи, напуштали вјеру по иницијативи својих људи. Манастир је заиста порушила непријатељска рука, јер је порушен до темеља. И ако је запустио рано, вријеме га није могло уништити, као што није ни манастире на острвима. Вјероватно је, да су га порушили Монголи 1241. г., када је тијело св. Владимира било већ однешено. Манастири у Морачнику и Старчеву и данас имају кубета. Да су Крајињани били приморани, да мијењају вјеру, они би морали и све вјерске објекте срушити; не би смјели ограђивати цркве и гробља, нити би се до данас сачувао лик св. Богородице у црквини села Руње.

Потурчење у Крајини се, без сумње, извршило брже и за краће вријеме но у Мрковићима. То се доказује чињеницом, да у свој Крајини од Драгојевића и Мурића до Зогања нема ниједног хришћанина. Православни Срби од Тијане и Ливара к Шестанима радије су прелазили у католицизам, те је мањи дио пријешао у ислам. Отуда је случај, да и по овим мјестима има црквина, које су запустјеле, и да има у многим селима измијешаних муслимана и католика. И што је које мјесто ближе Крајини, тамо је више муслимана. У Шестанима су католици у већини, а у Драчевици су све православни. Од Драчевице и Вучедабића настаје православно становништо, чисто и непомијешано, па се наставља преко Крњица, Селца и Година к Црмници.

Што се хришћанство у Шестанима одржало, има се захвалити утицају барских бискупа, с којима су Шестани преко Бијеле Скале одржавали сталне везе, па онда извјесној удаљености од Скадра а понајвише православном залеђу, Црмници са Селцима и Крњицама, на које су се Шесгани наслањали.

У Мрковићима су постојали спахилуци или тимари. Две спахије из Мрковића добили су спахилуке од султана, потврђене ферманом за заслуге. Остале спахије биле су из Бара, Улцињa и Скадра, који су, тако исто, добили спахилуке ферманима од султана. Најчувенији мрковићки спахија био је спахија Становић. Он је, по предању, добио од султана берат, по коме су сви Мрковићи постали његов спахилук, и до присаједињења Мрковића с Црном Гором, његово је потомство примало десетак из Мрковића. По овоме спахији, који је, рекао бих, био први и најстарији у Мрковићима, његово се потомство назвало Спахијићи. Предак њихов се звао Асан Мустафин и он је, у једном нападају на Биоград, погинуо; зато је његов син добио спахилук у Мрковићима.

Тимари у Мрковићима су били: Ђидик-тимар (Куњарски), Скоравића (Мала Горана), Заимовића (Веља Горана), Становић, Врбица, Равански и Пелинковић. Спахијâ је бивало некад више, некад мање. Спахилуци су били мали, па су и приходи с њих били малени. Један је спахилук, како кажу, једва могао дати 15 ћеса (7500 гроша) годишње. Сваки је спахија био дужан скупљати тимарину (десетак од свега), па од тога дати султану у мирију седми дио, а остатак задржати за себе и за то служити при ућумату и ићи на војску. Спахија је био држан ићи свуда на позив власти као у Улцињ, Скадар и Љеш, да однесе и донесе писмо или какав глас. Он је био дужан пратити царску мирију. Спахије су учествовале при суђењу њиховим племеницима, и у племенске се послове нијесу власти мијешале без барјактара и спахија. Како су тимари били мали, спахија није морао собом водити војску, а сам је морао ићи о свом трошку и водити коња.

Прича се, да је један спахија из Скадра био зорба (насртљив) и правио зулуме, па је узимао више, но му припада. Овога је убио један Чанта због увреде. И све су спахије уопште узимале од народа више но што треба. Узимали су десетак не само од пшенице и кукуруза, но и од смокава, дувана, сира, вуне, па и од пара, говорећи: „Ово ће за пачмаре султанијама“.

Мрковићи су, осим тога, кулучили барским беговима, а највише чувеном Селимбегу Мустафагићу. Овај је преко својих суварија умио створити кривицу правом човјеку, само ако му се прохтјело, и казнити га са по неколико хиљада гроша, или бојем од 50 до 100 тољага. Мрковићи су њему кулучили, кад је градио дворове а Шушањани су му давали пара, кад му је требало.

У Анамалима су тако исто постојали тимари. Селита је била тимар Нуш бега Бушатлије из Улциња, а Сукубина неког Али бега из Скадра. Остала су села давала цару мирију: десети дио пшенице, кукуруза и јечма, а од других плодова и сијена ништа. Мирију су скупљале спахије, и сваки је спахија био дужан држати по једнога заптију и коња за царску послугу. Тимари су могли дати годишње по 100—200 хума*) жита.

III НАСЕЉА.

Појам о насељу.

Под „селом“ разумије се овдје свака већа група кућа, која чини засебну цјелину, географску или браствену, и има свој нарочити сеоски излазак. Села су у близу, нарочито у крајинском карсту, гдје су људи приморани били, да се настањују у увалама и вртачама. У Мрковићима су поједини дијелови села међусобно удаљени по читавих 20—30 минута. То исто видимо и у Анамалима.

Подјела села на дијелове обично се вршила према сродничким приликама. Овакве дијелове села зову „махале“. „Махала“ означава браство, и кад вам неко каже, да у селу има повише махала, он вам тиме подразумјева браства. Браства са мало домова не улазе у рачун; њих обично убрајају у махалу већег браства, коме су по земљишту ближа. Мала браства се прибирају уз већа, ради заштите и заједнице.

Подјела села на дијелове зависила је много и од положаја, земљишних облика и економских потреба. Ова се подјела највише види у анамалским селима. Рјечице и косе издвојиле су села на дијелове, који су толико међусобно удаљени, да, на први поглед, сваки дио чини засебно село. Под Обликом

*) „Хум“ је турска мјера за жито и тежи 128 килограма.

узима се Горњи Облик под Тарабошем и Доњи Облик код Бојане, а од једног до другог има читав сат пута; Горњи Облик се диже изнад Доњег Облика за 300 м. висине. Горњи Облик се простире испод Тарабоша и састоји из три дијела: Мурића, Крепаја и Елбаца који су по 20—30 минута међусобно удаљени и имају услове за посебна села. И ако је Елбац одмах до Драмоша, маленог села, те би га природно било убрајати с овим у једно село, он ипак припада Горњем Облику, мада је од Крепаја, главног дијела, удаљен читаво пола сата. Елбац са Горњим Обликом има заједничку џамију, и ваљда га је она привезала за ову заједницу.

У овој области не постоји појам о племену. Мрковићи, Анамали и Шестани унеколико одговарају племенском склопу, али се не називају племенима. Мрковићи, Анамали, Шестани, Крајина, Подможура и т. д. означавају скуп неколико села, која носе заједничко име. Мрковићи би хтјели, да проистичу од једног претка, по коме су добили заједничко име, али то не могу доказати. Кад се распитате о поријеклу појединих браства, једва можете утврдити, да су неколико њих сродна. Шестани воде поријекло од једног претка, и они најјаче представљају племе. Узевши у обзир унутрашње уређење, и Мрковићи се истичу као јаче племе у односу према другима, а Анамали тек унеколико.

Зупци су велико село и у маломе представљају племе. Нема ни код њих сродничких веза, али ипак одавно живе посебним племенским животом. Усљед тешких прилика за развијање остала су мала ова племена: Сеоца, Крњице, Ливари са Бриском и Тијаном и Подможурани. Ушљед тјескобе на првом мјесту људи су се исељавали. Такав случај видимо код Шестана, Ливара и др., одакле су се људи иселили под Можуру и основали нова насеља; код Крајињана, који су се иселили у Скадарско Поље и Анамале; код Зупчана и Туђемила, који су сав свој вијек, или већину вијека, провели у Цариграду и по другим мјестима, тражећи зараде. Због овога су се многа мјеста, у која спадају и Шестани и Крајина, слабо намножавала.

Многа су имена предјела етнографска, као Мрковићи и Шестани, док су друга топографска као Крајина, Подможура, Анамали ит.д. Мрковићи су по предању од неког мрког родоначелника, по коме су добили име, а Шестани од некога, који је имао шест синова. Крајина је топографско име, а Подможура, земљиште *под Можуром*. Анамали долазе од „она“ (арбанашки: страна) и „мал“ (брдо). Име је правилно, јер су прва села заснована при странама, одакле су се спуштала.

Положај насеља

Земљиште ове области нагнуто је мору и Скадарском Језеру, а једним дијелом и Скадарском Пољу. Приморје има блажу климу, потоке, ријеке и изворе, бујну вегетацију, равнице и дугачку морску обалу са неколико згодних пристаништа. Ове су погодбе пружале људима удобности. У Приморју има веома удобних положаја за насеља, док тога у Крајини има мање. У Крајини су голи и кршевити брегови и вртаче; нешто више плодне земља има у муслиманском дијелу Крајине, у Горњој Крајини. Према језеру нема ни једне ријеке ни потока, а извора је тако мало, да не улазе у рачун. Језерска је обала дуга, колико и Крајина, али је пуна шкољева и веома неприступачна. Поред обале нема нигдје равнице, а само има нешто мало поља у Доњим Мурићима на ушћу потока који за вријеме кише долази са стрмених страна. И вегетација је у Крајини оскудна; само у Горњој Крајини има повећих шума.

Насеља у Приморју су ниска и налазе се махом испод брдских огранака до мора или близу мора; таквог је положаја највећи дио насеља. На висини је мало насеља. Само су Мали и Вељи Микулићи на огранцима Румије, у планинском предјелу. Туђемили и Међурјеч су се знатно спустили, а само највиши делови Вељег Села и Горња Пода при Лисињу допиру до висине од 500—550 м.; ипак је клима блага због близине мора. А како су земљишни облици у Крајини сасвим друкчији, то су и насеља друкчијег положаја. Средином Крајине уздижу се многи кршевити брегови између којих су у увалама повећи комплекси плодног земљишта. Ту су насеља: Горњи Шестани, Репаза, Пинчићи и Горњи Мурићи. Нижа су брдашца која се граниче с језером, где леже у висини: Ливари, Доња и Горња Бриска, Бапсула, Тијана и Доњи Шестани. Испод њих су: Драговићи, Костања, Магдуш, Руња, Рамуша, Ђурјан, Мали и Вељи Острос, Арбанеш, Горње Крнице и Селца. Поред језера су: Доње Крњице, Доњи Мурићи, Бес, Блаца, Бобовиште, Сијерча, Цола, Зогање и Широке.

Пошто се обје половине ове области разликују међусобно по положају, вегетацији, пластици и хидрографији, то су и узроци, који су утицали на положај насела, различни.

На заснивање насеља у Приморју на првом је мјесту утицало богаство текуће воде, па онда велики комплекси плодне земље. Изворска је вода играла пресудан значај. Сва боља, већа и напреднија села имају много извора за пиће и натапање. Амо спадају: Зупци, Зањев, Добра Вода, Веље Село, Туђемили, Вељи Микулићи, Грговићи и добар дио Анамала. Ова су села, у исто вријеме, и најбогатија; земље је за обрађивање доста, а она је раскрчена онамо, гдје се може натапати. Села са недовољном водом за натапање јесу: Мали

Микулићи, Печурице, Салч, Коломза и Круче; она спадају у села средњег благостања.

Гдје није било воде за натапање, тамо су се људи насељавали не мјесуима гдје су за недостатак у води имали повише земље за ограђивање. То је случај у селима: Куњу, Равнима, Горалама, Пелинковићима и свима селима у Улцињском и Анамалском Пољу. У недостатку изворске воде копали су људи бунаре, те свако село има повише ублова за пиће и појење стоке. Многа од ових мјеста обилују шумом, као Куње, Горана, Комина, Пелинковићи и Анамали, која даје обилату пашу за козе. Њих људи држе и то надокнађује унеколико слаб приход од земље, који долази услед недостатка воде за топљење.

Куће су на крајевима поља (Горана), изнад плодних комплекса земље, на коју се стаче сва осока од куће и из обора Многе су куће подигнуте код извора и потока, добрих за пиће и наводњавање. Неке су поред ријеке (Братица), изнад њива, у подножју брдском, на брежуљцима, при косама и странама. Све су куће подигнуте на каменом подножју, и гледа се, да се кућом, обором и стајама не захвати плодна земља. На облик села често утиче ријека, поље, котлина, јаруга или долина, гдје је село, па је село, према томе, разног облика: низног (Горана, Братица, Штој), кружног, (Веље Село, Добра Вода, Вељи Микулићи), разбијеног (Куње, Селита, Сукубин) груписаног (Зупци, Загање у Крајини, Широке) и т. д.

Вељи Микулићи, Веље Село и Добра Вода, најбогатија мјеста водом за натапање захватају велике комплексе земљишта и кружна су. Свако село има по неколико дијелова, од којих сваки дио за себе сачињава у маломе село. Људи су се населили прво на најбољим мјестима; насеља су се послије диобом задруга увеличавала. Тако ови дијелови данас, с малим изузетком, чине браствене цјелине. Исто се запажа и у Зупцима, само су овдје куће збијеније, а село мање разријеђено. То се види и код Грдовића, у Куњама, Горани, Салчу, Кручама, и код многих анамалских села. Исти је начин насељавања и увећавања села био свуда, гдје се је могло спријечити ново усељавање; а гдје се становништво увећавало досељавањем, тамо дијелови села не одговарају браственим цјелинама, тамо влада велико шаренило.

Улцињ лежи на странама долине, на чијем је ушћу у море полукружна равница. Ту је улцињско пристаниште, гдје су чувене пјешчане бање, које дају Улцињу изглед на бољу будућност. Ово је пристаниште малено, плитко, и незгодно за пристајање већих лађа. У вали, гдје лежи варош, била је негда таква алуга, да су се дивље свиње ту склањале. Прве су куће подигнуте на Метеризима, гдје су живјели поморски капетани, а доцније су се људи спустили доље, понајвише ради

воде. На врху главне улице је Нова Махала, која је постала скорашњим досељавањем.

На крајинска је насеља понајвише утицала пластика земљишта и близина језера. Земља са стране се слива у долове и друга улегнућа; ту су се људи настањивали до те плодне земље, обично на ивици удолице, или около веће висоравни, при странама. Око горњошестанске висије леже четири мања села; Пинчићи су на страни брда; Горњи Мурићи изнад заравањка; Бапсула у дубокој раздољи; Ливари се нижу у виду полукруга око Ливарског Поља, испод Ливрашника; Тијана се пружа по висоравни до Ливара.

Доњи Шестани су у подножју већих брда, а ређе се пењу уза стране. Сеоца су испод Голика при косама изнад поља и њива, које селу припадају. Горње се Крњице пењу повисоко уз кршевити и брежуљкасти под; Дорње Крњице су до језера при кршевитим странама. Села Доње Крајине су у згодним рукавима, гдје језеро залази дубље у копно и гдје су сплаке и потоци нанијели нешто земље за обрађивање. На овим је мјестима, у исто вријеме, удобно пристаниште за лађе („лимани"), а ове су околности биле од утицаја на положај села.

Куће су махом распоређене око плодне земље; на првим насељеним дијеловима села сада су читава села. Примјећава се, да у Крајини није било, нити је могло бити, никаквог груписања кућа око извора, јер их је за пиће веома мало, и врло су нејаки, а за топљење их нема никако. „Лимани" су утицали на насеља и сва су села поред језера, до залива за пристаниште. Села су одмах до својих њива. Куће су много збијеније, но у Приморју. На ово је утицала природа земљишта, али и несигурност, јер су убиства и крвне освете у Крајини биле честе. Кућу подиже, гдје ко хоће и како хоће, али само на своме земљишту. У подизању кућа нема реда, нити га је било. Само не смије нико подизањем нове куће правити сметњу другоме, селу или општини.

Подаци о типу насеља.

1. Приморје.

Испод Сутормана, до колског и жељезничког пута, налазе се *Зупци*. Село је прилично збијено и дијели се на махале: Вицковићи 7 домова, Думезићи 12 д., Миловићи 4, Ивовићи 12, Вретеничићи 10, Ћетковићи 5, Вукотићи 3, Ђуровићи 2, Антунићевићи 6, Божовићи 4, Бабићи 5 и Мариновићи 3 дома. Укупно 74 дома католичке вјере.

Сусташи су на прелому брдског огранка између Зубаца и Бара. Ту живе: Вучетићи 3 д. (католици), Мемија 1 (мухамеданац), Мујићи 2 (мух.), Ратковићи 5 (православни), Думезићи 1 (кат.), Вукотић 1 (кат.) и Караникић 1 (кат.). Свега

14 домова, од којих 6 католичке, 5 православне и 3 мухамеданске вјере.

Туђемили су испод Грга од Мужица и планинског вијенца од Сутормана к Румији. Махале су: Дураковићи 11 д., Аловићи 2, Мујићи 4, Бибезићи 10, Веловићи 9, Шоровићи 2, Баше 2, Вучковићи 1, Поповићи 1, Мустафићи 9 и Рамићи 1 дом. Свега има 52 дома, од којих су Баше, Вучковићи и Бановићи (4 д.) православни, а остали мухамеданци.

Зањев је на југу од Бара и дијели се на *Мали Зањев*, *Вењи Зањев* и *Марушково*. У Малом Зањеву су: Никочевићи 4 д., Перочовићи 1, Перезићи 1, Палангићи 3, Муслице 3, Трупица 2, Никлићевићи 2, Ђолићи 4 и Дрмани 5. У Вењем Зањеву су: Перићи 3, Маровићи 1, Тафуле 2, Чобићи 2, Понте 3 и Бајмак 4. У Марушкову су: Перићи 2, Арап 1 и Савовић 1 д. Свега 44 дома и сви су мухамеданци.

Мрковићи се дијеле на повише села. Горња села, Мали и Вењи Микулићи, налазе се при Румији, а остала се спуштају с једне и друге стране Лисиња до мора и Можуре.

Мали Микулићи су на путу од Туђемила ка Румији. Ту живе: Перичићи 2 д. (мух.), Мујићи 2 (мух.), Маручићи 2 (кат.) и Марстановићи 1 д. (кат.); свега 7 домова, од којих 4 мухамеданске и 3 католичке вјере.

Вењи Микулићи су под Румијом у раздољу између Румије и Лисиња. Овде су у главноме четири дијела: Андровићи, Нилићи, Перезићи и Љуметић, а браства су: Перочи 3 д., Андровићи 3, Маркичићи 3, Марљукићи 2, Секулићи 1, Перочовићи 1, Перезићи 2, Ујкашевићи 4, Нилићи 4, Перезићи 3, Загора 1, Кукаљ 1 и Пековић 1 д. Овамо спадају и *Горња Пода* на страни Лисиња, па 40 минута дањине од Вењих Микулића, гдје има 5 домова (Перезићи 2, Савовићи 2 и Пинчић 1). Свега у селу 35 домова, међу којима 9 православних (Андровићи, Маркичићи, Марљукићи и Секулићи.)

Добра Вода је на путу од Бара за Улцињ, одмах до Зањева. Село захвата простор од 2—3 км. дужине, а скоро толико и ширине. Све су мање групице кућа јасно одвојене на каквом хрбату или брежуљку и прилично удањене међусобно. Дијелови села зову се махале, и махом представљају брастве не јединице. У селу су: Лисице 4 д., Бошковићи 4, Ивановићи 2, (Ивановић 1, Рашкете 1), Горњи Каламперовићи 5 (Каламперовић 1, Мемедовић 1 и Добре 3), Вуковићи 7 (Вуковићи 5, Вујовић 1 и Каламперовић 1), Никочевићи 13 (Никочевићи 9, Ивановић 1, Рацковић 1, Лаковић 1 и Добовић 1), Салаковићи 2, Рашкете 7, Ђуровићи 12 (Ђуровићи 7, Салаковићи 4 и Вучковићи 1), Доњи Каламперовићи 14 (Каламперовићи 12, Вучинић 1 и Добовић 1), Мемедовићи 8 (Мемедовићи или Кокошићи 4, Јанковић 1, Шмаковић 1, Вукчевић 1 и Ракић 1), Бијел. Главица 8 (Усезићи 2, Ђуровићи 2, Сеферовићи 4), Павловићи 5 и Доња Пода 4 (Перезић 1, Ливар

1 и Туђемилији 2). Свега има 95 домова, од којих су Никачевићи, Ивановићи, Рацковићи, Лаковићи, Вучинићи, Вукчевићи и Павловићи (15 д.) православни, Дабовићи и Јанковићи (3 д.) католици, а остали (77 д.) мухамеданци.

Печурице: Ћубићи 3, Беһировићи 6, Абазовићи 3 и Бајрамовићи 7 д.; свега 19 домова, мухамеданци.

Грдовићи: Бркановићи 4, Сеферовићи 10, Кадићи 4, Лековићи 2, Андрићи 11, Никичићи 2 и Мачкићи 7 д.; свега 40 домова.

Равни: Усезићи 3, Цурани, 3, Дураковићи 2, Поповићи 2 и Радовићи 3 д.; свега 13 домова.

Комина је преко Равни к мору и има само 7 домова: Жуђели 6 и Маркић 1 д.

Веље Село се дијели на повеће групе кућа и групе су даље но у Доброј Води. Дијелови села су: Петричевићи 4 д. (Петричевићи 3 и Коловићи 1), Барјактаровићи 4 (Барјактаровићи 3 и Радовић 1), Луње или Тушилац 9 (Луње 8 и Дапчевић 1), Дапчевићи (чији се горњи дио негда звао Богишићи, а доњи Ђоросићи) 14 домова (Дапчевићи 10, Асовић 1, Каваја 1 и Радовићи 2), Божовићи 2, Муслићи 3, Куртовићи 5, Спахије 5, Чанте 11, Главице 6 (Чанте) и Врбица 9 (Чанте 2, Поповићи 3, Вручевић 1, Блиур 1 и Дапчевић 1). Свега у селу има 72 дома.

Дабезићи су до Међурјеча. Браства су: Вулићи 12, Омераговићи 6, Бојићи (или Боје) 3, Сеналовићи 2, Пековићи 5, Маркезићи 3 и Калезићи 3. Свега 34 дома. Дапчевићи (14 д.) убројени у Веље Село, ближи су Вељем Селу, а политички припадају Дабезићима.

Пелинковићи: Јелезовићи 4, Фазлићи 2, Цуери 3, Ропчићи 4, Шупкићи 6 и Спахићи 8; свега 27 домова.

Вукићи су малено село од 8 домова.

Горана се дијели на Малу и Вељу Горану. У Малој Горани су: Ковачи 5, Билеце 3, Вучићи 3 и Добеце 1, а у Вељој Горани: Метани 13, Исаковићи 4, Вучићи 3, Сула (или Сулићи) 2, Дајаки или Кордићи 6, Никезићи 17, Скуре 2 и Болевић 1; свега 60 домова.

Куње: Душке 10, Карастањи 8, Вучковићи 19, Палушка 1, Томбари 2, Ивачковићи 7, Меметовићи 6 и Петковићи 13 д.; свега 66 домова.

У предјелу од Сутормана до Можуре и Међурјеча, гдје је до 1912. г. била државна граница, изузимајући Бар и двадестину кућа изнад и испод њега, има 690 домова, од којих отпада на Мрковиће 506 домова. По вјери се дијеле на мухамеданце (571 д.), католике (86) и православне (33 дома). Католици насељавају Зупце, иначе су мухамеданци свуда у огромној већини.

Села: Туђемили, Зупци, Сусташи, Зањев, Добра Вода. Печурице и Куње налазе се до колског пута, који води од

Сутормана преко Бара у Улцињ. Остала су мрковићка села ближе странама Лисиња, али су према Можури и Међурјечу.

Сва ова мјеста обилују водом за пиће и топљење, изузимајући: Вукиће, Пелинковиће, Горану и Куње. Бољи су извори у Зупцима: Љутиц, Базаринова, Грганица, Бингача и Вулића Извор. С једне стране долази Веља Вода од Бијеле Скале и Туђемила, а с друге стране Поток од Рибњака, којима се топи земља. У Туђемилима су извори: Точак Аџи Исламов, Никин Студенац, Точак Мустафића, Точак на гроб Агин, Точак Бибезића, Мали Точак под Бањом и Точак у Лаковића. Вељом Водом, која долази од Бијеле Скале, топи се сва сеоска земља, једне године једна, а друге друга половина. У Малим су Микулићима извори: Вучетић за пиће, а Лизало и Лектија за топљење. У Вељим Микулићима су: Глера, Врбич, Миловица, Питин, Дрéштина, Куртијелица, Вуков Студенац, Крамбет, Црни Студенци, Шћепановица и Млађен. Многи од њих служе за топљење.

У Замеву су два силна извора: Мали и Вељи Заљев, чија вода служи и за пиће и за топљење. Од Добре Воде долази Никочевића Поток, тако исто јак извор. У Доброј Води су повећи потоци: Никочевића Поток, Бра, Утин Поток, Врела, Спеник и Шкурта. Од извора за пиће су најбољи: Врело, Шкурта, Точак Бошковића, Точак Вујовића, Грашица и Добра Вода. Можда је село добило име по изворима, којима се сва земља *залива* (топи), а који се зову Заљев. У Доброј Води има и повише воденица.

У Грдовићима је поток Вирица, која служи за пиће, топљење и млинове; у селу је и извор Чивутово. Кроз Комину протичу потоци Плишека и Редовице. Пелинковић има само један извор, Студенац, који је недовољан за пиће. Веље Село је богато у води за пиће и топљење; ту су потоци: Близур, Студенац, Брод, Водица, Лончево, На Сијено и др.

Пелинковићи, Горана, Куње и Комина немају довољно изворске воде за пиће, и копају ублове, које зову „пусови" (од „пус"). Сами Кунарци имају 22 „пуса".

Преко Можуре су *Подможурани* на странама и у подножју Можуре. Тамо су села: Салч, Коломза, Круче, Крута и Братица.

Салч се дијели на *Салч* и Нрекањ. У Салчу живе: Лукићи 6 дом., Пепићи 1, Пецањ 1, Добрецовићи 2 и Барловићи 8, а у Нрекању: Дедићи 3 и Лукићи 9 д. Свега у Салчу има 30 домова и сви су католици. Село је богато изворском водом, а бољи су извори: Браушев Извор, Катин, Доњи Извор, Петрпавлов Точак, Црвени Извор, Јанковића Извор и Барловића Точак. У селу је Велики Извор, који је био некад, по предању, спроведен „ћунтама" у Улцињ. Увјеравају, да се траг водовода и данас познаје.

Коломза има Горњу и Доњу Коломзу. У Горњој су Коломзи: Лукићи 7, Ниловићи 4, Марђоновићи 2 и Барловићи 1, а у Доњој: Брисковићи 4, Лукићи 1, Пепђоновићи 3, Луловићи 1, Гужда 1, Добрецовићи 1, Ниловић 1, Бозаџије 2 (мух.), Дурак 1 (мух.), Шабовићи 1 (мух.), Куртовићи 3 (мух.), Никшић 1 (мух.), и Ђураши 2 (мух.). Свега у Коломзи има 37 домова, међу којима је 27 католика и 10 мухамеданаца. Низа село теку потоци: Поток од Куче и Коломски Поток, а извори су: Вакуф, Болабан, Голубињи Точак, Тоскин Точак, Корпољат (италијанско „млијеко живота") и Сојмир (арбанашки „добар сој").

Круче имају двије махале: Драговиће и Перезиће. У Драговићима су: Мемовићи 3, Метовићи 2, Фазловићи 3, Ценовићи 3 и Луковићи 4, а у Перезићима: Маровићи 3 (кат.), Дедићи 5 (кат.), Бордићи 1 (кат.), Маћедонци 2 (прав.) и Митровићи 1 (прав.). Свега је 27 домова, од којих 15 мухамеданских, 9 католичких и 3 православна. Испод села протиче Челински Поток.

У *Крутама* су католици: Марђоновићи 4, Дабовићи 4, Добрићи 3 и Депићи 3, и мухамеданци: Луковићи 2, Рамовићи 2 и Јелезићи 3. Свега је 21 дом, од којих су 14 католичких и 7 мухамеданских.

Браштица се дијели на: *Вљâдöј* 2 (Барловићи 1 и Додићи 1), *Мâрäј* 10 (Становићи), *Марђељукај* 5 (Добрецовићи), *Пелинковићи* 7 (Пелинковићи 4, Жуђељ 1, Кнетић 1 и Кастрат 1), *Кодра* 3 (Марђановићи 1 и Перколовићи 2), *Рамај* 5 (Рамовићи), *Ђурникај* 2 (Лукићи), *Пешрђонај* 3 (Ниловићи), *Балијањи* 4 (Циковићи 3 и Брисковићи 1), *Нигзић* 4 (Циковићи 2 и Вулићевићи 2), *Лукићи* 3, *Рошањ* 2 (Јунковић и Араповић). Свега у селу има 50 домова од којих су 35 католичких, 13 мухамеданских и 2 православна. Мухамеданци су Пелинковићи, Жуђељи, Кастрати, Кнетићи, Рамовићи и Араповићи, православни Вулићевићи, а остали католици.

Пет подможурских села броје 165 домова (117 католици, 43 мухамеданца и 5 православни). Мухамеданци су у већини само у Крутама, иначе су католици свуда многобројнији.

У улцињска села спадају сва насеља у Улцињском Пољу, од Улциња до Бојане, између Бривске Горе и мора. Ту долазе: Пистула, Зогањи, Дарза, Св. Ђорђе, Сутјел, Реч, Ђурке и Штој.

Пистула има, у главноме, два дијела: источни и западни. У источном су: Паљоке 8, Марвасије 2 и Симони 2 — сви католици; у западном дјелу су: Дабеце 1, Куртовићи 1, Гоге 3, Повара 1 и Печурице 1 — сви мухамеданци. Даље од Паљока је Крајина 9, Међурјечи 2 и Вучетић 1 — мухамеданци. У селу има 31 дом, од којих су 19 мухамеданске а 12 католичке вјере.

Зогање су подијељене на махале: *Делићи* 5, кат., (Делићи 4 и Радовићи 1), *Бојковићи* 6 (Бојковићи 3, мух., Пајовић 1, прав. и Никићи 2, прав.), *Пелинковићи* 6 (Пелинковићи 3, мух., Селмановићи 2, мух., и Пламенац 1, прав.), *Крајина* 9 (Крајињани 2, мух., Вучељићи 1, прав.), Перићи 3, прав., Дедићи 1, прав., Нуцуловић 1, кат. и Мирдита 1, кат.), *Туфањори* 9 (Туфањори 3, мух., Саљук 1, мух., Никић 1, кат., Рашовић 1, прав., Митровић 1, прав., Секулић 1, прав., и Ћетковић 1, прав.). Свега је 35 домова: 14 мухамеданске, 13 православне, 8 католичке вјере.

Дарза се дијели на: *Зеленику* 2 д. (Вукчевић и Мијовић), *Дарзу* 22 д. (Вулевићи 2, Перићи 1, Симоновићи 2, Бановићи 1, Дедићи 1, Шћеповићи 1, Мијовићи 2, Савовићи 1, Поповићи 6, Јовановићи 1, Антовићи 2 и Рашовићи 2) и *Бривску Гору* 11 д. Вујошевић 1, Николићи 3, Затрепчанин 1, Вулевићи 2, Бановић 1. Ђурић 1, Вукчевић 1 и Крајињанин 1). Свега у селу има 35 домова и сви су православне вјере.

Свети Ђорђе (арбанашки *Шин Ђерђ*): Поповићи 6, Бољевићи 2, Цуровићи 2, Делићи 1, Шкрема 1, Мирдита 1 и Задринци 3; свега 16 домова католика.

Сутјел има два дијела: Задриме 2 и Рудовиће 11 д.; свега 13 домова и сви су католици.

У *Речу* су: Шабањи 2, Лоши 2, Загора 1, Ђоновић 1, Газивода 4, и Паратук (или Рудовићи) 2. Свега 12 домова католичких.

Ђурке се дијеле на: Сефовиће 4 и Гризои 2; свега 6 домова мухамеданских.

У *Штоју* су дјелови: *Макеји* 5, *Рудаји* 6, *Брегвија* 3, *Лелчаји* 16, *Св. Никола* (арбанашки *Шин Кол*) 6, и *Бријег од Мора* 14; укупно 50 домова католичке вјере. До Загоја су 3 куће мухамеданске.

У осам улцињских села, изузимајући Улцињ са Ђераном и предграђем, има 201 дом, од којих су 111 католичких, 48 православних и 42 мухамеданска. Мухамеданци превлађују у Зогањама, Пистули и Ћурки; православни су у Дарзама, у осталим селима су католици у већини.

Анамали се протежу од Међурјеча до Бојане и Тарабоша. Села се, у главноме, налазе по брдским странама, у подножју планинског ланца, и спуштају се у поље. Не само Међурјеч, него и планински огранци Липоњака који се одвајају у правцу к језеру Шасу, деле Анамале од Мрковића. С друге стране Анамале затвара кршевити хрид, на коме је био Свач. Тако су Анамали омеђени природним границама и чине једну велику цјелину, коју од Скадарског Поља дијели Бојана.

Села су махом у шуми. Она су раздијељена на групе, а групе су растурене на поједине куће, јер свака кућа има сву своју земљу око себе. Села од Владимира до Тара-

боша спуштају се озго доље, са стране у поље, и куће су при странама, на косама и бреговима. Изнад Владимира је село Сума, а изнад ње Бојка. Од Бојке западно су Миде, даље Калимани, Косић и Круте, а иза попречног брда Љесковац и Међурјеч. Од Владимира к Тарабошу у села: испод Владимира Браиша, даље Растиш, Кравари, Вилгари, Штегваши, Боботи, Валос, Драмош, Облик и Зуос. Сва ова села имају у подножју поље и хумчиће, куда се спуштају; отуда свако село има доњи и горњи дио.

У пољу су села: Катркол (по некима Кодркол), Шас, Селита, Сукубин, Амула, Горица, Штодра, Фраскањели, Лисна, Бора, Драгиња и Обод. Изнад Шаског Језера су Доња и Горња Клезна.

Међурјеч је у планинском њедру испод Липовице, до лијеве обале Међурјеча. Браства су: Скорњан 2, Ивашковићи 6, Слаковићи 4, Кукаљ 1 и Количићи 4. Свега 17 домова.

Љесковац је испод Међурјеча до ријечне обале, према Мрковском Пољу. Ту живе: Абдићи 2, Калезићи 1, Бошковићи 1, Чобовићи 3, Машкићи 4, Ковач 1, Вукић 1, Муслићи 3, Сишановићи 2, Мусличићи 1, Печујица 1, Абдић 1, Аверић 1, Арап 1 и Спужа (из Спужа је) 1. Свега 24 дома.

Калимани су на другој страни брда, које их дијели од Љесковца. Овдје живе: Иброчевићи 7, Мркечићи 3, Калезићи 1, Рецовићи 3, Исовићи 2, Мусличићи 2. и Муслићи 2. Свега 20 домова.

Калима и, Љесковац и Међурјеч (61 дом) етнографски припадају Мрковићима и до 1878. г., када их је црногорска граница одвојила од Мрковића, с њима су чинили једну цјелину. У овим се селима и данас говори српски, иако су у непосредном додиру са Анамалима, у којима се говори само арбанашки.

Крута је испод Калимана. Браства су: Таган 7, Хота 1, Чапрић 7, Дураковић 10, Сеферовић 8, Печурица 1, Шкретовић 3, Вукић 2, Сукали 7, Чобовић 4, Калменовићи 4, Паловићи (или Пале) 12, Кулали 5, Бркановић 1, Душка 1 и Пирона 1. Свега 74 дома.

Косић се налази у долини рјечице, која долази од Мида, и на објема њеним странама, између Владимира, Калимана и Круте. У Косићу њиве: Зенеловићи 2, Михановићи 7, Ајдаровић 1, Бајрамовић 1, Сумовићи 4, Лулићи 10, Терекић 1, Џановић 1, Меметовић 1, Аметовић 1, Јаховић 1, Настрадиновић 1 и Усовић 1. Свега 32 дома.

Миде су изнад Косића, на изворима, од којих постаје малена рјечица, која окреће много млинских витлова и неколико ваљаница. Браства су: Рамовићи 3, Велићи 14, Усовић 1, Шабановић 1, Алиловићи 4, Сумовићи 2, Јаховић 1, Суловић 1, Настрадиновићи 2, Исламовићи 3, Никовићи 3, Цекићи 2, Арслановић 1, Цековићи 4 и Имеровић 1 Свега 43 дома.

Бојка је источо од Мида. Тамо су: Меметовићи 2, Имеровићи 1, Браимовић 1, Цековић 1, Смаиловићи 4, Мујовић 1, Таилтовић 1, Јаховићи 1, Бетовићи 3, Добовићи 2, Таировићи 2 и Механовић 1. Свега 20 домова.

Горња Клезна се налази испод Пелинковића, у правцу језера Шаса. Браства су: Нрекићи 4, Реџовићи 24, Дрековићи 2, Мећикукићи 1, Џихеровићи 3, Мркечићи 2, Нерекићи 4 и Дуровићи 1. Свега 41 дом.

Браиша је велико село, источно од Владимира, на благој и шумовитој страни. По дну села се отвара пространо поље, које се увлачи у сеоско подножје. Ту су: Цекај 7, Лика 4, Лукој 3, Вуча 1, Зубак 1, Колаба 5, Шабој 5, Селај 7, Османовићи 11, Леши 11, Деда 2, Кока 5, Мета 1, Чаушај 4, Краја 1, Каснеца 5, Велија 1, Чота 4 и Авдули 1. Свега 79 домова.

Растиш је одмах до Браише. Овдје живе: Џурета 6, Тула 3, Аловић 1, Лола 5, Јахоја 2, Оџић 6, Демировић 1, Дочи 3, Пулић 2, Шабај 1, Никој 5, Ланику 1, Зего 2, Краја 1, Телај 5, Цурани 2 и Цуку 1. Свега 47 домова.

Кравари су до Растиша, у продужењу ка Тарабошу. Село се спушта низ косе. Један дио села, који се зове *Чапре*, спушта се до Мурићанске Косе и ближи је селу Штуфу по Горњим Краварима. Браства су: Алоши 9, Демировићи 13, Тафа 2, Леши 6, Ћелоши 6 (барјактарска кућа у Анамалима), Муча 5, Заго 8, Биши 8, Сафија 1, Бајри 4, Тоши 7, Тема 1, Ценовићи 3, Авдали 1, Зенеловићи 1, Аслановићи 2, Зенуни 2, Усеиновићи 1 и Мадгуши 1. Свега 81 дом. У Краваре се рачунају и *Штегваши*.

Каштркол се налази на врху Анамалског Поља; село је у равнини. Браства су: Хола 2, Аловићи 5, Лисна 1, Таиповићи 4, Калезићи 5, Салај 4, Оџић 2, Дурак 2 и Маџар 1. Свега 26 домова.

Шас је село поред подножја Шаског Брда, у непосредној близини развалина града Свача. Куће су у пољу поред рјечице, која долази од Мида. Браства су: Солај 10, Перај (или ликај) 7, Валосњор 2, Краја 1 и Мучај 5 — свега 25 домова.

Селиша захвата неколико малених брежуљака испред Браише, а испод Шаса. Браства су: Ђонај 10, Стреховићи 10, Ђекај 10, Луња 1 и Качулар 1 — свега 32 дома.

Амула се простире поред подножја Шаског Брда, далеко испод села Шаса и Селите к Бојани, а близу старог села Букмира. Ту су: Шкрељи 6, Бога 6 и Мараш 1 — свега 13 домова.

Штодра се налази до Бојане, близу огранака Шаског Брда и захвата неколико брежуљака. Ту живе: Дебра 2, Сала 2, Синани 2, Идра 3, Пулић 1, Асаној 1, Махшути 1 и Бећи 1 — свега 13 кућа.

Фраскањели су међу рачвама пошљедњих огранака Шаског Брда, одмах до Бојане; леже у пољу, а дијелом се пењу уз страну. Тамо су: Була 2, Тангај 1, Хеба 3, Облика 3, Чапрај 1, Шкреља 6 и Селца 1 — свега 17 домова.

Лисна и *Бора* су два мала села изнад Штодре, до Бојане. Бравства су: Мемедовићи 1, Дура 1, Ђелоши 1, Таировићи 4, Боши 1, Мучај 1, Зеко 1, Османовић 1, Неловић 1 — свега 12 кућа.

Сукубин је испод Растиша, на путу између Селите и Мурићана; село захвата неколико малих брежуљака. Бравства су: Ујкаш 14, Куртај 10, Пеја 1, Тела 1, Авдија 6 и Цуца 3 — свега 33 куће.

Драгиња је испод Сукубина, у правцу Штодре и захвата неке брежуљке. Ту су: Мемедовићи 8, Ковачевићи 5, Лола 5, Оџић 1, Роба 1, Барли 1, Аџицан 3 и Ацић 2 — укупно 26 кућа.

Доња Клезна је испод Горње Клезне, изнад језера Шаса; захвата благе стране и спушта се у равницу. Бравства су: Кочовићи 13, Чапнојевићи 1, Јаца 4, Куртовићи 9, Реџовић 1 и Косићи 2 — свега 30 кућа

Анамалима припада крај до Бојане, с једне и друге стране Тарабоша.

У овом су дијелу Анамала села: Вилгари, Боботи, Валос, Драмош, Облик, Штуф, Мурићани, Горица, Обод и Зуос.

Вилгари су одмах до Штегваша и Кравара; ту су бравства: Дениз 3, Аџијај 8, Мадгуш 2, Брајаша 1 и Нила 1 — свега 13 кућа.

Боботи се налазе до Вилгара. Село се пружа до иза Мурићанске Косе, гдје је и доњи дио његов *Мала Лиња*, на читав сат даљине од горњег дијела. Бравства су: Штањан 4, Цурај 1, Болај 2, Џакај 4, Оџај 6, Оручи 5, Џанај 1 и Хасај 1 — свега 24 породице.

Валос је до Боботи, управо под Голишем (Широчким Висом). Бравства су: Тафај 9, Зеneликај 4, Сефај (или Нурај) 1, Сулај 5 и Ахметај 1 — свега 20 кућа.

Драмош је иза Валоса, у продужењу испод Голиша. То су: Брацај 8, Метањори 3 и Зенеликај 1 — свега 12 домова.

Облик је иза Драмоша, испод Тарабоша, па се од Тарабоша спушта преко коса и брежуљака до Бојане, на даљини сат хода, и дијели се на *Горњи* и *Доњи*. Горњи Облик захвата три омања села: *Елбац*, *Крепај* и *Муриће*. Ова се селца налазе испод Тарабоша и настављају се једно на друго. Бравства су у Горњем Облику: Ајдарај 4, Тафилај 3, Ешкај 4, Браијај 2, Дулај 3, Богај 2, Донај 1, Оџај 4, Рашкета 2, Сума 1, Дибра 2, Меремај 6, Велај 2, Фетахај 3, Тафилај 1, Брацај 1, Јахајт 1, Елбац 12 и Алиметај 5 — свега 59 кућа. У Доњем су Облику: Зенелај 10, Зетјирај 2, Телај 3, Ресулај 4, Гаруц 5, Метај 4, Ђокхај 2, Врачај 1, Мулис 3, Дудај 1, Дулај 5, Тафилај 2, Донај 2, Шахин 1, Калиман 3, Мустааџија 2, Лакај 3, Пострибај 6, Мицај 3, Ригам 2, Дурмај 5, Оџај 3, Али-Осман 6, Адемај 1, Дришт 1, Ујка 1 и Шутај 3 — свега 83 дома. Горњи и Доњи Облик броји 142 дома, од којих су само 3 дома (Шутај) католици, а остали су мухамеданци. Ово је највеће село у Ана-

малима, па и у цијелој области, управо, ово је једно мало племе, које је негда било центром Анамала.

Штуф је испод Кравара, на почетку Мурићанске Косе. *Мурићани* су до Штуфа и село се пружа низ Мурићанску Косу до близу Бојане. У Штуфу и Мурићанима су браства: Лекај 6, Крањани 10, Џакаљ 3, Барлај 2, Насај 3, Оручи 5, Хоти 3, Мулиз 3, Додај 11, Велај 4, Аделај 1, Бобошти 1, Скејан 1, Вилиман 1, Гајан 4 и Тапалај 7 — свега 65 кућа, од којих су 11 (Гајан и Тапалај) католици, а остали мухамеданци.

Горица је испод Мурићана, близу Бојане. Село захвата малене брежуљке око црквине на Горици. Ту живе: Хоџај 2, Аметај 2 и Куртај 1 — укупно 5 домова мухамеданских.

Обод лежи на Бојанину савијутку испод Доњег Облика. Село је у пољу до саме ријеке и вода га сваке зиме плави; доњи бојеви кућа остану под водом по читаве мјесеце. Ту живе: Томај 7, Маринај 3, Нојај 1, Бушат 1, Мирдита 3, Пренчај 1, Нрекај 1, Чукај 8, Гужда 1, Калмез 2, Марђокај 5 и Гоцај 4 — свега 37 домова католичке вјере. Сви славе „шена бафт“ (арбанашки „добра срећа“, која долази у новембру).

Зуос је на посљедњем огранку планинског ланца, који се завршава према Скадру, на Бојани. Село је при страни, која се руши и осипа изнад бријега, у који удара Дрим, пресијецајући Бојану бочно. Ту живе: Хасај 4, Рамај 1, Ардолај 2, Лакај 2, Факај 5, Чукај 1, Муралетај 1, Аџимант 5, Луколић 3, Рамушевић 6, Спахија 1 и Драговић 1 — свега 31 дом, и сви су мухамеданци.

Сви Анамали броје 1054 дома са 5600 душа.

Многа села анамалска налазе се при странама. Тај дио Анамала је пун шума и извора, и покривен дебелим слојем земље. Тамо су економске прилике повољне, а клима здрава, због чега су ту и поникла прва насеља. По првим насељима племе је и добило име. У подножју Владимира набрајају 24 јака извора. Такви су и остали извори од Љесковца до Облика а такви су и сви извори у Мрковићима. Миде су особито богате изворском водом. Браиша, Растиш и Кравари такође обитују изворима; од њих се стачу и малене рјечице. Села при странама су заснована у крчевини; за крчење земље има још доста слободне шуме, али људи чувају шуму ради дрва која продају у Скадру, а радије се спуштају к пољу, где је лакше доћи до земље.

Села испод Голиша и Тарабоша имају добре изворе за пиће, али не и за топљење, јер им је вода нејака. Куће су обично груписане близу извора, па онда до раскрчених брегова и страна.

Села у пољу служе се бунарском водом; то је подземна вода, која долази од рјечица, али је нездрава. Нездрава вода и клима у пољу рђаво утичу на здравље мјештана, и лако се види разлика између оних, који живе у пољу, и оних, који

живе при брдским странама у бујном зеленилу, у оцједитом присоју, са здравом водом и планинском климом.

У Црногорском Приморју од Зубаца до Бојане и Зуоса, без Бара и Улциња, има 2110 породица, од којих је мухамеданских 1595, католичких 427 и православних 88 домова. Мухамеданци чине 75.65%, католици 20·23%, а православни 4·12% од свега становништва.

2. *Крајина.*

Насеља у Крајини прегледаћемо од Сеоца.

Сеоца се дијеле на *Доња* и *Горња*. У Доњим су: Лекићи 56 д., Дабановићи 42, Пајовићи 9 и Марковићи 1 — свега 108 кућа; а у Горњим: Поповићи 36 и Перовићи 36 — свега 72 куће. Укупно у Сеоцима има 180 породица православних.

Крњице састављају *Доње* и *Горње Крњице*. Дијелови Доњих Крњица су: *Вучераковићи* 21 д. (Вучераковићи 11, Вукићи 8 и Марковићи 2) *Марковићи* 16 (Марковићи 3, Вукотићи 4, Стојовићи 1, Јокетићи 2, Вукићи 2 и Ђонковићи 4), *Брод* 9 (Вучераковићи 4 и Вукићи 5) — свега 46 кућа. У Горњим су Крњицама: Пекићи 13, Стојовићи 9, Јововићи 2, Лукићи 3, Савовићи 3, Јокетићи 6 и Јоличићи — свега 44 куће. У Крњицама има укупно 90 породица православних.

Горњи Шестани се дијеле на *Лукиће* 14 (Ђур-Перовићи 2, Ђоновићи 4, Колићи 3 и Вучетићи 5), *Гуразу* 17 (Дабовићи 12 и Перчовићи 5), *Барејиће* 4 (Бардић 1, Ђокмарковићи 2 и Луколић 1) *Дедиће* 21 (Вукмарковићи 8, Ђокмарковићи 5, Вучићи 4, Ђуровићи 2, Мартиновић 1 и Дрековић 1) и *Маручиће* 2 — свега 58 породица католичке вјере.

Доњи Шестани су састављени из дијелова: *Горњи Караникићи (*или *Марникај)* 20 д. (Станковићи 6, Ђоквучићи 3, Дуровићи 6 и Луколићи 5), *Доњи Караникићи* 16 (Мирђоновићи 6, Перкалићи 7, Ђукђурићи 2 и Лулић 1), *Марстијеповићи* 13 (Марстијеповићи 11 и Станковићи 2), *Вучедабићи* 14 (Премовићи 3, Никовићи 6 и Давидовићи 5) и *Ђуравци* 23 (Маљевићи 9, Ђуровићи 6, Челићи 5 и Палевићи 3) — свега 86 домова.

Драчевица припада Доњим Шестанима, а дијели се на *Пециће* 21 д. (Савићи 4, Никдреховићи 1, Лукићи 5, Малићи 1, Никпаловићи 7 и Ункашевићи 3), *Драчане* 12 (Никђонићи 2 и Пекићи 10) и Половиће 5 (Половићи 4 и Вучићи 1) — свега 38 домова.

Укупно у Доњим Шестанима има 124 дома, од којих су 72 католичке, а 52 православне вјере (Драчевица 38 и Вучедабићи 14 домова). Шестани броје свега 182 куће.

Гарњи Мурићи су даље од Горњих Шестана, а нешто нижи од њих. Браства су: Алибашићи 5, Муратовићи 4 и Луколићи 5 — свега 14 кућа мухамеданских.

Репаза је између Горњих Шестана и Горњих Мурића. Ту живе: Ђокићи 1 (на коме је било шестанско барјактарство), Ђурперовићи 2 и Лукалић 1) — свега 4 дома мухамеданска.

Пинчићи су изнад Горњих Мурића. Тамо су: Маљевићи 2, Маркочи 6, Вучевићи 6, Чобдреховићи 5, Мартиновићи 1 и Вукмарковићи 1 (католици), и Палевићи 7 и Мариновић 1 мухамеданци — свега 29 домова (21 католичке и 8 мухамеданске вјере).

Бапсула је и под пута, који води од Горњих Мурића у Ливаре; тамо су 5 породица мухамеданске вјере.

Ливари су испод Ливрашника. У селу живе: Паловићи 10, Пецићи 9, Ноловићи 5, Дабовићи 3, Малевићи 1, Јанковићи 6, Марколовићи 6, Тагићи 3 и Добреце 10 — католици, (осим 2 куће Дабовића, које су мухамеданске вјере), и Другићи 4 и Колари 4 — свега 61 породица: 51 католичке и 10 мухамеданске вјере.

Горња Бриска је у близини Ливара. Браства су: Марниковићи 5, Пекићи 12 и Прелукићи 17 — свега 34 куће, све католичке вјере.

Доња Бриска је испод Ливара и Горње Бриске. Тамо живе: Марусеновићи 4, Лулићи 1 (католици), Меховићи 5, Мусовићи 4, Колари 2 и Нређечовићи 1 (мухамеданци), — свега 17 домова: 5 католичке и 12 мухамеданске вјере.

Тијана је даље од Ливара, а на истој висини. Дијелови села су: *Флокањ* 16 (Ифтијан 1, Маровићи 4, Ђиновићи, 6, Ценовићи 1 и Сулмујовићи 4), *Мустафићи* 10, *Богдановићи* 11 (Богдановићи 8, Маровићи 2 и Ћуковићи 1) (мухамеданци) и *Пеђоновићи* 20 (католици) свега 57 кућа: 37 мухамеданске и 20 католичке вјере.

Горња Крајина настаје од Тијане напријед. Села су: Драговићи, Костања, Мадгуш, Рамуша, Ђурјан, Руња, Мали Острос, Вељи Острос и Арбанеш.

Драговићи се налазе до Тијане и леже ниже од ње. Ту су браства: Радишковићи 10 и Куртовићи 6 — свега 16 домова.

Костања је одмах до Драговића и има 41 кућу (Вуковићи 10, Миловићи 3, Колићи 8 и Томовићи 20).

Мадгуш је при странама планинског вијенца. Тамо су: Перезићи 8 и Меровићи 8 — свега 16 кућа.

Рамуша је даље од Костање. Браства су: Рамушићи 12, Барјактаровићи 6 (назвати по барјаку, који је био у њиховој кући) и Кацићи 10 — свега 28 кућа.

Ћурјан (или *Ћурило*) је иза Рамуше. Ту живе: Оцићи 5, Брацовићи 12, Чејовићи 6 и Мујзићи 8 — свега 31 кућа.

Руња је на страии између Рамуше и Ћурјана. Ту су браства: Марковићи 13 и Руњићи 11 — свега 24 куће.

Даље се настављају села: Мали и Вељи Острос и Арбанеш. Ова су села изразбијана у дијелове, па сваки дио чини малено засебно сеоце.

Мали Острос се дијели на ове дијелове: *Врлић* са 23 дома (Аџимуратовићи или Барјактаровићи, назвати по барјаку, који је био на тој кући, 8, Никезићи 6, Субрашновићи 6 и Цековићи 3), *Ардолићи* 22 дома (Ардолићи 13, Маршићи 5,

Реџовићи 3 и Чеовићи 1), *Лађан* 5 домова (Вулетићи) и *Канаћи* 11 домова (Канаћи) — свега 61 кућа.

Вељи Острос се дијели на дијелове. Њих чине браства: Берјаши 11, Бољевићи 8, Грдочи 5, Ђенаши 11, Маркаши 12, Маџури 18, Пераши 10, Џуковићи (или Џукај) 16 и Џуровићи (или Џурај) 20 — свега 113 домова.

Арбанеш се као и Вељи Острос дијели на групе, које су добиле имена по браствима: *Ђенчићи* 21 дом (Ђенчићи 5, Врући 2, Чеке 5, Дочи 1 и осам кућа којима се не зна браствена имена), *Поповићи* 18 домова (Поповићи 8, Боци 4, Ђуровићи 1 и Никовићи 5), *Додићи* (или *Додај*) 23 д. (Додићи 12, Булићи 3 и Сефићи 8), *Ђечбиштрићи* 19 д. (Хасањчобањ 6 и Ђечктрој 13), *Ковачи* 19 д. (Ковачи 10 и Реџовићи 9) и *Лекпери* 11 (Лекпери, али међусобно нијесу сродни) — свега 103 куће. Као што Лекпери нијесу међусобно сродни, тако и многа браства по појединим дијеловима села, која носе једно презиме, нијесу сродна. Мања су се браства прислањала уз већа и јача, па су примала њихова имена, не дајући томе никакав значај, а имајући од тога користи.

Граница од 1873. год. оцијепила је била Мали и Вељи Острос и Арбанеш од Крајине и пролазила поред манастирских развалина, слазећи на језеро. Прије ове граничне подјеле сва су се села око манастира свала *Маршићи*.

Села у Горњој Крајини имају 428 кућа и све су мухамеданске.

Доња Крајина се налази поред Скадарског Језера. Овамо спадају села: Доњи Мурићи, Бес, Бљаца, Бобовишта, Сијерча, Цкла, Зозање и Широке.

Доњи Мурићи су испод Горњих Мурића, при језеру, на утоку сухог потока, који долази од Пинчића и Горњих Мурића. Браства су: Палевићи 4, Веловићи 2, Рамушевићи 6, Оџићи 2 и Пелмановићи 1 — свега 15 кућа.

Бес је на путу од Доњих Мурића, на поточини, која долази од Бапсуле. Овдје су: Џаферовићи 4, Вељовићи 5, Ликовићи3, Адовићи 2 и Ћуковићи 1 —свега 15 кућа.

Бљаца су при повећем „лиману", и тамо живе: Демировићи 9, Ђоновићи 4 и Драговићи 1 — свега 14 кућа.

Бобовишта су веће село на обали језера, на кршевитом заравањку. Браства су: Лихаровићи 3, Ликовићи 5, Џуџовићи 2, Хајдаровићи 6, Субашовићи 5, Тафовићи 3, Аручовићи 5, Дураковићи 9, Хасанђоновићи 1 и Первизовић 1 — свега 40 кућа.

Сијерча су малено село до самог језера, испод Ћурјана. Овдје живе: Усићи 5 и Алиничићи 3 — свега 8 кућа.

Цкла (арбанашки *Скја*, што значи „православни") налазе се даље к Скадру, до језерске обале. Дијелови села су: *Демири* 9 (Штагај 3, Ђекај 4 и Баца 2), *Утићи* 9 (Утићи 7 и Аручи 2), *Перовићи* 8 (Цековићи 5 и Перовићи 3) и *Љубани* 16 (Лекај 8,

Шаинај 3 и Хоџај 5) — свега 42 куће. Неки се дијелови спуштају до језера (Љубани) а неки се уздижу високо (Демири) и издвојени су кршевитим брежуљцима. Један Штагај се преселио у Коваче и данас се зове по имену мјеста Ковач. Ових примјера има често у овој области.

Зогање су збијене до језерске обале испод кршевите и стрме стране Голиша. У селу има око 80 домова и сви су, као и у осталим насељима Горње и Доње Крајине, муслиманске вјере. Од брастава набрајају: Чобај, Пренај, Рашај, Зекај, Брахај, Метај, Балањ, Рамцај, Нињај, Кукај, Нрешкај, Мфтарај, Аруч, Ликај и друга. Највећа су браства Рамцај и Ликај. Мјештани не знају, или неће да причају, колико је које браство велико.

Широке су тако исто збијено село и налазе се на обали језера, по дну вале између Малсг и Тарабаша. Село је у непосредној близини Скадра, на глави реке Бојане, одакле она излази из језера. Село се дијели на католички и мухамедански крај. Католичка су браства: Палаци 6, Лиари 3, Тијани 4, Шестани 5, Нров 4, Радован 20, Ногја 12, Ладони 4, Кока 4, Стајка 3, Марлена 2, Спич 2, Мицпуле 6, Делинрека 4, Ђоколај 4, Шкукја 3, Нофе 3, Маркђони 5, Крча 4, Утица 3 и Иманук 3 — свега 104 куће; а мухамеданци су: Селај 4, Аруц 3, Крајна 2, Калица 3, Ворфа, Мурићи 10 и Тијани 1 — свега 24 куће. Свега у селу има 128 кућа. Католици славе св. Рока, храм сеоске цркве, која је веома велика и лијепа. Тога се дана слегне у Широке много свијета и Широчани дочекују госте.

У Доњој Крајини има 342 куће, од којих су 238 мухамеданске а 104 католичке вјере. У свој Крајини има 770 кућа, од којих су само 104 католичке вјере, а остале су мухамеданске.

У Крајини, рачунајући овдје сва насеља од Сеоске Стубице до Казине, има *1458 домова*, од којих отпада на православне 322, на католике 382 и на мухамеданце 754 дома. Православни и католици су скоро једнако заступљени, а мухамеданци чине више од половине. Насеља Сеоца и Крњица су потпуно православна, а тако и Драчевица и Вучедабићи из Шестана. Чисти су католици у Горњим Шестанима, Караникићима, Марстијеповићима, Ђуравцима и Горњој Бриски, а у већини су у Ливарима, Пинчићима и Широрама. Мухамеданци су у већини у Доњој Бриски и Тијани, а у осталим мјестима Горње и Доње Крајине све је становништво мухамеданско. Пада у очи, да православни живе потпуно одвојено, а католици и мухамеданци у многим селима заједно.

Приморски дио ове области много је пространији од језерског дијела. Према мору има без Бара и Улциња 2110, а према језеру 1458 домова. Свега у овој области има *3568* домова, од којих су 2340 домова мухамеданске, 809 католичке и 410 православне вјере.

Кућа.

Све су куће у овој области грађене од камена и клака. Куће су двоспратнице и приземљуше. Понајбоље су куће у Мрковићима. Код њих поземљушу зову „полача," а двоспратницу „кула". Мрковићи нијесу раније знали градити куће; њих су зидали само Паштровићи, познати зидари на Приморју и Дибрани, који су у прво вријеме саградили много кућа и по Црној Гори. Сада Мрковићи сами граде куће по начину, који су примили од Паштровића и Дибрана. Тип куће у Мрковићима је, као у Паштровићима. Кућа је обично нешто дужа но шира. Подигнута је при бријегу, обично на тврдом темељу, ослоњена једним крајем на страну. Ширина куће мало у тупа дужини. На тај начин у свакој кући има повише одјељења, намијењених за разне потребе. На зидовима су мали прозори. Врата су прилично ниска. Горњи им је дио понекад полукружан и знатно се уздиже.

Куће су покривене тиглом, коју праве Пелинковићи, Вукићи и Дабезићи. На ј дном и другом крају шљемена су подигнути комини, до којих су зидови прорезани, да туда одилази дим из „глањака" и „оџака." По шљемену су уграђени киљани, који понајвише служе за украс, и зову се „комини". С једне на другу листру пролази шљеме, подупрто дрвеним ступцима, „цунгелима." Од ребара подупиру шљеме дебље гредице, „гршанезе," а с једног ребра на друго претурене су греде. Преко „гршанеза" су приковане дебеле, плосно отесане жиле, „полазине."

Улазак је у кућу обично уз камене, ређе дрвене степенице, које су понајвише споља. Код кућа, које су ограђене при бријегу, улазак је махом с горње, прибрежне стране. Куће су на двије воде, а у Зупцима их има и једноводних. Тамо духа силан сјеверац, па људи, да се заштите од вјетра, подижу сјеверни зид од куће високо и ва вода с кућа пада на јужну страну. У зидовима има слијепих прозора и разних рафова.

Унутрашњи је распоред куће такав, да иза главног улаза долази пред обље, иза њега су одаје, „огњиште" или „димњак". Подови су од шеганих, стржавих (церових) или јелових штица. Кућна су одјељења издвојена даскама, „пердом" или „ћерпичем" (клаком и пијеском). Одаје су у бољим кућама застрте ћилимима или стурама. Богатије куће имају одаје за спавање, „огњишта" или „димњак" (кухињу), „чардак" и собу за госте. Сваки млади брачни пар има особиту одају за спавање; ово је обавезно код мухамеданаца. У главној одаји примају госте за вријеме бајрама; ова је застрта ћалимима, а около су јастуци за сјеђење. Испред куће је „стобор" (двориште) за стоку; до врата од „стобора" је „кућерак" за пса. Доњи дио куће зову „страњ" и служи обично за стоку. Свака соба има горњи таван

— „шиштаван“, а свака кућа „амам“ за купање; многе имају и нужник, у који се улази из куће.

Све су собе простране, јер су и куће веома велике и простране. И кухиње су простране; тамо је смјештено разно посуће, а о гредама висе врeсте лука, сјеме од кукуруза, котарице са смоквама и друго. У собама је свуд унаоколо испод „шиштавана“ полица, обична поширока даска, подупрта оздо, која служи за остављање разних ствари. Испод полице су вјешаљке за хаљине. У кухињи је велики кашун са заклопцем, а испод заклопца су наћве. Из страња се може изаћи на горњи спрат кроз нарочити отвор — „копан“.

Некоје куће имају на лицу уски приградак уз цијелу дужину куће, то је „чардак“, код неких „шанишин“. Ту се остављају стативе, пређа, вуна и разне ствари. Кров од куће је преко оба ребра јако напуштен, да капотине с куће падају далеко од зида.

Близу куће је гувно, које праве по неколике породице заједно; гувна су од камена и поплочена, али не онако лијепо израђена, као у Црној Гори. До гувна су „ојати“, плијевнице, које удионичари саграде заједно и издијеле на дијелове; сваки дио има врата, која гледају у гувно.

Многе куће имају у дворишту „каштар“ за оспрему кукуруза. „Каштар“ је као и сви кошари у Црној Гори, с том разликом, што је ослоњен на три дебеле и јаке ноге, које су споља при плоту учвршћене. Кочеви се не побијају у земљу већ у кружне трупове, који чине основицу коштара. Купасти покривач зову „кукура“.

И куће у Анамалима су врло велике. Свака кућа има са страна разне приградке, а некоје и „чардак“ за љетње хлађење. Свака одаја има при једном крају огњиште и до њега рупу у поду, куда се смет из куће смијета у избу. Чим се дигне трпеза, једна женска (некада и мушкарац) одмах смете мрве од хљеба у избу. Сматра се за велику грјехоту, да се мрве хљеба газе, а није грјехота, да се смету и избаце на буниште. Куће имају повеће прозоре са дрвеним рамовима, а често пута и са гвозденим пречагама. Прозори су горе и доље постављени дебелим даскама. Спољашњих капака немају, мјесто њих имају унутрашње. На врху степеница, које су обично изван, налази се узвишено п.стоље, гдје се држи посуђе за воду; ту се умивају и перу домаће посуђе. Ту је која саксија са цвећем, међу којим је босиљак на првом мјесту.

Кровови су у бољих кућа подашивени даскама или трском; у таквим је кућама зими топлије, а љети хладније. Одаје у анамалским кућама немају горњег тавана, или су ријетки, а преко греда нема љеса, као у Црној Гори; сав простор од пода до крова зјапи као пећина. Оџак, који је одређен, да спроводи дим, не може да одведе сав дим, и он се шири по цијелој кући; зато су сви зидови црни од чађи.

На подјелу људи мисле рано, па се за тај случај спреме раније и подигну потребне куће до старе и уз њу. Отуда се запажају многи мањи и већи гроздови кућа, растурени по шумама без реда и распореда. Куће у Аналима и данас граде Дибрани; они их увјек праве по једном плану, према потреби мјештана. Зато су скоро све куће у Анамалима једнаке не само по спољашњем изгледу, но и по унутрашњем распореду. Људи су навикнути, да се при диоби не селе далеко, па прво проширују стару кућу дограђивањем побочних одјељења и зграда; некоје се куће зато јако развијају у ширину.

У Приморју су куће обично двоспратне и са више одјељења; мухамеданци у томе не праве разлике. У Шестанима су куће скоро све једнодјељне а има их доста приземљуша. Ту има и сухомеђих кућа, а има и сламењача. Дводјељних је кућа мало. Куће су у Шестанима негда биле врло малене, по 4—5 м. дуге и 2—3 м. широке; биле су једностране, при стијени, укопаче у земљу, без ћошкова, са вратима врло ниским, зидовима од сухомеђе и кровом од сламе. Шестанске су појате и данас сухомеђе и сламењаче; из њих се развила данашња кућа у Шестанима. Куће подижу при странама и у близини, често пута н аслањају једну на другу. У кућу се улази обично кроза „страњ", из кога се уза дрвене степенице, кроз „капан" излази на горњи спрат.

Турске куће у Крајини, а и многе католичке у Пинчићима, Ливарима и Тијани, имају повише одјељења. Код њих сваки брачни пар има своју одају; зато има кућа у Крајини са 4—8 одјељења. Пред кућом је обично, као саставни дио куће, „чардак", гдје држе сухи дуван и разне ствари. Свака кућа има водник за воду, који је нешто стрмен, да вода отиче напоље. Боље турксе куће имају „ћошак", за по метра узвишено мјесто у једном крају куће, обично до повећег прозора, гдје се љети сједи ради расхлађивања.

Куће су у Крајини ограђене високим сухомеђим зидом. Ту је толико камења, да су зидом ограђене све њиве и виногради, па и неки забјели. Куће у Крајини су подрвљене коштањевим дрветом. Од коштање су и подови. Све то праве нарочите домаће дрводјеље.

Обично се у овој области спава на поду и мало је кућа, која имају кревете. За спавање служе махом вунени душеци.

Посуђе им је бакрено. Од посуђа имају: сахане, пињате, котлове, тепсије, тигање, легене, умиваонике, ибрике, казане и друго. Казани су највећи. У њима се вари говедина о свадби и „сунетлуку." Казане имају само боље куће и позајмљују их једна другој.

Распоред одељења у кућама види се из ових хоризонталних пресека:

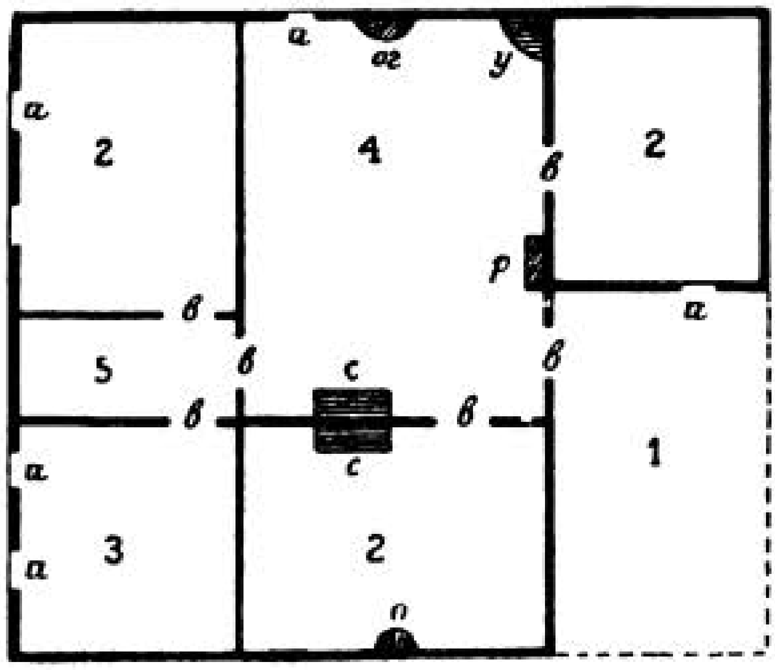

Пресјек горњег сраша куће Адама Пешовића из Куња

1. Подајат, који је са двије стране отворен; кроз подајат води главни улаз са равне стране. 2. Одаје за спавање. 3. „Гостопримница". 4. „Кужина." 5. „Улица." в врата. п прозори. сл. слијепи прозори. о оџак. ог. огњиште. у „прећа" (упрет). с скриње (ковчези). р „рафт" од штица за оспрему хлеба.

Преграде између „улице" с једне и „гостопримнице" с друге стране од штица су и зову их „перде"; зидове од соба с обје стране улице, у којима су прозори, зову „ћерпич", јер су од клака и пијеска. Десна, предња и лијева страна куће су приграђиване при главној кући, и приградци су за 3—5 степеница нижи од унутрашње куће.

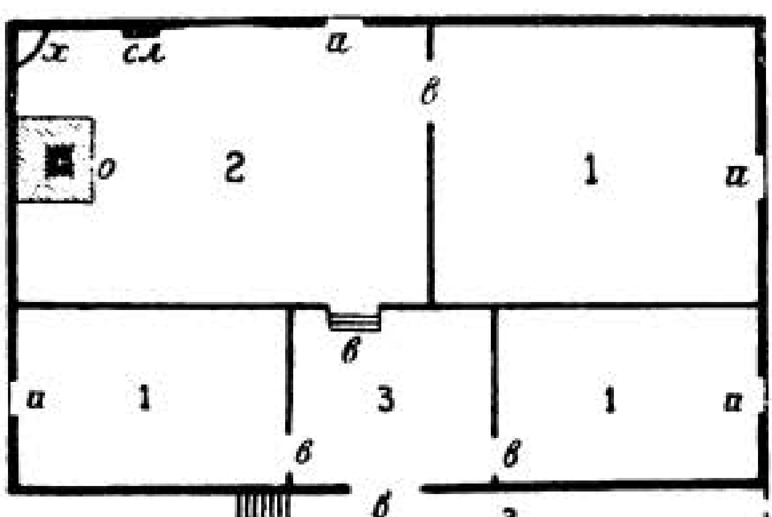

Кућа Маце Јунковића из Ливара (горњи сраш).

1. Одаје. 2. Кужина. 3. Чардак. о. Огњиште. х. Пећ за хлеб. в. Врата. п. Прозори. сл. Слијепи прозори.

Кућа има с лица двије одаје и чардак; оне су за неколике степенице ниже од главне куће, гдје је огњиште. На тавану од кужине је „баџа", куда продире свјетлост.

IV ПОРИЈЕКЛО СТАНОВНИШТВА.

Најстарија насеља.

Градови Бар, Улцињ и Свач можда су дјело Римљана, који су их подигли, када су у пјели, да потуку Илире и да се пребаце овамо. Ако ови градови не датирају од раније, Римљани су их тада морали подићи, да се заштите од Илира. Лако је могуће, да су и Илири поставили темељ овим градовима, да се заштите од Римљана, али, без сумње, Римљани су их још више утврдили. Римска утврђења на бар ком и улцињском граду врло су јасна.

Словени су најрадије заузимали равнице и благе стране гдје су имали довољно земље за обрађивање. Ако је овдје било остатака Илира, они су се као сточари повукли на узвишенија мјеста; настала је мјешавина, у којој су Срби, као свежији елеменат, надјачали.

Румија је могла да прими и заштитити само једно или два мала племена, зато се у области Румије није могло развити јако племе са широким уређењем. Једино су племена била, и то малена, Мрковићи и Шестани, први према мору, а други према језеру. Зна се, да су оба племена најраније живјела при косама Румије, па су се одатле спустила доле.

Да се облик племена створи, одржава и у све бољој и савршенијој форми развија, потребни су разни услови, међу којима су понајглавнији: 1) родбинско сродство, 2) заједнички интереси, 3) згодан и простран географски положај и 4) јаки сусједи, уједињени у племена. Од свега овога видимо код Мрковића само заједничке интересе и згодан географски положај, док родбинске везе није у тијесне, нити у близини има већих племена, (осим мањих села, која не представљају племена). Код Шестана налазимо крвно сродство, али ничега другог, што условљава напредак племена.

Мрковићи се спомињу 1409. г. као племе између Бара и Улциња[1]) Данашњи Мрковићи не знају, одакле су, а не знају, да ли су и у колико сродни међусобно. Сама та околност доказује њихову старину. Кад овоме додамо стара седишта испод Румије, гдје су стари Мрковићи, преци данашњих Мрковића, или бар већине њих, живјели, онда се са доста вјероватности може тврдити, да су 1409. г. овдје били преци данашњих Мрковића и да у се већ почели били спуштати с планине. По Јиречеку (стр. 146.) Мрковићи су још 1559. г. употребљавали код Бара отровне стријеле, које су мазали биљним отровом.

Докле су ови крајеви били пљачкани а народ гоњен, дотле су се Мрковићи држали висова Румије, која их је моћно

[1]) Историја Срба од Јиречека, у преводу Ј. Радоњића, стр. 133

штитила од непријатеља. Кад су настале сређеније прилике, нарочито за српско доба, онда су се Мрковићи стали спуштати с Румије у приморје и прелазити од сточарског земљорадничком животу. Вјероватно је, да су Мрковићи у борби Зећана са Млечићима устукнули поново к Румији, да се сачувају од борбе. На тај се начин има разумјети мржња Мрковића према Млечићима, јер су Млечићи притисли њихова села и земље.

Докле су се Мрковићи бавили у Румији, њихово је средиште било у Микулићима. Они су тамо имали свога кнеза (Ивана Рађена) а доцније се власт пренијела на барјактара. То је могло бити у оно доба, кад су Турци узела ова мјеста, јер су они давали барјаке појединим племенима. Од заузећа Свача, када су се Мрковићи одликовали на страни Турака, ово племе ступа јаче на позорницу. Отада, у главноме, и датира код Мрковића племенско уређење на данашњој основи.

И Шестани су раније били сточарско племе. Развалине у Чукурелима при Лонцу стара су њихова станишта. По неким знацима могло би се тврдити, да су Шестани хтјели, да се преко Бијеле Скале спусте према приморју, к Бару, са којим су одржавали сталне везе доста добрим путем. Но Мрковићи, сточари, нијесу жељели, да им се ма ко мијеша у оно, што по праву припада њима, и у честим сукобима с овима Шестани су, као малобројнији и нејачи, устукнули. Мрковићи, да би се осигурали, потисли су границе преко планиског ланца на штету Шестана. Када су се Мрковићи спустили низ Лисињ к мору, Шестанима је остало, да се спусте низ пространо раздоље преко Туђемила; али су их тамо дочекали Туђемилци и одбили. Снага Шестана је у то доба била разједињена, јер се је добар дио њих био спустио к језеру на ниже ступњеве у Доње Шестане; тај дио није помишљао на спуштање к мору, него на задобијање земље преко језера, по дну Зетског Поља.

М. Болица у опису Скадарског Санџака од 1614. г. дијели ову област на три дијела: Бар, Улцињ и скадарски крај (ponte di Scutadi). К Бару прибраја села: Спич, Сушањ, Suissa, Зупци, Туђемили, Микулићи, Брадојевић, Пода, Добра Вода, Раван (Racé или Rau), Куње, Мрковићи, Горана, Ђонковићи, Круче, Салчи и Паграц. Улцињска су села по Болици: Ђерела, Братица, Поруби, Скоимири, Коломза, Пистула, Зогање, Меди, Св. Никола, Реч, Св. Ђорђе, Bellagni, Горица, Самрич, Мурићани, Матани, Busigattam, Sachulli, Doxau, Barbaruss, Ginani, Селита, Шас, Братица, Сума, Cadorcho, Расти, Миде, Barchognish, Grauar, Облик и Боботи. А села Крајине: Казина, Cesagni, Широке, Mesigli, Velliart, Зогање, Schanu, Арбанаши, Gion Vuchi, Острос, Martechi, Бобовишта, Руња, Костања, Тијана (Stelichi), Бриска (Brizol), Ливари (Simane), Пинчићи (Pincule), Шестани. Мурићи, Крњице и Селца[1]).

---

[1]) Черногорія, Ровински, I. 793—796.

Међу барским селима загонетно је име „Градојевић“. У Мрковићима је село Грдовићи, које је с овим веома слично; али, по реду наб ајања, рекли бисмо, да је то Заљев. Не зна се, ни које је село Паграц, а оно би морало бити негдје на крају барске области, јер се набраја на пошљедњем мјесту. У улцињском дијелу непозната су нам имена села: Поруби, Скоимири, Меди, Белани, Матани и многа друга; а у Крајини: Cesagni, Mesigli и Velliart. Martechi много подсјећа на *Маршић*, којим су се именом негда звала села: Острос, Ђурило, Руња, Рамуша и Алибраимовићи.

Сва данашња мрковићка села, са незнатним изузетком, помињу се у овом опису. У исто вријеме помињу се Мрковићи као село. Можда су Мрковићи као име били заједничко име свим Мрковићима, али се, ипак, чини, да се у оно доба (1614. г.) тим именом звало и неко село. Болица не помиње данашње највеће мрковићко село, Веље Село; вјерујемо, да се је ово село у оно доба звало тим именом. И предање вели, да су се становници Вељег Села први спустили из Микулића и да је оно било највеће село у племену, да је у њему била и главарска племенска породица. Ово је село могло и да носи племенско име, које се доцније промијенило у данашње.

Вјера ондашњег становништва поуздано је било хришћанска. У то нас увјеравају имена старјешина у појединим селима, која су само српска и арбанашка. Тешко је повући границу између православља и католичанства у овој области. Узмемо ли за православна сва села, гдје су имена старјешина српска, онда се с поуздањем може тврдити, да су Зупци (Нико Перов), Туђемили (Вуко Стрепјев), Микулићи (Лука Матусков), Градојевићи (Ђуро Марков), Пода (Перо Вучин), Добра Вода (Радо Ђуров), Раван (Ђуро Стрепјев), Куње (Шуто Ђуров) и Мрковићи (Марко Ников) били православни. За сва горња мјеста имало би се претпостављати, да су била католичка. Тада би католичко становништво било веће. Имена старјешина крајинских села, па и самих Крњица (Deda Lucha) и селца (Gian Cruta) јесу арбанска. И Болица каже за њих, да су католици, а додаје, да су само нека села од Паштровића до Мрковића „српске вјере.“

Ови подаци Боличини о вјерама не изгледају поуздани. Барска католичка епископија била је моћан чинилац у одржању католицизма у овим крајевима; али је непосредна околина остала у православљу и католичка пропаганда није успјела, да Мрковиће и остала села покатоличи. Може се мислити, да су и турске власти, имајући више повјерења у православне, заштићавале православље. Православни није у имали заштите од својих духовних поглавара, нити су имали везе са већим центрима православља и мухамеданци се нијесу плашили њихове акције. Католици су одржавали везу с Римом, у који Турци нијесу имали повјерења. Оваков погледи турских власти могли

су користити православним Србима, да слободно исповиједају вјеру и буду заштићавани од утицаја римске пропаганде.

Развађене цркве у Мрковићима потврђују њихово православље. И црквене развалине у Крајини исте су такве. У Руњи се још и данас виде о таци старословенског писма на олтару порушене цркве. Црква у Бриски, која је, по предању, најстарија у Крајини, а која и данас постоји, типа је православног, а то и сами мјештани знају. За Селца и Крњице зна се, да нијесу никада били католици, нити од католичанства има трага. Драчевица и Вучедабићи у Доњим Шестанима и данас су православне вјере, мада су са Шестанима један род, и не зна се, да су икада били католици.

Топографска имена.

Сваки народ, који је подуже живио овдје, оставио је трага у топографским именима, која ће се сада изнијети.

Највише је брда, која носе чиста српска имена. На примјер: Гола Глава, Добршин Долац, Средњи Врх, Козјак, Врхплоче, Голик, Ђеринац (по ђеру, врсти земље), Град, Лонац, Ђукова Глава, Широка Страна, Бијела Трава, Сто, Бијела Скала, Веља Ћета, Баздањ (јама без дна), Волујица, Радеч, Бијела Гора и др. Ранка је дошло од „ранка“, имена дугачке зелене гране, коју чобани на Спасов-дан рано износе на најближе брдо.

Камисора, Кабете, Струнга, Шарашник, Муриз, Кунора, Ђеротај и Можура су можда илирског или илирско-романског поријекла. Сва су имена брдашца по Можури српска: Крвава Плоча, Стара Гувна, Мало и Веље Орлово, Дебели Бријег, Чардакић, Трешњица, Марковa Плоча, Кобилица, Штрбина и Црвена Плоча. Тим се јасно доказује, да су у Можури и непосредној близини њеној живјели од старине Срби.

Зупци су добили име по зупчастом камењу изнад Созине, гдје су живјели стари Зупчани и одакле су се преселили најпре у Старе Зупце, па овамо.

Градац је брдо изнад села, које носи име по траговима неког старог утврђења. Зупчани имају простране комунице, које граниче: од Туђемила: Брштан, Дабино, Велики Крши, Црни Крш, Брусиц, Смоквица, Никлићево, Колијевка, Пишутица и Шантолија; од Спича: Врсута, Каменица, Мелтин, Скалица, Пржиград, Плана Гора, Мијолица, Крш Чаколов, Грбовац и Банов Поток. У овом су оквиру повеће комунице: Стари Зупци, Црни Крши, Међубрусово, Горња Гора, Плот и Сто. У селу има много извора за пиће и топљење, од којих су већи и бољи: Љутиц, Базариново, Грганица, Бингача и Вулићев Извор. Већина је ових имена српска, а има и страних (Базариново, Бингача, Миклићево, Пишутица, Шантолија, Мелтин и Плот).

У Туђемилима је *Франов Бријег*, Веља Вода, Точак Аџи-Исламов, Никин Студенац, Точак Мустафића, Точак на гроб Алин, Точак Бобезића, Мали Точак, Под Бањом и Точак Лаковића.

Микулићи су, по свој прилици, браствено име. До Малих Микулића су брда: Кунтелет, Мала и Веља Кулумрија и *Тор*. Извори су у Малим Микулићима: Вучетић, Лизало и Лектија. Ту су још имена брда: Ђезица, Спила, Асанагина, Буковица, Граби, Капин Лаз, Репишта, Минчица, Рађен, Средњи Врх, *Мајелика*, *Брисан*, *Малијаново* и *Лошка*; имена изворâ: Врбич, Миловица, Вуков Студенац, Црни Студенци, Шћепановица и Млађен разумљива су, али су загонетна: *Глêра*, *Пишин*, *Дрештина*, *Курштијелица* и *Крамбеш*. Име брда Рађен има везе са Иваном Рађеном, кнезом из најстарије прошлости Мрковића. Ријеке Ичовића, Раданска и Врућа, добила су имена по братству, брду или некој особини својој.

Пода су добила име по терасама, на којима је село. Ту је извор *Кронеза*, чије име долази од арбанашке ријечи „крони" (извор).

Зањев је добио име по изворима Малом и Вељем Зањеву, чијом се водом *залијева* (натапа) сва сеоска земља. Ово би се име могло довести у везу и са именом „залив" јер предање вели, да је у Зањеву био пристан за бродове. Изнад села је *Буцково*. Испод села су два малена поља: *Горак* под Волујицом и *Глорин* у Волујици.

Добра Вода је добила име по изврсној води за пиће и обилатој за топљење. Већи дио извора и потока носи српска имена, а загонетна су имена; *Брâ*, *Сееник*, *Ушин Пошок*, *Шкурша* и *Грашица*. Но понајприје су ова имена арбанашка са српским наставком.

Печурице су српско име. На Трнову, у Црмници, има братство Печурице, које морају имати везе са именом овог села. До села су стране Бриње, које је име арбанашко.

Раван је добио име по равном земљишту, на коме се село налази. Ту је у близини село Комина. Од села се спушта к мору брдо Главица, до села је Кодра, а даље Дубрава и Гола Глава. Кроза село протичу потоци Плишека и Редовице. У близини села је повећа шума Булазе, а даље к мору Бушат.

Грдовићи су браствено име и добили су име по неком свом претку, који је био веома грдан. Кроза село тече поток Вирица, којим се често топи „на вирове", тј. вода се преградама зауставља, преграђује, па повремено пушта. У селу је извор Чивутово, што потсјећа на Чивуте.

Веље Село је названо по великом простору, који захвата. Имена забјела: Јунковица, Котлајица, Води а, Марковица, Пад, Стржоковина и Пангина Главица, имена њива: Плоче, Врбице, Гетемница, Кршице, Кршилица, Подглавац, Комат, Мурвице, Поткућишта, Продо и Поткрајишта јесу српска. Остала имена:

Крћавац, Буће, Раке, Вјереза и Горачине имају српски наставак, а можда и коријен. На врху села су Луње или Тушилац, а изнад њих брдо Ступица. Ту је у Рашини брдашце Радомир, на ком је црква св. Илије.

Дабезићи су братствено име.

И Пелинковићи су братствено име. Више села је Чок Пелинковића („чок" арбанашки значи кршевито узвишење). У близини села је повећи до, велик за 50 рала земље, и зове се Јама. У њу понире ријека Каринџица, која долази од Куртине, и по причању мјештана, наново изворе изнад Зогања под именом Брдела.

Горана се протеже уз Горанско Поље. Од Можуре се у село спушта силна гора (шума), по чему је можда село и добило име. Између Горане и Мрковског Поља пружа се камени хрид *Повр̀а* и захвата 4—5 км. дужине. Имена су њива: *Фр̀аше* („фрашен" арбанашки јасен), Сијено, Љактица, Долац, Лећѐнѐза („лићени" арбанашки: блато) и *Мо̂шње*. Мошње су долови између брегова, који се нижу један на други од Куње, поред Горане до Јаме. Имена су забјела: Брегови, Страна, Лазине, Кострике, Кућица, Крке, Уре̂п, Шкрумеза и Га́жѐр. Већина је имена српска, а има их и арбанашких. „Шкруми" арбанашки значи гар, паљевина.

Куње су добиле име од арбанашке ријечи „куњ" (колац). Највећа удољина села зове се Мендреза. Имена су шума: Бургови („бург" арбанашки значи подземне рупе, јаме) Ћафице, Касићи, Бриње (арбанашки: стране), Физе, Шкрумензе, Ђукна, Вељи Забјели, Колин Долац, Лѐре (арбанашки: локва), Булазе, Рудине, Локва̂чи и Крива̂чи, а имена њива: Лањкови, Врлуг, Бегов Чивлук, Доње Поље, Мошње, Ђекрмаде и Редовице. Као што се види, већина је ових имена арбанашког поријекла. По дну Куња у Бушатима живјели су Арбанаси — Малисори, с којима су се Куњарци дуго борили, докле су их истисли; арбанашка имена земаља и шума успомена су на одсељене Малисоре.

Мрковићи су братствено име, које се послије пренијело на цијело племе. Не зна се тачно, откуда ово име. Неки тврде, да су то име добили по неком мрком човјеку, који је живио у Румији, и од кога воде порјекло; други кажу, да су тако названи по мрком барјаку, који су негда имали. Прво је предање вјероватније, а вјероватно је и то, да се предак Мрковића, или већине њих, звао Мрхо. Мрковићи кажу: *Мрковско* Поље, *Мрковски* Крст, *Мрковски* барјак; Крајињани их зову *Мркоши*.

Име Бар је без сумње романско.

Од Сутормана до Можура највише је српских имена, онда арбанашких, и најпослије романских. Романска су се имена махом задржала на именима планина и брда, арбанашка на шумама и њивама, а српска на селима и водама. Римљани послије Илира најстарији становници овога краја, оставили су трага у именима

највећих земљишних облика. Срби су од досељења остали овдје стално; они су дали српска имена насељима, изворима, ријекама и брдима, шумамама, њивама и разним мјестима. Арбанаси су, у потоњо вријеме, покушали, да се од Скадра увуку дубље у ову област, и успели су били, да преко Горана и Куња продру до мора. Не зна се, колико су остали овдје, али су се, без сумње, задржали дуго, оставивши иза себе много арбанашких имена. Арбанашких је имена највише у Пелинковићима, Горани и Куњама, откуда је арбанашки елеменат прелазио овамо. Истим се путем и арбанашки језик увукао у погранична мрковићка села. Што је које село ближе Анамалима, то људи више говоре арбанашки и све више заборављају српски.

Кроз Салч протичу Грдни и Осојни Поток. Већи су забјели: Текна, Осоја и Вореза (арбанашки: гробље).

Круче су близу мора и кроз њих протиче Челински Поток.

Крута је, изгледа, арбанашко име. Село се налази при страни брда Радеча. Преко Радеча је брдо Мавријан а даље Бијела Гора.

Коломза захватан иже стране Можуре и дијели се на Горњу и Доњу.

Кроза село протиче Поток од Куче. Извори су у Доњој Коломзи: Вакуф, Балабан, Голубињи Точак, Трхатски Точак и Тоскин Точак, а у Горњој Коломзи: Корпољат и Сојмирски Точак. Веће су шуме: Потоци и Плоче, а повећи комади њива: Мöчȁле, Варза, Шкала, Трокомине, Плуме, Шками, Внеште, Вореза и Џардине. Овдје је највише арбанашких имена. „Варза" значи дјевојка, „плуме" — голубиште.

Братица је српско име. Брегови су поред села: Хасови Бријег, Камени Бријег и Хаузов Врх. Повеће су њиве: Гуришта (арбанашки: кршевито земљиште) и Мулина (арбанашки: рјечица). У дну села је Братичко Поље.

Улцињ је између Бијеле Горе и Пињеша. „Пињеш" је арбанашка ријеч и долази од „пе" (конац) и „њеш" (трљаш). По Пињешу расте много џуке, коју мјештани беру, суше, топе у мору и од ње, трљањем на трлици, добијају конац за ткање и шивење. Пињеш се завршава у мору. Потоњи се његов огранак зове Сука (арбанашки: бријег). Иза Пињеша је Ђерана, предграђе Улциња. Брегови од Улциња к Ваљдиносу јесу: Башбуљук (арбанашки: добар грмен), Кодра, Ћершија (арбанашки: Трешњева Главица), Веља и Мала Мадра. Башбуљук је назван по пространим и густим маслиновим шумама, које су у улцињском крају највеће.

Кроз Пистулу протиче поток Кећума (арбанашки значи рђава вода). У близини села је брдашце Гродец. Изнад села су шуме: Шимина (арбанашки: главица), Жука, Кориси, Газивода и Шкорет; један повећи комад земљишта зове се Голѐте. Са источне стране села тече рјечица Брдела,

Зогање су село на врху Улцињског Поља, до Брделе. Брда у Бривској Гори, која припадају Зогањама, јесу: Црвени Крш, Могила, Иваново Ждријело, Коњско Гувно и Веља Гора; а шуме су: Дриза, Кобза, Сука Фангут, Исȏне и Качȏкр (чокрљата гора). Докле су имена брда српска, дотле су имена шума чисто арбанашка.

Дарза је најмлађе насеље у овој области; оно датира од 1878. г., када је Бривска Гора припала Црној Гори. Мјесто је веома подесно за сточарење, јер има испод себе пространо поље, а изнад себе травну Бривску Гору, гдје стока презими без сијена. Но мјесто је веома болесно. Малисори су од старине слазили овдје са стоком зими; отуда овдје много арбанашких имена.

Шин Ђерђ (арбанашки: св. Ђорђе). Ту су арбанашка имена земаља: Крић (крста), Ушаће, Сȏне и Блинат.

Идући од св. Ђорђа низ Бојану долази брдашце Сутјел, које се даље везује за брдашце Реч. Испод њих су истоимена села. Сутјел је, можда, арбанашко име.

Штој хвата простор поред мора од ушћа Бојане до језера Зогаја. Име је, вјероватно, арбанашко. Штој у старини није служио за стално пребивање; сточари су зими слазили ту са својих планина и проводили само зиму при мору, а на прољеће се повраћали са стоком у планине. Тек у доцније вријеме Малисори су се, кад су били истиснути из лимске долине, стали селити ту; тада су насељена и многа села поред мора до Љеша. У Штоју је љети веома нездраво, вода лоша, има много комараца и разних мочвара, земља је прилично неплодна; људи и данас сваког љета излазе са стоком у малисорске планине, а само их малени дио остане у селу.

У области Улциња, од Можуре до Бојане, има много арбанашких имена; уз то добар дио и српских. Српска имена скоро превлађују на странама Можуре, докле су у Улцињском Пољуа рбанашка у већини. Но и романска имена нијесу ријетка.

У *Анамалима* је задржано мало српских имена. Изнад племена је брдо Липовица или Липоњак а близу Тарабоша брдо Голиш, доцније назват Широчки Вис. Ова су имена чисто српска. Од имена села српског су поријекла: Растиш, Љесковац, Међурјеч, Селита, Кравари, Драгиња, Облик, Косић и Горица. Катркол (арбанашки: „четири Николе". Неки га зову и Кодркол, „Николин Бријег".) Остала имена села су арбанашка *Штегваши* (краће *Стеваши)* на арбанашком значи „дјевојачки пријелаз." Изнад села је најнижи прелазак преко косе у Крајину, и могуће је, да се раније звао тај превој тим именом. Име Анамали, долази од арбанашких ријечи „она" (стране) и „мали" (брда) Једна кодра у Доњем Облику зове се Вис, а друга Колудрица.

Називи њеста у Анамалима претрпјели су највеће измјене. Град Свач познат је под тим именом у свим историјском споменицама, а то се име изопачило у Шас. Калимани су арбанашко име и долазе од „кали“ (коњ) и „ма“ (велики); по некима би та ријеч означавала градину, али нити је у Калиманима нити игдје близу било града. Обод (назват и Оботи) је српско име и Бојана се на томе мјесту савија у виду полукруга.

По заостатку српских имена даје се претпостављати, да су у Анамалима живјели Срби, или су ту све до пропасти српске државе били у већини; а кад је српско царство пропало и Скадар потпао под Турке, онда се овдје уселио албански елеменат, који је истиснуо Србе или их асимилирао. Арбанаси су се одмах уселили у овај крај и загосподарили онима, које су нашли. Прелазак у ислам, који је набрзо иза тога услиједио, измјенио је код Срба начин живота, обичаје и језик, те се данас не разазнају од правих Арбанаса; то је случај и са онима, који су дошли овамо доцније из Црне Горе и знају за свој род.

Сеоца се дијеле на Доња и Горња. По имену изгледа да је село у почетку било малено. Изнад села је брдо Голик, изнад Доњих Сеоца Игор и Пепићи; поред њих је брдашце Гомионица, а на дну села до језерске обале је Штрбина, која се спушта у језеро стрмено. Име „Штрбина“ налази се на више мјеста у Црној Гори. У селу је вода Покријеница, која се налази исмеђу стијена у дубини до 25 метара; слази се тешко и само са свијећом. Ова је вода покривена и њу је, по предању, нашао јарац. Име „Гомионица“ може доћи од „гомилица“, јер брдо личи на гомилу.

Горња Сеоца захватају земљиште изнад Гомионице и брдашца Рајца. У близини је извор Стубица, по којој се и мјесто назвало истим именом. Извор је веома јак и има два грла један изнад другог; горњим извире зими, а доњим, који је нижи и до 30 м. удаљен од горњег, само љети; чим престане вода тећи горњим грлом, одмах проври доњим. Ово се зове Петровица. Кад проври Петровица, вода је мутна и пуна иловаче. Врло је загонетно, да Петровица, иако је нижа од горњег грла, не точи зими, кад је извор јак и снажан, а Стубица, опет, никако не точи љети. Прије кратког времена људи су Петровицу лагумима проширили, те сада зими помало точи, али ипак много мање но љети.

Крњице се дијеле на Доње и Горње. Мјештани не знају, откуда ово име. У Љешанској Нахији постоји Крњичка Каменица, за коју се у Крњицама прича, да је добила име по њима, јер су на том мјесту у боју 1712 г. изгинули Крњичани. Доње Крњице дијели од језера Петрова Понта. На Петровој Понти по предању неки владика је служио литургију, и лађари се и данас према том мјесту прекрсте. Поред Петрове

Понте је најопаснији пролазак језером за вријеме вјетра па су лађари могли подићи овдје олтар с крстом или иконом, да их заштити од непогоде. Доње се Крњице једним дијелом спуштају до језера, и то се мјесто зове Брод. Овим се именом називају сва мјеста поред језера, где се риба скупља и лови; овдје се лови зими много укљева. До Брода је Крњичка Лука, пространи залив („лиман"), гдје лађе имају уточишта од вјетрова. Изнад села је брдо Безуница. Изнад Горњих Крњица је брдо Биле и Добрун, а још даље Голик.

Шестани су добили име по томе, што су од шест брата. Од шестог су брата Лекићи у Сеоцима, па се они ипак не презивају Шестанима. Можда је ово име у почетку било везано за неко насеље, па се доцније пренијело на читаво племе. Ако је вјеровати шестанском предању, онда је оно јасно признање српске народности, јер се само у српском језику каже „шест." Шестани се дијеле на Горње и Доње. Горње Шестане затварају брда: Видријак и Мањела и надвисују се над Доњим Шестинама; на истоку су Весир и Зона (арбанашки „вила"), на југу *Мала* и *Веља Острвица*, иза којих су *Чукурели*, селиште најстаријих Шестана. Један дио села зове се Гураза, (арбанашки „миждалине" гдје вода из земље „мижди", помало избија). Чукурели долази су Чкрели (или Шкрели), име племена у Арбанији, одакле су се доселили преци данашњих Шестана.

Доњи Шестани су испод брда Видријака и Бурса (арбанашки: „бур" значи муж). На сјеверу је брдо Калундреч, а до Драчевице су Шишке. Име „Шишке" могу доћи од растових шишкара, којих ту има и данас, а Калундреч и Бурс су, без сумње, арбанашка имена. Драчевица је српско име, које су том селу дали Црногорци 1878. г. због силних драча, које и данас ту расту; оно се раније звало Пецићи што је браствено име њених житеља. До Драчевице су брда Граница и Волосмон. Граница је добила име по томе, што је на њој била граница до 1878. г. Вучедабићи, Карникићи и Марстијеповићи су браствена имена, а ваљда и Ђуравци. Изнад Ђураваца је брдо Липовица на истоку Вагања.

Репаза је, изгледа, арбанашко име. И Пинчићи могу бити арбанашко име, а могу и браствено, по неком Пинчу. Село се налази изнад Горњих Мурића, од којих га раздвајају брдо Ордабец. На истоку села је брдо Ливрашник, к југу Врчока, а к југо-истоку Ашти (арбанашки „кост").

Бапсула се налази између Ливрашника и Шпишника. И Бапсула и Шпишник су понајприје арбанашка имена.

Ливари су повеће село испод Ливрашника и Плијеша. За имена „Ливари" и „Ливрашник" може се претпостављати, да су старог поријекла.

Бриска се налази до Ливара и дијели се на Горњу и Доњу. „Бриск" арбанашки значи „бритва".

Тијана је добила име по Ифтијан, којим се именом зове најстарији дио села. Ифтијан се зове и Стеј, што би значило Стеван, Стојан или томе слично. Кроништар је брдо, које затвара село од језера; име долази од арбанашке рјечи „крони" (извор).

Драговићи су име браствено и сеоско. Изнад села је брдо Локвица, која га ограђује од језера.

Костања је одмах до Драговића. Село је добило име по пространој коштањевој шуми. Ту је брежуљак Краљић.

Мадгуш је при странама Малиђана, према Коштањи, у једном затвореном углу. Име је, без сумње, арбанашко.

Рамуша је браствено име, по коме је и село добило име; ваљда је дошло од „Рамо". Сељани се презивају и Рамушевићи.

Ђурјан је село на потоњој удолици крајинске долине. Име је арбанашко.

Руња је српска рјеч. Лиман (залив) испод села на језеру зову „Православни Лиман", и служи као пристаниште Руњи.

Сијерча су арбанашко име.

Реч „Бобовишта" може да се изведе од „боб", по чему би име било српско. Мјештани зову ово село и Боботи. Изнад села је извор Калиман. Сада су стране изнад села сасвим голе, а мјештани увјеравају, да је негда била ту голема шума од зановети. Овај је извор пронашао во у неком густом грмену, до којега човјек нијо могао доћи.

Бљаца има сличности са арбанашком ријечи „гљаца" (балега од кокоши). При језеру је пристан Мачилука.

Бес се може извести од арбанашке ријечи „беса" (вјера).

Мурићи су браствено име; ово име задржавају сви исељеници, којих у околини Скадра има повише. Најгорњи дио Доњих Мурића зове се Прапатиште. У дну села је Ћелија, гдје су развалине неке велике куће. Прапатиште је добило име по папрати, које и данас има у селу.

У Крајини је врло много чистих српских имена, или таквих, која су поарбанашена. У Дебелој Крајини сам нарочито испитивао имена мањих објеката, па сам нашао врло много чистих српских имена.

Острос има коријен у српском језику. У Малом Острогу су разна имена: Гвȏзд (име неке коштањеве шуме), *Дубрава, Колец, Коноиљица* (име неке њиве, која је добила име по „конопљи", која се ту, можда, раније сијала), *Траие, Дол* (долази од „дȏ"), *Мосшовар, Клашна, Полоква* (може доћи од „под локвом"), *Лазина* (име неке шуме), *Плоча, Млиново, Руиина, Сшрменово,* Багидȏ (име једне дубоке долине), *Брегиња, Маја Челниш* (арбанашки „Челина Главица"), *Магила* (српски могила, гомила), *Драчеда* (коријен „драча"), *Биљане, Шпјешр* (св. Петар), *Тоилош* (име мјеста, гдје се налази један необично велики гроб), *Лаћикрш Кулам, Прони Вукашиш* (Вукашинов Поток), *Ваљише Њива* (Велишина Њива), *Пљешива, Ђуксина,*

Прелаш, *Зелесреда*, *Гропе е Раде* (Радова Рупа). То је неко мало језерце, чија је површиња око 1000 m². Сељани причају, да је ту негда била велика рупа, коју је вода насула лишћем и земљом и затрпала јој дно, па сада вода не пропада. Вода служи за прање и појење и никад не пресушује. У језерцу има и крапа, који су пренешени из Скадарског Језера. Даље су: *Брлић* (име неког поља), *Пушица*, *Моја Кршит* (врх од крша), *Прони Лијештит* (Љескови Поток; ту и данас има љескове шуме), *Моја Долцит* (врх од дола). Код убла и манастирских развалина једна се њива зове *Ступица;* више ње је *Долац*, а у близини *Каменица*. Ступица долази од „ступ", којим су се именом у старо доба звале све повеће њиве.

Имена у Вељем Остросу јесу: *Ђурај* (неко селиште код џамије, српски: Ђуровићи), *Радањ* (селиште, значи Радовићи), *Главица, Трапе, Смрдиц, Крш, Ужице, Прњива* (поарбанашено име и значи: преко њиве, кроз њиву), *Добренокте* (име неке земље и ублова), *Подлазине, Грм, Кућиште, Космата* (шума), *Вингла, Нитуц, Мишнол*, Морана (селиште), *Сталазин* (неки бријег), *Лулшић, Рабица, Зориш, Мекшинол, Котича* (нека њива), *Видол* (мјесто у планини), *Маскише* и *Комашица*.

Имена у Арбанешу јесу: *Петроше, Драгомиле, Некит, Страница, Кошташе, Пожар, Дол Градиште, Пачивал* (од „почивало," мјесто на путу, гдје се почива), *Могила, Не Дабит* (на Дабово), *Бабица* (неко брдо), *Самагари* (једна крајинска планина), *Ћерчева* (ждријело, којим се слази к језеру) и *Арбанеш*.

Цкла долазе од арбанашке ријечи „скја", што значи „православни". Тамо су разна имена: *Рах* (мјесто „Орах"), *Сад* (нека земља), *Красић, Брег* (неко брдо), *Араш, Гушин, Мановаћи, Панањиве* (име земље; ријеч је поарбанашена), *Кеплоче, Бобиште, Сатнањиве, Дубливода, Боча те Вукс* (Вукова земља), *Црвица, Држењива, Стан, Главица, Ђурковица*, (име земље) *Топла, Биштан, Јариште, Биштӑ, Колац, Бурга* (неко каменито мјесто), *Бушица, Главица, Дол, Њива, Папрат, Ограда, Рупа, Тројелана* и т. д. Име селу дали су Арбанаси, када су се усељавали, или када су Крајињани пријешли у ислам. Према томе рекли бисмо, да су сељани овог села најдуже задржали право лавну вјеру. Као доказ може послужити и црквина, чије су зидине још и данас непорушене.

Имена у Зогањима су: *Пискавица, Црвица, Пинур, Брег, Үблић, Луксуз, Мокењ* и *Шњима*.

Широке су српско име; село захвата широку страну при језеру, по чему је могло добити име. Острвце пред селом зове се *Шигорица*.

Из овог се види, да је у Крајини, до самог Скадра, врло много српских имена, онда нешто поарбанашених, а најмање арбанашких. У Крајини, гдје се говори само арбанашки и данас се говори много српских ријечи.

Већина имена у Сеоцима и Крњицама су српска. Имена у Шестанима су мјешовита. Тамо налазимо српска имена: Шестани, Острвица, Шишке; Драчевица, Граница, Липовица и Врчока; даље имена, која имају коријен у српском језику: Видријак, Плијеш и Вагања. У Крајини исто тако има српских имена: Драговићи, Локвица, Костања, Краљић, Руња, Боб вишта, Мурићи, Прапатиште и Ћелија. Острва у језеру носе и данас српска имена: Морачник, Бешка, Старчево, Голуб, Градац и Дужица. У Дебелој Крајини превлађују и данас српска имена. Докле у Шестанима и многим крајинским селима видимо остатке српских имена за села, брда и острва, у Дебелој Крајини наилазимо на ситне географске објекте (њиве, шуме, брежуљке и т. д.) са чистим српским именима. Тамо наилазимо на поарбанашена имена, која излазе од Вукашин, Раде, Велиша, Крш, лијеска, чела, њива, брег и т. д.

Прегледавши топографска имена по њиховом поријеклу, може се у неколико бацити општи поглед на народе, који су насељавали ову област.

Имена романског поријекла, којих је незнатан дио одржала су се на већим географским објектима. Многа имена, која личе на арбанашка, могу говорити у прилог томе, да су овуда живјели Илири.

Срби су заузели крајеве са равницама, са повољнијим условима за живот, а Илири су се повукли у планине. Срби су тада заузели и ову област. По цијелој области постоји мноштво српских имена, што несумњиво свједочи о старом српском становништву. И онамо, гдје се данас говори арбанашки, у Шестанима, Крајини до Скадра и у улцињским селима, налазимо масу српских имена. Ових је имена негда било много више, али су постепено гинула. Арбанци, који су се од пропасти српске моћи стали увлачити од Арбаније преко Скадра, наметнули су Србима језик и топографска имена. Овај се процес вршио стално, и што смо у Приморју ближе Бојани и Скадру, српска су имена све рјеђа, а арбанашка све чешћа. У Крајини је, на против, обрнут случај; што смо ближе Скадру и Бојани, наилазимо на све већи број српских имена. Даље, тамо наилазимо и на арбанашка имена, која су постала од српских (Маја Челнит, Прони Вукашит, Гропа и Раде, Ваљише Њива, Пр Њива, Пана Њиве, Кеплоче, Држењива итд.). Ова околност јасно говори у корист српског поријекла данашњих Крајињана, који, и ако су промијенили вјеру и језик, не напустише српска имена њива, брда, шума, земаља, брегова, селишта и других мањих објеката.

Предања о поријеклу становништва.

Становништво ове области не сачињава једну цјелину; оно је различно и по вјери и по народности, невезано племен-

ским уређењем, те ћемо га зато прегледати по већим географским, негдје и етнографским цјелинама.

1. Барско становништво.

Овамо иде становништво Зубаца, Сусташа, Туђемила, Заљева и Бара.

а) *Зупци.* По томе, што у Херцеговини постоји село Зупци, неки нагађају, да су из Херцеговине. Други опет говоре, да су дошли преко Црне Горе. Лука Јововић, учитељ, забиљежио је да су Зупчани живјели у Доњој Созини, у подножју Врсуте, гдје је земљиште веома зупчасто, по чему је мјесто и добило име Зупци. Ту се и данас налазе разваљене сухомеђе, куће, ублови и земљана гувна. Одатле су их одагнали Црмничани. Зупчани су се онда населили код Рибњака, више данашњег села, када су и католичку вјеру примили. Када су Турци разрушили манастир Ротац, Шћепан Мали са Црмничанима надпадне Зупчане, разруши манастир Рибњак и Зупчане расели. Ови су се онда спустили, гдје и данас живе.[1])

Кад су Турци разорили манастир Ротац, захватили су манастирско земљиште и Зупчани се населе на агинској земљи; ову су с почетка радили као чипчије, а доцније су је откупили.

За *Вицковиће* се прича, да су старосједиоци и да су их Турци нашли овдје, кад су освојили Бар. За њих се прича и то, да су од турског зулума напустили ово мјесто, а само је остала једна трудна жена која је доцније родила мушко дијете. Исељени Вицковићи мислећи, да се ова жена није хтјела преселити, проклели су је. Вицковићи се не множе, и то приписују овој клетви. Зупчани цијене ово браство. Славе Михољдан, а послужују Мали Михољ-дан. Исељени Вицковићи су се преселили у Пераст.

Думезићи су досељени одмах иза пада Бара у турске руке. Славе зимски, а послужују прољетни Никољ-дан.

Остала браства не знају ништа казати о свом поријеклу. *Миловићи, Ивовићи, Ђуровићи, Бабићи* и *Антунићевићи* славе што и Думезићи; по томе се може претпостављати, да се сва ова браства међусобно сродна.

Врешеничићи славе Матијев-дан (21.IX.) а послужују зимски Матијев-дан (24.II.). То исто славе и послужују *Ћетковићи, Вукошићи* и *Божовићи,* што даје повода мишљењу, да су ова браства сродна.

Како Зупчани имају три крсна имена, може се нагађати, да проистичу од три гране; да ли су све три гране с једног дебла, ни сами Зупчани не знају.

Сви су Зупчани католици.

б) *Сусташи. Вучешићи* су из Малих Микулића, одакле су се доселили на купљено имање. *Манија* је из Бара, *Мујићи*

---

[1]) „Луча", 1898. г. с. 92.

су из Туђемила и Велембуса, изнад Бара, *Думезићи* и *Вукошићи* из Зубаца, а *Караникићи* из Шестана. *Ратковићи* су се негда звали Ковачи због ковачког заната. Они су једини православне вјере; неки их сматрају као старинце, али се доказује, да су из Шестана, из Драчевице. Ради тога, што је свијет гледао презриво на њихов занат, Ратковићи су га напустили.

в) *Туђемили*. Туђемилци су ускоци из разних крајева Црне Горе. Кад су Црногорци, у почетку 17. вијека, истријебили потурице, онда су преци данашњих Туђемилаца пребјегли амо и населили се у Туђемилима, или близу њих, на агинској земљи, коју су доцније откупили. Они су дошли као мухамеданци, и ту су вјеру до данас задржали. *Веловићи* су из Лимљана, гдје и данас има Веловића Кућа и Веловића Гробови. *Шоровићи* су од Капа с Угања, искрај Цетиња, а *Мустафићи* из Бајица. *Дураковићи* су се најприје населили под Грлом од Мужице, а *Аловићи* при врху Сутормана, одакле су се спустили у село. *Баше*, *Вучковићи* и *Бановићи* су из Љуботиња; они су православне вјере, а преселили су се овамо послије 1878. год.

г) *Заљев*. Становништво је веома разнородно. Ту има 15 разних браства са 44 дома и не знају за међусобно сродство. *Тофуле, Чобићи, Понте, Бајмак* и *Трупица* су старосједиоци. Остала су браства нови досељеници са разних страна, највише из Мрковића. Дрљани у Заљеву своје се с Перезићима на Подима.

д) *Бар. Никезићи* су најуваженије православно браство у Бару. Они су досељени из Већих Микулића, у вријеме, када им је вјери запријетила опасност. Поп Ђуро и поп Марко, браћа Никезићи, били су људи од поштовања. Турци су их много цијенили. То је барским Србима много користило, јер им Турци, из обзира према овим људма, нијесу правили насиља. Никезићи су своје људе штитили и за њих се залагали. Но у потоње вријеме Турци су их гледали с подозрењем, па на једној гозби код барског бега, на којој су била оба брата, поп Ђуро буде отрован, а поп Марко се спасе.

Мустафагићи и *Омербашићи* су два најсилнија мухамеданска браства у Бару, и сва власт над барским кадилуком била је у њиховим рукама. Оба су браства увијек живјела у неслози, јер су се отимала о власт; ко је имао више присталица томе је и власт била у рукама. Они су били неограничени господари Бара и околине, и људи су се отимали о њихово пријатељство. Од свих барских „забита“ најчувенији је био Селим-бег Мустафагић. Његови сараји, каквих није било на далеко, саграђени су кулуком. Кад му је нестало пара да доврши рад, позове Шушањане, па им нареди, да му донесу црногорску главу или 5000 гроша. Шушањани су морали учинити једно или друго. Један Шушањанин упита сељане: „Колико би који дао, да не погине од Црногораца?“ Сваки је

претпостављао да може погинути, и сви се изјаснише, да би сваки дао велику суму, да не погине. И тако Шушањани скупише 5000 гроша. Бег их је похвалио, како су паметно учинили.

Мустафагићи су из Арбаније, искрај Драча. Њихови су се преци доселили овамо одмах по паду Бара у турске руке и брзо су се обогатили. *Мустаф-ага*, од кога су Мустафагићи, имао је сина *Зејнела*. Овај је имао титулу капетана и предводио је Баране у борбама противу Паштровића. У мухамеданском гробљу и данас показују „капетанске гробове," гдје је Зејнел сахрањен. Њега хвале као јунака и Барани га пјевају уз гусле. За заслуге капетана Зејнела његово је потомство добило беговску титулу, коју данас носи. Мустафагићи су живјели у барском граду „Лонџи", на најглавнијем мјесту, и зато су их звали „бегови од Лонџе." Имали су много читлука.

Од свих Мустафагића Селим-бег је био најсилнији; био је храбар и паметан, али и свиреп. У младости је живио на „Лонџи", гдје и његови преци. Кад је загосподарио Баром, сагради двор изван града на мјесту „Држал." Ту је држао много гаваза и заптија, које је из својих прихода плаћао. Алил Ћатовић из Туђемила, чувен због јунаштва, био је старјешина њихов; он се и у пјесмама спомиње. Селим-бег је био заповједник Бара све дотле, докле се нису његови момци посвађали с Баранима. Барани су онда подигли жалбу противу њега. Селим-бег буде премјештен за кајмакама у Улцињ, а на његово мјесто дође „царски" кајмакам. Кад су Црногорци напали Бар 1877. г., Селим-бег дође у Бар и с војском се затвори у град. Пред смрт је пошао у Цариград, ради лијечења, и умро је на Крфу, гдје и сахрањен. Женио се четири пута; четврта му је жена била Ђурђијанка, и њу је купио за паре. Након себе је оставио сина Али-бега. Овај није оставио порода и са смрћу његовом утрла се чувена кућа Мустафагића. Селим-бегови дворови леже у рушевини.

Повод свађи Селим-бегових заптија са Баранима био је овај: Селим-бег је држао 20—30 заптија из Мирдите, и ови једног пазарног дана хтједоше, да неком Србину (Нику Чапици), опанчару, отму опанке, и у отимању заптије га неколико пута ошамаре. Барани, и иначе нерасположени према Селим-бегу због држања Миридита, који се осорно понашаху према свакоме, јако се озлоједе, па поруче Селим-бегу: да у року од 24 сата отпусти своје заптије, иначе ће се они светити над њима. Селим-бег је употребио лукавство и одговорио: да ће испунити вољу Барана, али да му оставе мало више времена. Он је одмах послао за своје присталице у Мрковиће, да хитају к њему преко Лисиња, поручивши им, да Аустрија намјерава, да нападне Бар; и ови, потпуно наоружани, одмах дођу. Селим-бег их задржи у своме двору, а Баранима поручи, да неће отпустити заптије. Барани, још више озлојеђени преваром, нападну његов двор и заметне се крвав бој. Пушкарање је трајало два дана,

докле није дошао изасланик скадарског паше с војском и раздвојио их.

И Омербашићи су исто тако чувено браство у Бару. Њихов предак *Омер* дошао је у Бар од Драча у исто вријеме, када и предак Мустафагића. Омер је имао пет синова и сви су живјели у граду. Омер је био неки старјешина у Бару, па је отуда добио придјевак „баша“. По овоме Омер-баши његово је потомство добило име. Четири његова сина се доцније иселе из града у варош, гдје се и данас налази „махала Омербашића“, доцније саграде и џамију, која се по њиховом имену прозвала. Куће Омербашића су 1878. г. попаљене и данас су у рушевинама.

Омербашића има и данас у Бару; има их и исељених. Најгласитији Омербашић је био *Смаилбег;* он је био савременик и озбиљни супарник Селим-бега Мустафагића. С њим се отимао о власт над Баром, па неколико пута и господарио Баром. И Смаил-бег је био врло богат и имао повише читлука. У Бару је имао своју странку, која је гдјекада била јача од Селим-бегове. Кад је господарио Баром објесио је о маслину два Сеочанина на мјесту „Бискупија“, зато што су ухваћени у пљачки. Био је не само строг, већ и свиреп; неваљалце, издајнике и лупеже кажњавао је батинама. Да не би при преотимању о власт са Селим-бегом долазило до већег крвопролића, гдјекада су рјешавали спор овако: испалили би, уговорно, топ са барске тврђаве и пут чије куће окрене дим, тај је имао загосподарити Баром.

Смаил-бегов братучед, *Ша-бег*, погинуо је у Суторману у борби противу Црногораца заједно са својим робом, једним Арапом, који га је свуда пратио. Син Смајил-бегов звао се *Зејнел-бег.* Овај је за доба турског господарства био кајмакам у Турској и одликовао се у многим биткама.

Ни Селим-бег Мустафагић ни Смаил-бег Омербашић нијесу примали никакве плате од цара; напротив, они су скадарском валији; односно државној каси, плаћали извјесну суму на име данка, у знак покорности цару. Осим великих прихода са својих читлука, они су узимали за себе све новчане казне, којима су теретили и криве и праве, а присвајали су и имања угинулих породица, јер су сва таква имања прелазила у царску својину.

Од осталих мухамеданских породица у Бару истичу се: *Шкановићи, Мемићи, Трцетићи, Скејовићи, Мустафићи, Ћатовићи и Суличићи.* Шкановићи су старином из Будве; били су богати и имали су титулу „аге“. Потоњи је Шкановић био *Дуло-бег.* Он се прозвао бегом по мајци, која је била од Мустафагића. Мемићи су били барски барјактари; старина им је из Крајине. Они су били веома храбри, отуда им је и могло допасти барјактарство. Трцетићи су родом из Цуца, а Скејо-

вићи из Ћеклића. Мустафићи, Ћатовићи и Суличићи су чувени са јунаштва.

2. Мрковићи.

а) *Микулићи*. Микулићи се дијеле на Мале и Веље. *Андровићи, Перочовићи* и *Пековићи* су сродна браства и заједничко им је старо име Перочовићи. Пековићи су се први одвојили од заједничког имена. У вријеме потурчења Мрковића била су три брата Перочовића: Андро, Нико и Ивица. Синови Ника и Ивице се потурче и задрже старо име, а Андрово потомство задржи православну вјеру и не хтједе се даље звати старим именом због потурчених Перочовића, него се прозове Андровићи. Од Перочовића се неки Никеза није хтио потурчити, па се одсели далеко од потурчене браће и настани у једној „спили“ више Бара: ова се и данас по потоњем, који је у њој живео, зове „Иванова Спила“. Потомци овог Никезе зову се *Никезићи;* живе у Бару и задржали су до данас православну вјеру. И Андровићи и Никезићи славе зимски Никољдан, а послужују Тројичин-дан.

Командир Мемед Пековић из Микулића тврди, да су његови преци пресељени амо из Микулића, испод Ставора у Катунској Нахији. Ако је то тачно, онда су и Андровићи и Перочовићи отуда. Можда је овом предању основ у једнакости имена села Микулића под Ставором и Румијом. Барјактар Божо Андровић, човјек од 60 година, памтљив, не зна ништа о томе. Пековићи су, по признању командира Мемеда, славили Спасов-дан а послуживали Тројичин-дан. Они и данас на Спасовдан не ору; тога дана приреде љепше јело, а на Тројичин-дан набаве вина и ракије, па дочекују и часте пријатеље.

Маркичићи, Перезићи, Ујкашевићи и *Нилићи* су старосједиоци, као и сви Перочовићи, и не знају за какво међусобно сродство. Од Маркичића се неки Перо потурчио и од њега су *Перичићи*. Перичићи су се преселили из Вељих у Мале Микулиће, јер су их Маркичићи нерадо гледали. Они су православне вјере и славе што и Андровићи.

Марљукићи су из Бриске (Крајина), и њихов се предак доселио овамо око 1850. г. на мираз. Он је био католик, али је онда пријешао у православље и оженио се од Андровића. Славе што и Андровићи.

Кукаљ је из Липљана, одакле се његов предак доселио давно; он је овдје задуго радио агинску земљу.

Загора је из Ријечке Нахије, из села Загоре, одакле се његов предак доселио око 1810. г. због сиромаштине. И он је, као и Кукаљ, за дуго радио агинску земљу, докле је није откупио. Кад је Дему Загори један пут отишла жена у Пода, он је позвао хоџу, да му посунети синове.

Секулићи су из Комана од Секулића. Негдје прије пада Бара у црногорске руке Секулић је живио у Заљеву на агин-

ској земљи, па се оженио са дјевојком Маркичића из Микулића, а онда се преселио на женино имање. Слави Малу Госпођу, а послужује Тројичин-дан.

Мујићи, Маручићи и Морстановићи у Малим Микулићима су из Шестана. За Мујиће се прича, да су се још у Шестанима потурчили, па да су предигли отуда, јер су их католичка браћа мрзјела. Њихов прелазак амо пада око 1840. г. Моручићи су од Моручића из Дедића, и дошли су овамо око 1860. г.; своје имање у Шестанима и сада држе и обрађују. Веле: „Иде чôк, ђе му се боље свиди". Славе Петров-дан. Морстановићи су дошли око 1850. г. и славе „Младе Русале" (Тројичин-дан). Моручићи и Морстановићи су католици.

Од православних Андровића има потурчених у Заљеву, Бару и Турчинима (више Бара). Перезићи су се из Микулића преселили у Горња Пода око 1830. г. на имања барских Турака, која су доцније откупили; своје право на микулићку комуницу задржали су и даље.

Перезићи у Паштровићима и Годињама, по причању Мрковића, јесу род овим Перезићима и пресељени су из Микулића да сачувају вјеру. Преци свих Перезића јесу испод Сокола у Климентима, одакле су избјегли због насиља. Они су се најприје населили у Зети, али им живот није био обезбијеђен; зато се преселе изнад данашњих Годиња на мјесто „Ћескота". Њих је тада било шест брата и братучеда. За њих је ту било згодно мјесто, јер им је била више куће планина за испашу, која их је у исто вријеме штитила од напада. Ту подигну кућу, сграде бунар и кроз кратко вријеме закрде много стоке. У Годињама су тада живјела три малена браства, која су давала Турцима харач и нôсила га у Жабљак; за Перезиће изнад села као да Турци нијесу ни знали, јер им нијесу тражили ништа. Једне године дође ага из Жабљака, да обиђе своје чипчије и узме од њих харач. Опазивши дим из куће ових Перезића и силну стоку, пође тамо са својим људма, да и од њих узме орач; али га Перезићи одбију и заметне се борба, у којој погибоше ага и један његов пратилац, а уз то и један Перезић. Остали се Перезићи, због овог случаја, осјетише несигурним, па се два преселише у Зету, од којих се један настани у Вуковцима, а други у Подгорици (од кога су данашњи *Бибезићи*); два се преселе у Приморје, од којих се један насели у Паштровићима, и од њега су Перезићи у Паштровићима, а други се населе у Микулићима, и од њега су мрковићки Перезићи. Пети се спустио у Годиње и од њега су годињски Перезићи. Перезићи у Паштровићима знају за своје досељење из Годиња у 14. вијеку.[1])

б) *Добра Вода. Бошковићи* и *Вуковићи* су од два брата. Негда су живјели високо под Лисињем, одакле су слазили у

---

[1]) Бока, од С. Накићеновића, Насеља Срп. Земаља, IX с. 300. и 613.

Добру Воду и радили турску земљу. Њихово се потомство до данас својака, зову се на свадбе и не узимају се. Предање Грађана у Ријечкој Нахији каже: да су се Бошковићи преселили из Грађана у Мрковиће и тамо се потурчили.[1]) И Вуковићи су из Грађана од онамошњих Вуковића, о чему је сачувано предање у Грађанима.[2]) Можда су Бошковићи и Вуковићи још и у Грађанима били своји, а може бити, да су се убратили у Мрковићима, као људи из једног села и племена.

Ђуровићи, Ивановићи, Вучковићи и православни *Павловићи* су један род. И они су негда живјели високо под Лисињем, а кад су се намножили и подијелили на браства, спустили су се на данашња мјеста. Павловићи славе св. Илију а послужују св. Јована (29. авг.). То су негда славили и њихови потурчени рођаци.

За остала старосједилачка браства: *Лисице, Каламперовиће, Никочевиће, Рашкеше* и друга мања браства не зна се, да ли су међусобно сродна. Никочевићи су негда славили Спасов-дан, а послуживали Јован-дан (29. авг.). Вјероватно је, да су исту славу и преславу имала и остала браства.

Млађа су браства: *Дибре,* чији су преци дошли овамо из Дибре око 1840. г.; раније су били зидари, па су купили имање у Доброј Води. *Мемедовићи* су од неког низама, који је из војске утекао. Говоре, да је био из Анадолије. *Шљаковићи* су се доселили нешто доцније од Мемедовића. Дибре, Мемедовиће и Шљаковиће зову „придошницима"; остали их не гледају добро; раније су их и презирали, особито Мемедовиће, којима нијесу дозвољавали, да се сахрањују у њиховом гробљу. А сада су се убратили и међусобно се жене.

Ивановићи и *Лаковићи* су из Куча, *Рацковићи* из Љешанске Нахије, а *Дабовићи* из Шестана. Сви су се доселили послије 1878. г.

в) *Печурице.* Сва су сеоска браства од два брата: Ива и Марка. Од Ива су *Ђубићи* и *Бећировићи,* а од Марка *Абазовићи* и *Барјамовић.* Изгледа, да су се раније звали *Печурице,* јер ово може да буде браствено име.

г) *Раван.* Браства су: *Цурањи, Поповићи, Дураковићи* и *Радовићи.* Цурани и Поповићи зову се заједничким именом Поповићи; Цурани су се тек у потоње вријеме прозвали овим именом. Говоре, да је једноме од њихових предака коноп на броду откинуо ухо, да је по томе назват „цуран", а по њему и његово потомство. Радовићи су од Радовића из Вељег Села.

Овдје је било браство *Голуб,* али се истражило; Рамо Голуб се помиње као чувен мегданција. И *Мујовићи,* који су негда овдје живјели, истражили су се.

---

[1]) Ријечка Нахија од А. Јовићевића, Насеља Срп. Земаља књ. VII. с. 593.
[2]) Тамо, с. 653.

д) *Комина.* Овдје су *Жуђели* и *Маркићи.* Жуђели су старосједиоци и сматрају се за најстарије становнике Мрковића. По предању, иза неке велике битке, када је овај крај потпуно опустошен, остале су две *Рањеше,* од којих су проистекли Жуђели. Они су ископали сеоски „пус". Маркићи су из Шестана и дошли су овамо око 1810. г.

ђ) *Грдовићи.* Браства су: *Брканновићи, Сеферовићи, Кодићи, Лековићи, Андрићи, Никичићи* и *Мачкићи.* Никичићи и Сеферовићи су један род, а остали не знају за међусобно сродство, ни за своје порекло. Но сва се ова братства зову на свадбе, па се може тврдити, да им је старина заједничка. Неки кажу, да су Брканoвићи од *Лабуна* из Спича. Њихов је предак најприје дошао под данашње Брканoвиће поноћи, па за то се ово мјесто и данас зове „Поноћаће", а један од његових потомака био је веома бркат и по томе се његово потомство прозвало Брканoвићи.

е) *Веље Село.* Овдје су браства: *Пешричевићи, Коловићи, Барјакшаровићи, Радовићи, Луње, Божовићи, Муслићи, Куршовићи, Спахије, Чанше, Поповићи и Оручевићи.*

Петричевићи, Барјактаровићи и Божовићи су од три брата или братучеда: Петрића, Дaба и Божа. По предању мрковићком они су синови чувене Станилице (Стоје или Милице), кћери кнеза Ивана Рађена из Микулића. Дабо је добио барјактарство, па се његово потомство по томе и прозвало; а иначе се зову и Дабовићи. Један је Божовић саградио цркву и џамију, па је рекао: „Ко ће да се крсти, ево му црква, а ко ће да клања, ето му џамија." Од Петричевића су Сеферовићи у Доброј Води.

Усо Петрићевић броји пасове од себе: Усо (45 г. стар), Алил, Амет, Браим, Бајрам, Дурак и *Петрић,* од кога су Петрићевићи. Према томе, може се тврдити, да је подјела на данашња браства била прије 200 година. Отуда су браства данас малена и имају највише 10—15 домова. Мемед Пековић из Микулића броји пасове од себе: Мемед, Брајим, Амет, Мето, Асан и *Пеко,* од кога су Пековићи. Ово разгранавање на браства у Микулићима било би доцнијег постанка, можда прије 150 година.

Радовићи, Коловићи и Муслићи су тако исто заједничког поријекла. Они се са Петрићевићима, Барјактаровићима и Божовићима зову на свадбе, па се по томе закључује, да им је старина заједничка.

Чанте су назвате по једноме претку, који је носио о рамену „чанту", налик на торбу. Омер Мујов Чанта броји од себе пасове: Омер (60 г. стар), Мујо, Омер, Сулеман, Ценица. Овог потоњег имена данас нема у Мрковићима. Ни они не знају за даљу своју старину.

Остала браства у Вељем Селу не знају ништа ни о међусобном сродству, ни о својој старини.

ж) *Дабезићи*. Овамо су браства: *Вулићи, Омераговићи, Сеналовићи, Бојићи, Пековићи, Маркезићи, Калезићи* и *Дапчевићи*.

Вулићи су од два брата: Нике и Пере, који су се давно населили овдје. Од Ника су *Сурушке*, а од Пера *Пере*.

Омераговићи, Сеналовићи и Бојићи су од три брата и чине један род. Док су били у православљу, славили су Св. Петку, чији је храм била сеоска црква.

Маркезићи су род са Петовићима из Куња и воде поријекло од два брата из Кастрата. Пековићи и Калезићи не знају за макакво међусобно сродство или за сродство са осталим браствима.

Дапчевићи су, по предању, сачуваном код Дапчевића у Врањини, са Цетиња, одакле их је владика прогнао као зле људе. Један се од њих тада преселио у Мрковиће, гдје се и потурчио.[1]) Горњи дио села, гдје живе Дапчевићи, звао се Богишић, а доњи дио Ђоросићи.

з) *Вукићи*. Становници овог села су један род. Њихов је предак, по предању, дошао овамо из Микулића. У Микулићима је, у дну Кабете, био у старо доба млин, од кога и данас показују остатке. Једнога дана вук однесе млинару сина из млина; млинар пође „за слеђу" и нађе дијете у некој пећини, гдје га дрмају мала вучад. Млинар узме сина, па напусти и млин и село и спусти се у данашње Вукиће, гдје му потомство и данас живи.

и) *Пелинковићи*. Овамо иду браства: *Јелезовићи, Фазлићи, Џуери, Рапчићи, Печурице, Шупкићи* и *Спахићи*. Јелезовићи живе на источном крају села и говоре арбанашки, а Фазлићи унутра и говоре српски. До ових су Џуери, који говоре српски, а жене им и дјеца арбанашки. Арбанашки се језик овдје одомаћио путем женидбе, јер се Пелинковићи понајвише жене из источних села, из Анамала, гдје је у главноме арбанашки елеменат.

Џуери су старином из Спужа од онамошњих Џуера, који су добили ово име по „џеферу" на џефердарима, које су радо носили. Њих има насељених у Арбанији.

До пада Мрковића у црногорске руке 1878. г., Пелинковићи и Клезна били су у заједници са Анамалима и до тада им није ништа било заједничко са Мрковићима. Овакав одношај са Анамалима и гонио их је на женидбу из Анамала. То је и узрок, да Пелинковићи данас једним дијелом говоре арбанашки и на свадбама пјевају арбанашке пјесме.

Пелинковићка браства не знају за међусобно сродство, али се ипак међусобно не узимају и зову се на свадбе; а пошто су ова два знака увијек најјаснији доказ сродства, то се може тврдити, да су Пелинковићи од једног рода, али да су се браства

[1]) Ријечка Нахија од А. Јовићевића, Насеља Српских Земаља, VII. страна 614.

давно раздвојила, па су људи заборавили на сродство. Не може да буде овом својакању узрок у томе, што је село малено, па су се људи убраствили, да се снажније опиру другима са стране. За Рапчиће и Шупкиће се прича, да су сродни; Рапчићи су назвати по „рапу“ (углу), у ком се налазе. Спахићи су скупљали тимар од народа и били спахије; зато су и назвати тако. Изгледа, да је име Пелинковића браствено име свих Пелинковића или већине њих.

ј) *Горана*. Дијели се на Малу и Вељу Горану. У Малој су Горани: *Ковачи, Билеце, Вучићи и Дабеце*, а у Вељој: *Метани, Исаковићи, Вучићи, Суле* (или *Сулићи), Дајаки* (или *Кордићи), Никезићи, Скуре* и *Болевићи*. Као најстарија презимена у Малој Горани се спомињу: *Андрићи, Брајковићи* и *Дуричићи*.

Прича се, да су се Метани негда звали *Ђуровићи*. Сви нерадо причају о својој прошлости, нарочито о поријеклу, и кад морају да кажу, од кога су, онда ће рећи: „Овдје су негда живјели Кавури, и ми смо од њих“. „Кавурима“ називају православне. Горанци су раније живјели у Можуранима, одакле су дошли овдје на купљено имање.

У Никезићима има врло много зидина од кућа. Прича се, да су овај дио села често нападали Малисори, и Никезићи су се увијек храбро борили, па су се у тој борби многи истражили. Ратне 1877. г. Црногорци су сву Горану изгорели, јер се Горанци нијесу хтјели покорити.

За Андриће се зна, да су из Великих Микулића. Кад су Мрковићи протјерали „Латине“ из Мрковског Поља, онда се неки Андрија, предак Андрића, спустио овамо и населио у Горани. С њиме су се онда спустили Брајко, од кога су Брајковићи, и предак Бручевића.

к) *Куње*. Братства су: *Душке, Карастани, Вучковићи, Полушка, Томбоји, Ивачковићи* (или *Робели)* и *Пештовићи*.

Душке су негда живјели на Старим Гувнима, у Можури, гдје и данас постоје „Душкина Гувна“. Одатле су, због сиромаштине, пријешли овамо прије 250 година. „Душк“ је арбанашко име и значи „шушањ“; тако су назвати по томе, што су насељени на мјесту, гдје има доста шушња од дрвећа.

Вучковићи су од неког Скора из Микулића. Скоро је, по предању, живио у пећини с дјевојком у полудивљем стању. Микулићи су га доцније извели из пећине и упитомили. Од овог Скора воде поријекло Барјактаровићи и њима сродна браства Божовићи, Петрићевићи, Радовићи, Коловићи и Муслићи из Вељег Села, Вучковићи из Куња и Шабовићи из Горане и Микулића. Према овоме предању, које се сачувало код Вучковића, ово би био најјачи род у Мрковићима.

Илија, син Вучков, од кога су Вучковићи, утекао је од оца у Улцињ, тамо се потурчио и добио име Алија. Овај Алија био је врло храбар, па му улцињски бегови дарују имање у

Куњама, на граници према Горани, да се бори с „гусарицама" и да брани овај крај. За њега се прича, да је одбранио неку Марицу Душкову дјевојку, и да је при одбрани убио четири гусара, а дјевојци нехотице откинуо руку. Прича се, да му је пушка била тако велика, да су његови потомци направили од ње три раоника, и звали су је „лубардеша". Алија је убио пет гусара при мору под Мрћином. У то доба су у Куњама живјели: Душке, Карастани и некакав Топаловић, од кога данас нема нико.

Вучковићи се дијеле на Алијће, Фазличиће, Усеновиће и Барјамовиће.

Палушка је „доводник" (придошљак) из Мискина, али не знају, гдје је ово мјесто.

Томбори су из Томбе, из Бара, а исто тако и Меметовићи, који су дошли овамо за занатом.

Ивачковићи или Робели су из Румуније; мисли се, да су од „слаба рода", па их други као такве држе.

Петовићи су старином из Кастрата, одакле су два брата утекла „од крви". Један се од њих населио у Дабезићима и од њега су Маркезићи, а други у Куњама и од њега су Петовићи. Три брата Петовића су били веома хитри, па су прескакали коња и на њему нож. Један од њих, у прескакању, посјече се по пети, и по томе се ово браство назвало Петовићима.

Прегледавши поједина браства мрковићка по поријеклу и међусобном сродству, бацићемо један општи поглед на Мрковиће и њихово поријекло. Према подацима, црпеним из народног предања, не зна се откуда Мрковићи или већина њих, или један повећи род њихов воде поријекло. Само поједина браства доводе своје поријекло из кога мјеста изван граница данашњих Мрковића, а главна маса, велика већина мрковићког становништва не зна да броји пасове ни до оних предака, који су пријешли у ислам; не зна се о сродству са браствима, с којима се зове на свадбе и међусобно не узима. Навео сам, да је памћење код њих слабо, јер није неговано причом, нити појачавано догађајима, који се морају памтити. Прелазак у ислам учинио је, да заборављају на своје православне претке и догађаје, везане за њих.

Ровински наводи, да су Микулићи, како се прича, из Микулића, испод Ставора, из Катунске Нахије, одакле су утекли као потурчењаци када су Црногорци испребијали потурице, а Мрковићи да су из Црне Горе, по једнима из Црмнице, а по једнима из Пипера, где има село Мрке[1])

И ја сам чуо од Мемеда Пековића, да су Пековићи из Микулића, испод Ставора, али не каже, да су дошли као потурчењаци. Исти Мемед броји од себе до Пека. од кога проистичу Пековићи, рачунајући и себе и Пека, шест пасова, а то

[1]) Черногорія. II. 1, с. 127.

би било непуних 180 година. По томе ако се Пеко доселио главом, он је био православне вјере, те отпада тврђење, да су се Микулићи доселили као потурчењаци. Дакле, Пековићи су сродни са православним Андровићима и мухамеданским Перочовићима у Микулићима, те ако су Пековићи испод Ставора, и ови су одатле. Ако су ова братства испод Ставора, из Микулића, онда њихово пресељење датира из веће старине, можда из 14-ог или 15-ог вијека.

Што се тиче поријекла Мрковића, о коме говори Ровински, нијесам могао дознати, да су из Црмнице, нити из Пипера. Име пиперског села Мрке многи доводе у везу са именом Мрковића, па нагађају да су Мрковићи од Мрка из Пипера. Да су Мрковићи из Мрка, звали би се Мрке или Мркићи. Име Мрковића је браствено име, које може доћи од имена Мрко, или придјева „мрк" (барјак, човјек), а никад од Мркоје, као што неки произвољно тумаче.

Чини нам се, да је ово име било браствено име неког старог знатног рода у Микулићима, од кога води поријекло једна повећа маса данашњих Мрковића, који су били кадри наметнути своје име племену. И ако Мрковићи ово не знају, ипак многа браства знају, да су се спустила из Микулића у данашње Мрковиће. Дознао сам да воде заједничко поријекло Барјактаровићи, Божовићи, Петрићевићи, Радовићи, Коновићи, Муслићи, Вучковићи, Шабовићи, а по некима и Перезићи, и да им је заједнички предак *Скоро,* о коме се у Мрковићима прича: да је живио са Станилицом у пећини; да је био покривен ноктом, т.ј. неким тврдим рожнатим љускама; да је био пророк и предсказивао, шта ће Мрковиће снаћи.[1])

Сродна су браства у Мрковићима, којима се не зна даља старина: Андровићи, Перочовићи и Пековићи у Микулићима; Бошковићи и Вуковићи у Доброј Води; Ђуровићи, Ивановићи. Вучковићи и православни Павловићи у Доброј Води; Ћубићи, Сеферовићи, Абазовићи и Бајрамовићи у Печурицама; Цурани и Поповићи у Равнима; Никичићи и Сеферовићи у Грдовићима; Омераговићи, Сеналовићи и Бојићи у Дабезићима. За Андриће из Горане и Вукиће зна се, да су из Микулића, а отуда су се спустила и многа друга браства, о којима постоји предање, да су негда живјела више при Лисињу.

Не може се утврдити, да су сва браства, која не знају за даљу старину, од једног рода, али се може тврдити да је већина данашњих мрковићских браства сишла из Микулића и да су Вељи Микулићи мјесто, гдје се је зачело племе Мрковићи. Сва су предања везана за ово село и за Ивана Рађена, Скора и Станилицу, који су живјели у Микулићима; таква се предања задржавају само код оних, чија је прошлост везана и за личност и за мјесто. Докле су Мрковићи живели у Микулићима,

---

[1]) Цетињска „Просвјета", II. с. 368.

бавили су се сточарством, и Румија, са својим травним огранцима била је подлога њихова сточарског живота; али кад су се умножили, онда су се постепено спуштали к мору и заузели дивну мрковићку висораван, па су се од сточарског маленог племена развили у велико племе, које је уживало повластице и од Млечића. Болица у свом опису скадарског санџака од 1614. г. пише: „Ови Мрковићи били су равни Паштровићима, привилеговани од прејасне млетачке републике, потпомагани још."[1]) А Фарлати 1760. г. пише о Мрковићима: „...nobilissimus et frequentissimus est pagus Marcovichiorum" (најчувеније и најмногобројније је племе Мрковића).[2])

За доказ већег сродства међу Мрковићима једино се можемо послужити славама и преславама Мрковића, док су још били православне вјере. Ове сам податке испитивао марљиво, па сам на многим мјестима дошао до поузданих података, да се негдашња слава и преслава код многих браства може утврдити. Ово је код неких било у толико лакше дознати, што су до скора, можда до средине 19. вијека, сви без разлике славили крсна имена.

Биле су три главне славе у Мрковићима: Спасов-дан, Илијн-дан и Мали Петков-дан (26. јула). Светом Спасу посвећена је била црквица изнад Барјактаровића, Св. Илији црква изнад Вељег Села, а Св. Петки црква у Дабезићима. Светог Спаса (Вознесење Христово) славили су: Пековићи и Перочовићи из Вељих Микулића, Никочевићи, Бошковићи и Вуковићи из Добре Воде и Перезићи из Пода; Светог Илију: Павловићи, Ђуровићи, Ивановићи и Вучковићи из Добре Воде, сви Грдовићи и сав Љесковац; а Свету Петку: сви Дабезићи и село Равни, Куње и Горана. Православни Андровићи данас славе зимског Св. Николу, а не Спасов-дан, који су славили њихови рођаци Пековићи и Перочовићи. Вјероватно је, да су и Андровићи славили раније Спасов-дан, па су славу промијенили, пошто су им се браћа истурчила, и од онда славе Св. Николу, коме је посвећена сеоска црква. Но и Андровићи и њихови потурчени рођаци послужују Тројичин дан, кад износе крст на Румију. Сви су Добровођани послуживали Св. Јована (29. августа), коме је била посвећена једна црква у Доброј Води; за њу кажу, да је била саборна, и да се једном приликом осјела са свом околном земљом. Могуће је, да је то била црквена, а не сеоска слава, коју су сви сељани свечано прослављали.

3. *Подможурско становништво.*

а) *Салч. Дедићи, Лукићи, Пецићи, Пепићи* и *Борловићи* су из Шестана од онамошњих истоимених браства, а *Добрецовићи*

---

[1]) „Просвјета" (цетињска) II. с. 313. „Questi Markovichi erano al pari di Pastrovichi privilleggiati dalla Serenissima Republica di Venetia aproviggionati ancora."

[2]) Тамо, с. 313.

из Ливара од онамошњих Добреца. Сви су католици и славе: Борловићи Св. Рока (16. VIII.), Добрецовићи Св. Ану (26. VII.), а сви остали Петров-дан, као и браства, од којих проистичу. Сви Салчани говоре арбанашки и понешто српски. Земљиште Салча било је раније својина улцињских Турака, и данашњи Салчани доселили су се овамо због сиромаштине, да раде агинску земљу. Први се доселио Пал Пренка Лукић прије 120 година. Овдашњи су Шестани, као и сви Мрковићи, врло вриједни и штедљиви, а улцињски су Турци живјели раскошно, предавши се лијенству и нераду, па су били примора. и, пошто су им приходи од бродарења пали, да постепено продају своја имања у Салчу и по другим мјестима. Нови насељеници, махом Шестани, откупише онда турска имања и стално се привезаше за ова мјеста. Данас Турци немају у Салчу ништа.

б) *Круче. Мемовићи, Мештовићи, Фазловићи, Цановићи* и *Луковићи*, сви мухамеданци, овдје су од старине. Воде поријекло од улцињских Турака, који су имали овдје своју земљу и куће. *Моровићи, Дедићи* и *Бордићи* — католици, дошли су овамо из Шестана на агинску земљу, као и Шестани у Салчу, па су је доцније откупили. Моровићи славе Св. Илију, Дедићи Петров-дан, а Бордићи Св. Рока. *Миштровићи* су се доселили овамо из Братоножића послије 1878. г. и славе зимски Никољдан. *Македонци* су досељени од некуд из Македоније и раније од Митровића и славе Велику Госпођу.

в) *Круте. Марђоновићи, Дабовићи, Добрићи и Дедићи* су из Шестана, и досељени су овамо, као и остали Шестани, због сиромаштине на агинску земљу, коју су доцније откупили. Марђоновићи славе зимски Никољ-дан, Дабовићи и Дедићи Петров-дан, а Добрићи св. Ану (26-VII.) *Лаковићи*, мухамеданци, такође су из Шестана, а у ислам су пријешли, пошто су дошли овамо. Остали сељани, мухамеданци, произлазе од улцињских Турака, који су овдје досељени из Улциња на своју земљу.

Кад су се Шестани стали досељавати, овдје је било повише улцињских Турака, који су стално живјели у селу; Турци су били у већини, а уз то и господари, па су досељени Шестани били изложени насиљима од стране Турака. Кад је један Шестанин добавио свињче, комшије, мухамеданци, пожалише се његовом аги, у Улцињу, наводећи, да се његово прасе брља у истом „куљу„ (ублу), одакле они изимају воду за умивање, кад иду у џамију да клањају. Ага, веома љут на свог чипчију, дође у Круте, с намјером, да га казни и да му прасе избаци из села. Но чипчија је познавао ћуд свога аге, па му донесе у пешкеш добро јагње, не би ли га умилостивио. Ага прими јагње и расположи се, па заборави на неприлику својих једновјерника, и рече чипчији: „До сад си држао једно, а од сад држи и троје, а они нека се граде, како знају.“

г) *Коломза.* Дијели се на Доњу и Горњу Коломзу. *Лукићи, Марђоновићи и Борловићи* су из Шестана од онамошњих исто-

имених браства. Лукићи су досељени прије 110, а Марђоновићи прије 70 година и славе Петров-дан. Борловићи су се доселили много раније и сви су их досељеници из Шестана нашли овдје; они, као Борловићи у Салчу, славе св. Рока.

Добрецовићи и *Ниловићи* су из Ливара и доселили су се овамо прије 50 година; први славе св. Ану, а други Велику Госпођу; послужују зимски Никољ-дан.

Брисковићи су из Бриске, искрај Ливара, и славе Митровдан. Они су давно пресељени овамо. *Пеђоновићи* су дошли из Крајине прије 90 год. а даља им је старина из Мирдита; славе св. Андрију. *Луловићи* су из Мида, одакле су дошли овамо на имање своје мајке и примили крсно име њена оца, св. Андреју. *Гужда* је из Арбаније и доселио се на женино имање; слави 3. јула (св. Анатолије.)

Курповићи су из Мрковића; *Боловићи* од Бољевића из Црмнице, одакле су се давно доселили; *Ђуери* су из Клезне; *Никшић* из Никшића, одакле је дошао његов дјед. *Ђураши, Бозаџије, Дурак* и *Шобовићи* не знају за своје поријекло.

Земља је у Коломзи најприје била улцињских Турака. Док су Турци радили своју земљу, они су излазили овамо само љети, да засију земљу, а у јесен, кад би прибрали род са земље повратили би се у Улцињ, гдје су зиму проводили. У Коломзи су имали куће за летње становање, а у Улцињу боље куће. У Коломзи се и данас види много турских гробова, а ту је и раззаљена џамија. Садашњи су сељани дошли овдје као чипчије, па су имање доцније откупили.

д) *Браѿица. Бајловићи, Дедићи, Марђоновићи, Перколовићи, Лукићи* и *Џиковићи* су из Шестана; *Добрецовићи, Сѿановићи, Брисковићи, Ниловићи* и *Јунковићи* су из Ливара; *Жуђели, Пелинковићи* и *Рамовићи* из Мрковића, и *Вулићевићи* из Лимњана. Сва католичка браства из Шестана и Ливара славе иста крсна имена, која и њихови рођаци; Перколовићи славе св. Павла (биће Петров-дан), Ниловићи св. Ану, Џиковићи Петров-дан, Брисковићи Митров-дан и Јунковићи зимски Никољ-дан.

Као што се из ових података види, подможурско је становништво великом већином шестанско. Земљиште у Шестанима је крщевито и тијесно. Шестани су се, као горштачко племе, јако намножавали, и земљиште им је постало тијесно. Стијешњени озго планином и Мрковићима, оздо језером, а с бокова другим селима и племенима, Шестани су били принуђени, да се расељавају. По свему изгледа, да је њихово расељавање отпочело прије 200 година. Неки су се онда иселили у Далмацију, око Задра, гдје и данас има њихових потомака, а многи су се иселили под Можуру на турску земљу. Пресељење у Далмацију је извршено за кратко вријеме и у повећем друштву, а пресељење под Можуру повремено и појединачно.

Ова разлика у времену и начину исељавања потиче од даљине Далмације и близине Можуре. Кад се човјек сели далеко, сели се још с киме, а кад се сели близу иде и сам.

Шестани, а тако и сви из Ливара и Крајине, досељавали су се појединачно и повремено. За Борловиће у Коломзи тврди се, да су се доселили најраније, можда прије 150 и више година. Остали су се досељавали постепено, један по један, скоро од свих браства, и тако је ово пресељење било без реда и и распореда: кад је ко хтио, гдје је ко хтио и кад је коме потреба била. На пресељене је утицала само сиромаштина. У почетку нијесу ни продавали своје имање у Шестанима, докле су тамо купили земљу у Турака. Исти примјер видимо и сада код Шестана у Малим Микулићима, који и данас, иако стално живе у Микулићима, имају и у Шестанима имања. Додуше, овима је до Шестана близу, али није било далеко ни онима испод Можуре, када су за један дан могли стићи у Шестане.

Људи су овамо долазили да раде турску земљу, па се сваки селио на имање, које држи, без обзира, да ли је близу неког свог или не. Тако је дошло до мјешавине, те се не види никаква браствена подјела, као код браства и племена, гдје су се људи по својој вољи насељавали бирајући мјеста, гдје ће се развити њихов рад.

4. Улцињско становништво

а) *Улцињ*. Како је Улцињ био поприште многих историјских догађаја и становништво је много страдало; било је честог усељавања и исељавања, те је настала велика етничка мјешавина. Овдје су се сударали интереси Римљана, Илира, Срба, Млечића, Италијана, Арбанаца, Турака и других. За доба римске владавине овдје је, без сумње, цветала култура; то се најбоље види по силним остацима римске архитектуре. За доба српског господарства у Улцињу су српски владари и властела имали своје дворове. Улцињ је тада имао српски карактер, и траг тога доба остао је у именима разних мјеста.

Турска владавина (од 1572.—1878.) измијенила је етнички карактер Улциња. Арбанци су се, за ово доба, нагло усељавали на опустошена мјеста и не само Улцињу, већ и свим улцињским селима, дали свој карактер. Отада се у Улцињу одомаћио арбанашки језик и постао владајући, и српски се постепено губио, докле га готово није и нестало. Становништво је и данас претежно арбанашко; по вјери је највише мухамеданаца, па православних и католика. Православни су појачани са досељеницима из Црне Горе, зато данас и чине повећу масу.

У Улцињу од старине живе: *Бушатлије*, *Ресулбеговићи* и *Капетановићи*. Ово су најчувенија браства, у чијим је рукама често пута била власт над Улцињем.

Бушатлије су дошли из Бушата и род су чувеним скадарским везирима Бушатлијама.

Ресулбеговићи воде поријекло од чувене породице Ресулбеговића из Херцеговине. Ово је браство веома уважено у Улцињу, а било је и беговска кућа, од које је био најчувенији Арслан-бег. Не зна се, кад су се и зашто доселили њихови преци; са онима у Херцеговини својакају се.

Капетановићи су старо улцињско браство. Прича се, да је од ове породице био чувени „гусар" Лико Цен, који је у доба поморске несигурности био веома познат са гусарења. Једанпут је он ухватио на мору један брод, у ком је било много „аџија" и потопио га заједно са путницима. Султан га је за то гонио, и био је одредио велику своту новаца ономе, ко га ухвати или убије. У исто доба појави се на мору други опаснији гусар, Ламбро, родом Грк; овај је био закрчио морске путове и постао страшило за поморце. Султан је давао још већу награду ономе, ко убије Ламбра, али се не нађе нико, да га гони. Онда султан поручи Лику Цени, да ће му све опростити, па га и наградити, ако убије Ламбра. Лико Цен прими понуду и обвежу се, да ће убити Ламбра или сам погинути, и у првом сукобе убије Ламбра. За услугу султан је подарио Лику Цену титулу капетана, по чему се његово потомство и прозвало.

Прича се, да су прву варош, која је била заснована на Метеризима, гусари често нападали с мора и топовима је узнемиривали. За то су је људи напустили и населили се доље. Турци у граду мрзјели су на оне у вароши, па су се међусобно често тукли. Варошки су Турци, у пркос онима у граду, подигли високу „сахат-кулу", и Турци су је из града гађали топовима; зрнобојине се и данас познају. Ова нетрпељивост потицала је отуда, што су у граду живјели махом аге и бегови, богата и привилегована класа, а у вароши поморци, трговци, занатлије и други, на које су они из града гледали презриво, а и завидно, јер су варошани били вриједни, па су поставили добар темељ свом самосталном животу.

Улцињско је поморство негда било на гласу; улцињски су бродови пловили по свим крајевима свијета, а највише по Средоземном Мору. Улцињ је тада имао сталну и сигурну корист и приходи су му све то већи били. Али са појавом пароброда почело је падати улцињско поморство, и данас Улцињ броји једва 20—30 бродова. Гусари су чинили бродарству велику штету; они су нападали поморце, пљачкали их, убијали и у ропство одводили. До 1900. г. био је жив неки Циганин, кога су гусари Грци заробили били и држали у ропству.

Кад се осјетила потреба, да се граде куће и у горњем дијелу вароши, онда је то мјесто било својина неког богатог бега, који је дозволио градњу кућа под условом: да је сваки, ко хоће да гради кућу, дужан подићи двије једнаке куће једну до друге, једну за себе, а другу за власника земљишта. Тамо су сваке двије куће једна до друге потпуно једнаке.

У Улцињу нема правих Турака; то су махом помухамеданьени Арбанаси, који су се овамо уселили из оближњих мјеста. а понајпре они, који су имали већих заслуга за турску ствар.

Улцињски поморски капетани нијесу нигдје учили школу, а знали су се управљати по бусали и картама; они су текли ово знање дуготрајном праксом, бродећи по мору, и капетанство је често пута нашљедно прелазило с оца на сина. Капетан је обично бивао и власник брода, а ако је било више власника — удионичара, онда су најспособнијега од њих бирали за капетана. Капетан је био господар брода и морнара; његова се наредба свето слушала и вршила. Код улцињских морнара је владала примјерна дисциплина.

Најгласитији гусар улцињски био је неки Хаџи-Алија; он је био застрашио поморце. Хаџи-Алија је био опљачкао много бродова и убио много грчких, италијанских и француских морнара, али никако турских. Морнари су њега сматрали као какво чудовиште. За Хаџи-Алију везана је једна легенда. При нападу на један грчки брод Хаџи-Алија буде убијен од неког Грка, који му главу посјече а трупину баци у море. Ово се десило на пучини између Валоне и Италије. Кад је Грк хтио да уђе с бродом у Валону и био на 7 миља пред Валоном, угледа на неком гребену пред Валоном трупину Хаџи-Алијину, гдје ју је море истурило, и учини му се, да се исправила и да држи исукану сабљу у руци. Ово су протумачили, као да Хаџи-Алија и мртав хоће да се свети. И отада, па све до данас, са свакојег брода, који прође испред Валоне, морнари баце у воду по један литар слатког уља и по три „фрцеле“ хљеба, вјерујући, да ће море све то однијети на оно мјесто, гдје се његова трупина указала. По вјеровању мјештана, душа Хаџи-Алијна долази ту, па зато и бацају у море уље и хљеб, да његова душа нађе ту штогод за храну.

б) *Пистула*. Овамо живе: *Паљоке, Марвасије, Симони, Дабеце, Куртовићи, Гоге, Повара, Печурица, Крајина, Међурјеч* и *Вучетић*.

Паљоке, Марвасије и Симони су из Мирдита, одакле су њихови преци пребјегли овамо, бјежећи „од крви“. Они не знају за макакво међусобно сродство, али по томе, што славе св. Марију (2. јула), може се претпостављати, да су род.

Дабеце, Куртовићи, Повара, Печурица, Међурјеч и Вучетић су из Мрковића, одакле су се доселили понајвише због сиромаштине. Гоге су из Арбаније, а Крајина из Крајине.

Појам браства се у овим крајевима све више губи. Браства су малена, па се људи радије презивају по селима и племенима, из којих су; тако представљају јачу средину и с тиме рачунају, кад је у питању заштита или освета.

в) *Зогање*. *Делићи* су из Шкреља и досељени су давно; славе зимски Никољ-дан. *Радовићима* је старина из Климената, из Селца; славе прољетни Крстов-дан (3. маја). *Бојковићи* су

из Мида; *Пелинковићи* из Мрковића; *Селмановићи* из Васојевића, одакле *су, бјежећи „од крви"*, дошли давно и потурчили се; *Крајињани* су из Остроса, досељени због сиромаштине; *Туфањори* су из Улциња, досељени давно на купљену земљу; *Самук* је из Арбаније.

Пајовићи, Никезићи, Перићи, Дедићи, Вешовићи и *Митровићи* су из Куча; *Пламенац* је из Црмнице, *Вучељић* из Брскута, *Нуцуловић* из Коћа, из Затријепча, *Мирдита* из Мирдите, *Секулићи* из Комана и *Ћешковићи* из Љешанске Нахије. Све су ово новији досељеници, послије 1878. г., насељени махом на земље оних Турака, који су емигрирали. Пајовићи и Никићи се још и данас селе љети са стоком у кучке планине.

г) *Дарза.* Сви су житељи Дарзе досељени из Црне Горе послије 1878. г. *Мијовићи, Вулевићи, Перићи, Дедићи, Савовићи, Поповићи* (1 дом), *Рашовићи, Вујошевићи* и *Николићи* су из Куча, *Вукчевићи* и *Шћеповићи* из Љешанске Нахије, *Бановићи* из Љубостиње, *Симоновићи* и *Јовановићи* из Бјелопавлића, *Поповићи* (5 домова) из Пипера, *Антоновићи* из Пјешиваца, *Ђурићи* из Брчеља и *Крајињанин* из Крајине. Овај потоњи је католик, а остали су православни.

Насељенике у Дарзу је намамила Бривска Гора, која је у Црној Гори, нарочито у Кучима, чувена са своје зимске паше. Но рђава клима и лоше воде за дуго времена ће ометати напредак, а може се десити, да се људи због тога и раселе одавде. Исушење Улцињског Поља побољшало би здравствене прилике ових мјеста, те би се људи радо насељавали око овог пространог и плодног поља.

Покушавало се, да се у околину Улцињског Поља населе колоније Црногораца, али се при томе увијек рђаво радило. Сматрало се за особиту милост владарску, ако се некоме на молбу даде 10—20 рала необрађене земље у Улцињском Пољу, обрасле трском и травом; а онај, који би то примио, морао је земљу раскрчити и убаштинити, без икакве државне помоћи. Многи су потрошили доста пара крчећи трске по пољу, па су најпослије, немајући користи, напустили земљу и повратили се у Црну Гору. Дешавало се да морска вода преплави земљу и онеспособи за рад. Тако је и Дарза насељена, а држава само је саградила једну бистијерну.

д) *Свети Ђорђе* (арбанашки *Шин Ђерђ). Поповићи* су старином из Ругова одакле су пребјегла овамо три брата, бјежећи „од крви"; један се од њих населио овдје, други у Крођама, преко Бојане, а трећи на Бели, према Фраскањелима. Потомство овог у Св. Ђорђу прозвато је Поповићима по поповима, који су у Ругову од њихова рода били. Можда је ово име било заједничко свој исељеној браћи, док су још била у Ругову. Поповићи славе пролећни Крстов-дан (3. маја).

Бољевићи су из Црмнице, а сада са зову и *Пјетрколевићи*. И они, као и Поповићи, славе Крстов-дан. *Цуровићи* су из

Крајине и дошли су овамо давно. Прича се за њихова претка у Крајини, да није хтио да плаћа по 10 пара годишњег харача, па је зато напустио Крајину.

Делићи, Шкрељa, Мирдиште и *Задримац* живе на туђој земљи и обрађују је као чипчије.

Сви су сељани католици и одржавају своје старе обичаје не само о крсним именима, но и о Божићу. На бадње вече ложе бадњаке унакрст, пуцају из пушака, иду у цркву прије зоре, а о Ускрсу шарају јаја.

ђ) *Сутјел. Задрима* је из Задриме, по чему је и добио име; слави зимски Никољ-дан. *Радовићи* су из Климената, из Селца, одакле су се њихови претци доселили давно због немања њива и паше за стоку. Везе са Селчанима и данас подржавају; задржали су право на старе планине, куда и данас љети издижу са стоком. То у многоме и поправља њихово здравље у овом нездравом мјесту. Славе прољетњи Крстов-дан.

е) *Реч. Шабани* у из Љуботиња, у Црној Гори, од онамошњих Шабана; њихови су се преци најприје населили код Обода. Славе зимски Никољ-дан. (Шабани у Љуботињу славе Ђурђев-дан). *Лоши* су из Мирдита и давно су дошли, бјежећи „од крви"; славе пролећни Крстов-дан. *Загора* је из Загоре, из Ријечке Нахије; слави зимски Никољ-дан, као и рођаци им у Цеклину. *Радовићи* су род оним Радовићима у Сутјелу.

Сви су сељани католици; полажу бадњаке и сједе уз њих, док не прегоре; о крсном имену имају исте обичаје, као и они у светом Ђорђу.

ж) *Ђурке. Сефовићи* су из Задриме, а *Гризон* из Скадра. И једни и други су мухамеданци.

з) *Штој. Мокеји* су из Шкреља и славе зимски Никољ-дан. *Рудоји* су из Климената, из Селца, и славе пролећни Крстов-дан. *Лелчаји* су из Климената. Овдје има још *Хота* и *Кастрата,* који се презивају по племенским именима. Шкрељи и Кастрати славе Марков-дан (25. априла), као и браћа им у Малесији, а Хоти Јовањ-дан (29. августа), као и сви Хоти у Малесији.

Малисоји су од старине слазили овамо са планина, да по травном приморју напасају стада. Ово пространо поље од Бојане до језера Зогаја било је у старо доба пусто, па су га Малисори зими искоришћавали. Обилата паша давала је сточарима могућност, да презиме стоку лако, а пролећи су се опет повраћали у своје планине. Да би присвојили ово пространо поље и да би се осигурали, да се ко с друге стране не увуче овдје, људи раскрчише нешто земље и подигоше куће и тиме ударише темељ својини у овом мјесту. Отада су они стално обрађивали и земљу; и тако се овдје зачело стално насеље, које би могло бити далеко веће, када би се исушило Улцињско Поље, када би се канализала Бојана и исушило Скадарско Поље.

Становништво улцињских села у већини је арбанашко. Дарза је једино село, насељено Црногорцима; ово је учињено с намјером, да се Бривска Гора сачува и из ње истјерају Малисори, који су и послије 1878. г. слазили зими са стоком и пасли је. Црногорци су имали са Малисорима честе свађе, које су се најпослије завршиле крваво; Малисори су онда коначно напустили Бривску Гору. Мјештани наводе врло много смртних случајева, па и читаве породице које су се од болести истражиле.

И остала су мјеста болесна. У Пистули постоји повелика кућа са четири дома (Пољака), гдје је негда био читав „вод људи“ (20—25 војника), па су се од болести истражили, и данас их је мало. Близу Пистуле има винограда улцињских, који се рационално обрађују, али Арбанаси не усвајају нову културу лозе; они би хтјели, да им лоза рађа без много труда и трошка.

Међу становништвом улцињских села нема везе, која би људе спајала у племенску цјелину. Подможурани то унеколико јесу, јер их је већина из Шестана и Крајине; по осталим селима видимо досељенике са разних страна и из разних мјеста: Климената, Хота, Шкреља, Кастрата, Миридита, Црне Горе, Крајине и других мјеста. Међу таквим становништом није могло доћи до зближења и уједињења у цјелину, јер не само што крвно нијесу сродни, но није било ни заједничких интереса, који би их јаче везали.

5. Анамалско становништво.

Скоро сва су анамалска браства малобројна, обично од 1 до 5 домова; отуда је загонетно, да људи не знају за ма какво међусобно сродство. Тешко је разумјети да се оваква браства не својакају, него се скоро свако браство сматра као посебан род.

Није могуће, да међу појединим браствима нема крвне везе. Кад се зна, да је многим браствима овдје старина врло велика можда допире до 4—500 година или и више, онда се та појава може протумачити само као пошљедица слабог интересовања за родбинске везе. Ова су мјеста потпала под Турке одмах по заузећу Скадра; људи су се одали раду, који им је био једина гаранција за живот и опстанак. Не тражећи проширење, права и привилегије, скопчане са снагом и обавезама, људи нијесу много полагали на сродства па су се родови цијепали.

Анамали су без већих родова, зато никад нису били активни. Само племена са јаким родовима могла су развијати се и проширивати и улазити у борбу с другим племенима. Без великих родова племе се не може ни организовати; само умножена браства служе као стожер мањим. Тога у Анамалима

нема, нити га је било. Родови су били не само малени, но и неистакнути, без иницијативе и снаге.

Може се претпостављати, да су ова мјеста највише насељена у доба турског надирања на Арбанију, када су се појединци из сјеверне Арбаније досељавали овамо. Старина је многих, који то још памте, из тих крајева, највише из Мирдита.

У Анамалима у Шасу има неколико породица, које не знају, коме браству припадају.

У Анамалима је мало задруга. Највеће су: Матије Ђони из Доње Клезне од 14 чељади (синови и унуци), Морина Маркова из Доње Клезне од 18 чељади (други братучеди), Пренка Маркова Шкреље из Амуле од 15 чељади, Муха Алила Авдије од 14 и Мујa Исуфова Лике од 13 чланова. Много је породица са 2, 3 до 5 чланова. У општини владимирској има 7 задруга по 10 чланова, 4 по 11, 1 по 12, 1 по 13, 2 по 14, 1 по 15 и 2 по 16 чланова.

Становништво Анамала махом је старо и само мали дио зна одакле су му преци дошли. Један дио становништва дошао је овамо из сусједних Мрковића. Села Љесковац, Међурјеч и Калимани припадају Мрковићима. Ово усељавање из Мрковића било је због сиромаштине. Неки је дио досељен из Крајине, одакле су прелазили овамо због сиромаштине. Крајињани су се у сва времена пресељавали у Приморје, јер им је у родном мјесту било тијесно; али у Анамалима нијесу могли засновати чиста своја села, као што су Шестани под Можуром.

Сулагије у Косићу су из Климената, а *Лулићи* из Суме. *Ковачи* из села Суме су дошли са Цетиња. Они су онда били православни и бавили се ковачлуком. Њих су била два брата врло сиромашна. У то доба наступа помор и цијело се село истражи; само остану они и купе велико имање у Суми, па се брзо обогате. Њихови су се синови потурчили, само да би били безбједнији и сачували своје имање. *Цековићи* и *Настрадиновићи* у Мидама су старинци, а остали Миђани су из Туђемила.

Доњи Облик-Ресулаја има 4 дома, од којих је 1 из Крајине, 1 из Валоса, а 2 су старинци; *Дудај, Шахин, Дурмај, Зенегај, Лакај* и *Мицај* су из Крајине; *Мулиси* и *Алиосман* из Кравара; *Калиман* из Калимана; *Мустацијај, Постробај* и *Ујка* из Постробе, близу Скадра; *Рагами* из Рагама, преко Бојане; *Адемај* из Зуоса; *Дришт* из Дривоста; *Шутај* из Шкреља; *Тегај* из Растиша; *Зетјирај* из Мурићана; *Гаруц* из Дарле, преко Бојане; *Метај* из Селите; *Ђокхој* из Боботи; и *Брачај* из Драмоша.

Доњи је Облик насељен из Горњег. Људи су раније живјели при Тарабошу, у данашњем Горњем Облику; овамо су слазили, да раде земљу у пољу, и сваки је у Доњем Облику имао кућу за смјештање кукуруза. Ушљед намножавања и диобе

становништва у Горњем Облику, многи су се иселили и спустили доље, добивши земљу у пољу и кућу у Доњем Облику.

Мурићани и Штуф. Лекоји су из Шкрема; *Краљани, Додај, Бобоши, Скејан* и *Велиман* су из Крајине; *Џакањ* и *Оручи* из Бобота; *Хоти* из Хота; *Мулиси* из Кравара; *Гајан* и *Тапалај* су из Миридита; *Велај* у Штуфу нијесу сродни са Велај у Горњем Облику. Честа су браства са једнаким именом, а нијесу међусобно сродна.

Горица: Аметој. Хоџај и *Куртој* су из Сукубина. Врло су честа сељакања из једног у друго аномалско село. То смо видјели при прегледу насеља у Доњем Облику, а то се види и код осталих села. Старије становништво у Горици истражило се, и данашње становништво увукло се на њихово мјесто.

Мала Лина: Штањан Цурај и *Богој* су из Крајине.

Вилгари: *Аџијај* су из Подгорице и досељени су давно; *Мадгуш, Брајаша* и *Нила* су из Крајине. Неки Крајињани и данас имају земљу у Вилгарима, а живе још у Крајини. Кад настане диоба онда ће се неки члан задруге иселити у Вилгаре на свој дио.

Обод: Томај, Мариној и Чукој су из Црне Горе; *Марђокој* из Крајине; *Гоцај* из Шестана.

Зуос: Хасај су од Шестана; *Ромај, Ардолај, Чукај, Мураматај, Луколићи, Рамушевићи, Драговићи* су из Крајине, највише из Мурића; *Факој и Аџиманш* су старосједиоци. Турска влада је била у Зуосу подигла 15—20 лијепих кућа за бјегунце из Мурића, кад је Крајина 1878. г. припала Црној Гори; сада су се сви повратили на своје домове, а ове су куће потпуно порушене.

Горњи Облик: Рашкеше су из Мрковића; *Сума* из села Суме; *Дибрани* из Дибра; *Меремај, Велај и Фешакај* су старосједиоци, а тако и *Ардолој, Тафилај и Ешкој.*

Драмош: Брацој, Мешамори, и Занеликој су старосједиоци.

Многе породице носе име по племену, из ког су дошле (Крањани, Шкрељ, Хота, Дибранин итд.) или по селу (Сума, Мадуш, Калиман итд.). Тога се обичаја и данас држе сви Арбанаси. Ова навика проистиче из осјећаја племенског поноса; докле човјек носи име свог племена, сматра се његовим чланом, па ма гдје живио; и човјек кад се презива именом чувеног племена, улива другоме поштовање.

Сви Анамаљани и данас држе православни календар. Јун називају „лисан“ Јули зову „шобат“, август „гушт“ септембар „вјешт“, октобар „касем“, новембар „мухарем“, децембар „евел“. И ако су мјеста имала више додира са католицима, но са православнима, ипак све дане у мјесецу рачунају по православном календару. Изненадило ме је да су увијек тачно знали православни датум, а католички никако. Уз њихово признање, да су из православља пријешли у ислам ово је један доказ више, да су заиста негашњи становници Анамала били, бар у већини,

православни. Ово потврђују и црквине које су, скоро без изузетка, православног типа.

Анамаљани, који су превјерили давно осјећају и данас поштовање према овим црквинама. То доказује: да данашње становништво датира од доба када је у Свачу била епископија, и да су њихови преци били православни. Многи Анамаљани, данас мухамеданци признају негдашње своје православље; Шасани се скоро поносе тиме што су њихови преци имали тако велељепне цркве и не могу да изажале натписе, који су однешени или уништени.

Није чудо, што се у Анамалима није сачувало више српских имена, кад се зна, да су Анамали били прелазна тачка из Скадра за Бар и Улцињ, куда су прошле многе војске, остављајући за собом понешто свога, а уништавајући увијек понешто старога.

Близу данашњег села Амуле постојало је старо село *Букмир*, које је имало око 60 кућа; због болести су изумрле потпуно, те данас од њих нема никога. Гдје је било село, данас нема ниједне куће и слабо се познају трагови негдашњег селишта. „Букмир“ је арбанашка ријеч и значи „добар крух“. И заиста, земља је овдје веома плодна. Но таквих земаља има у Анамалима повише, па ипак је име „Букмир“ везано само за ово мјесто. Име „Букмир“ много личи на име „Букумири“. Становници овог села су изумрли, раселили се или се претопили у друге. Исти случај десио се и са Горицом, чије је становништво изумрло, па се увукло данашње становништво из Сукубина.

Сељани села Амуле имају данас сву земљу негдашњег Букмира, и Амула се налази у непосредној близини селишта Букмира. „Амул“ је арбанашка ријеч и значи „око“, широку и дубоку јаму одакле избија вода. Ту постоје два таква ока и данашње је село добило име по њима. Пошто сељани Амуле имају земљу села Букмира, мало је загонетно, зашто нијесу своје село назвали старим именом. Ако би стари Букмирци били потомци гоњених Богумила, онда би ова појава била сасвим јасна.

Прегледавши насеља Приморја, долазимо до закључка: да су Мрковићи једино племе, које се може узети као такво, у смислу црногорских и малисорских племена; да су Мрковићи старосједиоци, спуштени са Румије, и да се у старосједиоце Приморја могу урачунати још многа барска, улцињска и анамалска браства, Зупци и Зањев; да су крајеви испод Можуре и у Улцињском Пољу били негда насељени, али да су се њихови житељи, у главноме, повукли у Улцињ; да су Подможурани и становници Улцињског Поља, у већини, досељеници, који су се овамо спустили, махом због сиромаштине, у 18. и 19. вијеку, и радили с почетка агинску земљу, коју су доцније

откупили; да су Подможурани већином из Шестана, а они у Улцињском Пољу са разних страна; да од Зубаца до Калимана преко ријеке Међурјечја влада чисти српски језик; у Подможури, улцињским селима и Анамалима арбанашки а у Улцињу српски и арбанашки; да су сви Зупци католичке, а сви Мрковићи и и Анамали, с незнатним изузетком, мухамеданске вјере, док су по осталим селима све три вјере измијешане; да су улцињска села веома болесна и становништво у опадању, док су остала насеља и дио анамалских села више мање здрави и напредни.

5. Сеоца

Браства су: *Лекићи, Дабановићи, Пајовићи, Маровићи, Поповићи* и *Перовићи*.

Лекићи су род Шестанима и произлазе од једног од шест брата, од којих су Шестани. Код Лекића се предање о претцима много јаче сачувало, но у Шестанима. По том се предању предак Шестана и Лекића звао *Зефа,* живио је у Шкрељима и био старешина у селу. Зефа је тамо убио некога, па утече, јер му је браство било мало, и најприје се настани у Зети; одатле се пресели у Скадар, гдје се и ожени. Сељани села, из ког је био Зефа, доцније помире Зефа са својтом убјенога и овај се поврати у своје село. Но Зефа опет убије некога и сада се коначно исели, утече на другу страну језера и насели се у Пулишу код Волосмона, по дну данашњих Шестана. Зефа је имао шест синова. У то доба и Горњи и Доњи Шестани били су скоро пусти, па Зефа изађе на брдо Видријак, између Доњих и Горњих Шестана, и одатле подијели међу своје синове све данашње шестанско земљиште.

Најмлађи син Зефин звао се *Лека;* он је био најлепши и отац га је највећма волио. У Скадру је онда био паша неки Србин православне вјере, који је Зефу пазио. Кад је једанпут Лека пошао с оцем код паше, пашина се сестра загледа у њега и узме га за мужа. Лека се тада преселио из Пулиша у Селца, гдје његово потомство и данас живи. Он је нашао у Сеоцима Меровиће, Дабановиће, Пајовиће, а можда и друга браства, којих данас нема, и замолио их, да му даду онолико земљишта, колико узоре за вријеме службе божје. Они му обећаше толико земљишта уступити, и Лека позове браћу из Шестана, да му помогну орати. Браћа Лекина толико узораше, да се остала браства побојаше, да неће њима остати ништа, па наредише попу, да похита са службом. Чим је поп довршио службу, сељани довикнуше Леки: „Стани, копилане, нећеш више!“ И мјесто, доклен је узорао, отада се зове Копилица.

Кад се Лека населио, паша му је дао шаторе, докле не сагради кућу, и дао му је ферман, по коме нигдје у близини не смије бити турска војска.

Лекићи у Подгорици (потурчењаци) своје се са овим Лекићима, по чему се даје мислити, да су род и њима.

Митар Лекић, стар 80 година (1912. год.), броји пасове до Леке: Митар, Јоко, Мијат, Паво, Цеко, Јован, Вуко, Ђуро, (и брат му Нико).... Лека. Ђуро и Нико су били унуци Лекини. Рачунајући Митра у три паса, онда од Леке може да буде 11 пасова, што чини 300 или нешто више година.

Лекићи славе Врачеве; то и данас славе православни Вучедабићи у Шестанима, који су род Шестанима, па и Лекићима. Покатоличени Караникићи су до прије 50 година славили Врачеве, а сада их и они и православна Драчевица послужују.

Дабановићи, Поповићи и Перовићи су из Климената. По предању, које се чува код Дабановића, сва ова браства произлазе од три брата, који су дошли и населили се, гдје су данашњи Дабановићи, у некој јами, која се зове Ћукова Јама. Дабо је остао ту и даље и од њега су Дабановићи; остала се браћа преселе у Горња Сеоца и од њих су Перовићи и Поповићи.

Предање Горњих Сеочана разликује се од овог, јер они не кажу, да су сродни с Дабановићима. По њиховом предању, предак Перовића и Поповића звао се војвода Ратко, и живио је у Селцима, у Климентима. Турци му убију брата Пера; Ратко га освети, па утече преко Скадарског Језера и настани се у Годињама, гдје се и данас једно мјесто по њему зове Ратковина. Но Ратко није дуго живио ту, јер је мјесто било болесно, па се исели близу данашњих Горњих Селаца, гдје се још познају остаци његове цркве. Одатле се доцније преселио у Горња Сеоца, гдје му потомство данас живи.

Ратко је имао два сина: Луку и Пера. Лука захвати земљиште у подножју Игара, а Перо се насели на противној страни. Од Луке су Поповићи, а од Пера Перовићи, који се дијеле на мања баства: *Ивовиће, Вучевиће, Прентовиће, Перовиће* и *Вуковиће.* Поповићи су назвати по томе,што је од њих било много *попова.* Перовићи и Поповићи се до скоро нијесу узимали.

Ратко је имао и трећег сина *Вуксана,* који се био верио из Луча, па је погинуо у Зети, водећи дјевојку. Ратко се, по предању, презивао Орландић, па се зато Горњи Сеочани гдјекада презивају тим општим именом.

Поп Лука Ивовић, стар 52 године (1912. год.), броји пасове до Ратка: поп Лука, Раде, поп Јово, Перо, Мило, Нико, Ђуро, поп Иван (од кога су Ивовићи), Мирчета, Перо, Ратко Орландић. Рачунајући попа Луку у два паса, од Ратка може да буде 11 пасова, или око 300 година.

За Ратка постоји предање, да је био паметан. Остали црмнички главари су му завидјели, па су на једном скупу кнежева у Орахову хтјели да му се наругају. Ратко је имао велике бркове, зато му дадоше у трпези кисјела млијека, да му пријоне за брке, па да му се насмију. Ратко се досјети, шта хоће кнежеви, па затражи меда, и они, незнајући, шта му треба,

дадоше му. Ратко сада медним прстима засуче бркове, па се наједе млијека. Кад то није успјело, кнежеви нареде, да катраном намажу столовач, у који ће Ратко сјести. Кад је Ратко устао, ћинтерац му остане при столовачу и он, досјетивши се у чему је ствар, не окрене се на њега, да га узме. Сада кнежеви наредише оном, који му је држао коња, да ремик од узенђија пресјече, како ће се откинути, чим Ратко посегне, да узјаше. Ратко је и ово уочио, па, кад је хтио да узјаше, викне сеизу, да се сагне, да види коњу копито, и у моменту, кад се сеиз савио, Ратко погази на њега, па с њега узјаше коња и одјаше трком. Сви кнежеви осташе задивљени бистрини ума и хитрини Ратковој, па рекоше: „прави орао, орландић". Отада се и прозвао тим именом.

Орландићи се својакају с Дабановићима, али не као с браством, него по томе, што су и они из Климената. Раније су се Дабановићи с Орландићима убијали и измирени су за вријеме црногорског митрополита Петра I. Дабановићи славе мученика Евдоксију, а Орландићи зимски Никољ-дан.

Говоре, да је по Ратку назват Радуш. У Горњим Сеоцима је сачувано предање, да је Ратко имао једну дјевојку, коју је удао за Леку, од кога су Лекићи, под условом, да му даде дио од Радуша.

Селчани из Климената су за дуго времена звали Орландиће на свадбе, а и долазили су им на свадбе. И данас се међусобно своје и знаду за ово сродство,

У мојем раду „Ријечка Нахија"[1]) стоји, да су Ивовићи од Прља с Љуботиња. То је по предању Ивовића нетачно. Они причају, да су се на једном скупу на Ријеци позивале Прље: „ко је Прља, нек иде овамо, да ије". Ту се десио Перо Молов Ивовић и још неки из Горњих Сеоца, па уђу и они унутра, да ију, говорећи: „И ми смо Прље." — „Е, кад сте Прље, добро дошли!" рекоше им и дадоше им да једу. Отуда је код Прља у Љуботину сачувано предање, да су Ивовићи од њих.

Пајовићи су из Врања, из Зете. Отуда су се иселила четири брата, и од њих су: Пајовићи у Доњим Селцима, Ђоновићи у Грчелима, Поповићи у Доњој Зети и Омерћевићи у Жабљаку. Предање Пајовића покушава, да докаже, да проистичу од Ивана, брата Ђорђа Кастриоте. Пајовићи и Дабановићи се не жене међусобно, и ако нијесу сродни; они су се убратили давно и живе у засебном дијелу села. Пајовићи славе Митров-дан.

Маровићи су најстарији становници у Сеоцима. По дну села су рушевине сухомеђе од цркве, коју су, по свој прилици, зидали Маровићи. Славе Митров-дан. Иза Маровића су дошли, скоро једновремено Дабановићи, Перовићи и Поповићи, иза њих Пајовићи, а затим Лекићи.

[1]) Насеља Српских Земаља, VII, с. 640.

Сви Сеочани, осим Дабановића, имају дио у Радушу, а Дабановићи имају риболов Јасен. Прича се, да је на Радушу живио неки Павле и да је Радуш био његов и Лекин. Но Лека је радио, да Павла отјера, па да присвоји сав Радуш; зато препадне Павла, да ће их напасти Горњи Сеочани и да ће их убити, само да преотму Радуш. Једне вечери узме Лека два сеочанина собом, па пође на Радуш и јави се Павлу, говорећи: „Сјутра ће ти ударити они људи." Павле се препадне, спреми се на бјегство и викне Леку: „Побратиме Лека, остављам ти дио од Радуша и Малу Њиву код њега, а од Веље Њиве ако ти што даду." Павле се те вечери пресели у Зету, а Лека са она два свједока пође у Скадар код паше, гдје му му ови посвједочише, да је Павле њему оставио свој дио од Радуша и паша му то потврди. Доцније су и остали Сеочани добили дио од Радуша; Лекићи су им то драговољно уступили, само да лакше бране Радуш од Турака.

Кад су Турци једанпут хтјели да од Сеочана отму Радуш, па да постане царева својина, Сеочани се јуначки одупријеше. Паша је због овога позвао сеочке главаре у Скадар, гдје је кнез поп Живан Орландић са још два сеоска главара био погубљен. Том приликом је имао бити погубљен и један Лекић, али су га ради крвног сродства спасли неки Али Рама и један Перколић из Шестана, који су били код паше удворни.

Више Пијесака се у Зети налази мјесто Колуша, гдје су се скупљали Жабљачани, Зеђани и Сеочани на умир. Умирници су ту том приликом доносили „вруће хљебове", а ту се и месо варило за ручак. Приликом умира хватали су коло (почему је мјесто и добило име) и проклињали онога, ко се усуди, да прекрши рјешења њихова. Веле, да је ово „коло" проклело Маровиће и да су зато малобројни.

Сеочани нијесу давали Турцима арач, иако су били под турском влашћу. Кад је једном Турчин дошао из Скадра и у име арача узео неком Пајовићу двије козе, Пајовић га је убио. Отада се Турци нијесу усуђивали, да долазе у Селца за арач.

И Крњице и Селца су све до 1876. г. припадали Турској. И ако су Црногорци потукли Турке у Крњицама 1862. г., у ком су боју Сеочани и Крњичани узели жива учешћа, те је било изгледа, да ће ова два села припасти Црној Гори, ипак су и једни и други остали под Турцима. Но и ако су били под Турцима, турска је власт над њима била незнатна и они су сами собом управљали.

Да би стајали на страни Црне Горе, а да им Скадар ипак верује, њихови су се прваци умјели вјешто опходити са скадарским пашама. Тако су они Турке обмањивали, да Турци нијесу страховали од њих, нити су према овој страни подизали ма каква утврђења.

Иако су се Сеочани држали дволично, ипак су се некад непријатељски понашали према Турцима. Раније су они радили

турску земљу испод Жабљака, гдје су љети ишли на рад. Једанпут, негдје око 1830. г. заноће Сеочани у лађама по дну Пијесака, гдје су били дошли с рада на одмор; Турци их нападну ненадно и њих деветнајест у спавању посјеку. Тада су се спасла само тројица, препливавши језеро, које је онда било уже но данас. Овај је случај пореметио добре односе између Сеочана и Турака, а и толико наљутио Сеочане, да су Турцима објавили непријатељство, које је трајало седам година. За ово време Сеочани су убијали Турке из Жабљака, Зете, Подгорице и Арбаније и осветили погинулу браћу. Но и Турци су се светили па једном приликом убију два чобанина из Сеоца на Пијескама. Сеочани су ове честито осветили и за њих убили у Хумском Блату шест малисорских главара. Кад су Турци посјекли она два чобана на Пијескама, онда је један хотски главар сачувао двоје дјеце из Сеоца, Ника Раичева Лекића и једну дјевојчицу; да их Турци не би побили, он их кријући убаци у чун и отисне на језеро.

Кад су Црногорци 1875. г. четовали по Херцеговини, онда су и два Лекића, Милош Ников и Вуко Филипов, утекли из Сеоца у „јаоше,“ да с Црногорцима четују. Марко Раичев Лекић био је тада старјешина и турски капетан у Сеоцима; паша га позове у Скадар и нареди му да их оба ухвати, убије и куће им запали. Исте вечери, кад се Марко повратио из Скадра, стигне у Крњице буљугбаша из Скадра са 7—8 каваза, па са њима и неколико Крњичана дође ненадно у Сеоце, да похвата и казни одметнике. Марко Раичев се умио додворити паши, да му верује, а овамо је настојао, да његов рад не буде на штету његова племена.

Вуко Филипов и Милош Ников били су се на кратко вријеме повратили из „јаоша“ и десили су се у близини куће, кад је буљугбаша нарећивао да Сеочани не смеју продавати жито у Црну Гору. Вуко улети унутра, опали пушку на буљугбашу али присутни спријече да га не убије. Вуко искочи напоље, а за њим један каваз, који убије пред кућом једног Лекића и утече. Вуко скочи за кавазом, али падне, и ногу оштети. Милош Ников, који је био у кући, искочи из куће, па видећи мртва Лекића, појури за Турчином, ухвати га и послије подуже очајне борбе савлада и убије.

Буљугбаша са осталим Турцима искочи из куће и утече пријеким путем пут Крњица.

Вуко Филипов ће био похвалио војводи Машу Ђурозићу, да ће убити првога Турчина, који дође у Сеоца, па је за то и заметнуо кавгу. Овај је случај учинио, да Турци више не долазе у Сеоца, а 1878, год. Сеоца су коначно, заједно са Крњицама, Шестанима и Крајином до манастира припала Црној Гори.

И остала браства сеочка су узимала видна учешћа у сваком покрету против Турака. Поп Митар Дабановић био је познат са јунаштва и поштења. Од Ивовића је било до данас

шест попова, који су се свуда, гдје је требало, истицали као прваци, па су и онамо, гдје се крв лила, били први. Од њих је до данас погинуло пет попова.

6. *Крњице*

Браства су: *Вучераковићи, Вукићи, Марковићи, Вукошићи, Стојовићи, Ђонковићи, Пекићи, Јововићи, Лукићи, Савовићи* и *Јоличићи*.

Сва су ова браства, осим Вучераковића, Вукића и Ђонковића, сродна и проистичу од неког попа из Братоножића, са Пељева Бријега, из Тримова Дола. Овај је поп, због убиства, утекао из родног мјеста и дошао овамо, па се најприје најмио да служи калуђера на Старчеву. У то доба су у Крњицама живјели Вучераковићи и Вукићи, и калуђер им постави овог попа за пароха. Поп се настани до данашњих Марковића, гдје је у сусједству имао потурчене *Гарбовиће* и *Петале*. Ово су била стара браства која данас не постоје овдје. Гарбовићи су имали убао, који се и данас познаје; једно се мјесто и данас зове Петале. Поп је од ових потурчењака трпио насиља. Гарбовићи су му сваког Божића палили кућу, не би ли га истјерали. Но поп се није дао уплашити. Помоћу Вучераковића и Вукића сазида цркву, гдје је раније била црквина и ондашњи је црногорски владика освети. Православни су Крњичани овим добили моралну потпору, па је неки од њих истог дана убио једног потурчењака. Поп, да би се успјешније борио против потурчењака, позове брата из Братоножића, коме је онамо пријетила опасност од освете. Овај дође и донесе „машкуљ" (прангију) којим стану пуцати и плашити потурчењаке. Једног дана убију неком Гарбовићу два вола; Гарбовићи, због тога, напустише Крњице, а наскоро за њима и Петале. Сада је поп захватио све њихово имање и заузео најлепши дио села.

Поп је имао синове: *Марка* (Марковићи), *Јова, Сава* (Савовићи) и *Стоја* (Стојовићи). Јово је имао сина *Нику*, а овај пет синова: *Пека* (Пекићи), *Луку* (Лукићи), *Јова* (Јововићи), *Јолицу* (Јоличићи) и *Јокешу* (Јокетићи). Потомство се Никино зове *Никјововићи*. Кад је Ника био врло стар, дошли су одбјегли Гарбовићи, да продаду своје напуштено имање, и нашли су код куће само старога Нику и једног Ђонковића. Њих присиле, да им плате пет „дионица" или „лаза"; а та је земља и данас заједничка Никјововићима и Ђонковићима.

Митар Пекић, стар 50 година (1912. год.) броји пасове до попа: Митар, Нико, Перо, Ђоно, Саво, Пека, Нико, Јово, поп. Према овоме, може се претпостављати, да од попова доласка има око 270 година. Никјововићи, и ако су у тијесном сродству, жене се међусобно. Овоме је понајвише узрок близина католичких Шестана, од којих се Крњичани у потоње вријеме никако не жене; радије су се почели узимати међусобно, него се женити од Шестана, који су им тим путем били раније на-

турали арбанашки језик. Потомство Никјововића се преселило у Горње Крњице, одакле су се неки доцније спустили доље.

Вучераковићи су из Љешанске Нахије, из Крњичке Каменице, по чему је, по њиховом предању, и село добило име. Они су се први доселили овдје и захватили мјесто на врх села, гдје и данас живе.

За Вукиће се не зна чисто, одакле су. Неки доводе њихово поријекло у везу за Вукићима у Добрском Селу; али изгледа, да се то оснива само на једнакости имена. Вукићи у Крњицама проистичу од неког *Вуке*, до којега Јако Вукић, стар 48 година, броји пасове: Јако, Васо, Мрко, Марко, Вука. Дакле, родоначалник ових Вукића живио је прије 150 година.

Вучераковићи и Вукићи захватају горњи крај села. Они се до скоро нијесу међусобно женили, него су се звали на свадбе; приликом смрти носили су један другоме хлебове, ради потпомагања у трошковима. Ово су од старине међу братствима најбољи знаци сродства; а по томе рачунам, да су Вучераковићи и Вукићи један род, који се одавно подијелио у два огранка.

Један се Вучераковић давно преселио у Скадар, гдје се покатоличио; од њега је тамошње братство Пороба.

Ђонковићи су род Шестанима. Караникићи у Шестанима и Ђонковићи су од два сина Дрекина; Ђонковићи су се раније звали Вучендрековићи по Вучи, сину Дрекину.

Сви Крњичани, осим Ђонковића, славе Аранђелов-дан; раније су славили зимски Никољ-дан, кога дана и данас носе у цркву „пуње и проскуру“. Ђонковићи славе Врачеве, као и Лекићи и један дио Шестана.

Крњичани су одавно стојали на мртвој стражи, а од 1860. г. су се врло активно истицали на страни Црне Горе. „Кућа“ Јововића се истицала јунаштвом и моралном јачином, па су били старјешине села. Чувени су Јововићи: поп Марко и отац му поп Јово.

Испред 1862. г., када се осјетио јак покрет код пограничних племена око Црне Горе за уједињење с њом, стадоше избијати устанци и четовање се прошири, те је био у изгледу рат с Турском. Кола Петров Лукић пође на Цетиње да каже, да се спрема ненадан напад на српска села у Крајини. Књаз Никола постави га капетаном над Крњицама и Шестанима. Турци дознавши да им се Крњичани невјерно понашају, нападну их, да их ухараче; али Крњичанима притече у помоћ црногорска војска. 1862. г. била је у Крњицама борба, која се завршила поразом турским. Турци, не могући одолети сили, затворе се у Доњим Крњицама у двије, а у Горњим Крњицама у шест кућа. Турском војском у Доњим Крњицама су заповедали: Асан Хоти, Чул Мула и Прек Стака из Малесије. У Горњим Крњицама су били Крајињани са својим буљубашом. Црногорци су нападали, али су се и затвореници бранили. Авди паша из

Скадра пошље помоћ Турцима преко језера, а Барани им притекну у помоћ преко Бијеле Скале. Битка се развила изнад Крњичке Луке и трајала цео дан. Од Црногораца су у борби учествовали Црмничани, црногорска гарда, Цеклињани, Љуботињани, Грађани и Добрљани. Ту је пало безброј турских лешева; није их нико закопао, но су се на разбојишту распадали. Крњичани су доцније њихове лобање набијали на кочеве око уљаника. Кад су затвореници видјели пораз Турака, предали су се и одведено је њих 600 и више у ропство на Цетиње.

Од 1862. до 1876. г. Крњичани су највише страдали, јер њихово присаједињење Црној Гори није онда извршено. Турци су њих за свој пораз највише крвничили, па су гледали, да им се освете.

До прије 100 година у Крњицама се много говорило арбанашки, јер су се Крњичани до тада много женили од Шестана. Тада су престали да се жене од Шестана; отада се арбанашки језик постепено истиснуо, те се данас у Крњицима говори само српски.

У Крњичкој Луци лови се много укљеве, нарочито од 1885 г. а то чине највише Крњичани и Шестани. Прича се, да је онај поп из Братоножића, који се доселио овдје, имао као слугу неког Марстијеповића из Шестана; њега је поп волио, и дозволио му је да сагради кућу у Крњичкој Луци. Кад су Крњичани око 1870. г. ставили Крњичку Луку под забран, ради лова укљева, онда су Марстијеповићи, на основу куће, коју је њихов предак подигао у Крњичкој Луци, затражили дио; у томе су их помагали остали Шестани, и добију право на половину. Уловљену рибу Шестани дијеле на куће, а Крњичани, попут Цеклињана, на мушке главе; чим се роди мушкарац, добија део, а губи га, чим умире. Цркви дају 10 дијелова (у Цеклину по 1 дио).

7. *Шестани.*

Претежнији део Шестана води поријекло из Шкреља. Њихов се предак најприје населио у Чукурелима, при планини. Доцније се његово потомство спустило у Горње и Доње Шестане, гдје и данас живи. Овај досељеник из Шкреља имао је по шестанском предању, шест синова: Луку, Деду, Ђура, Дрека, Нику и Леку. Од ових су доцније постала шестанска братства: од Луке Лукићи и Гуреза, од Деда Дедићи и од Ђура Ђуровци; Дрека је имао два сина и од једнога су Караникићи и Ђонковићи, а од другога Вучедабићи. Ника је имао сина Палу и овај се иселио у Задар. По некима су од овог Нике Никђононовићи у Драчевици. Од шестога брата Леке су Лекићи у Сеоцима, о којима је већ била ријеч. По томе, што Шестани произлазе од шест брата, племе се је назвало Шестанима.

Лукићи у Горњим Шестанима дијеле се на мања братства: Ђурперовиће, Ђоновиће, Колиће и Вучетиће. Од Ђоновића је

био негда бискуп у Бару, а од Ђурперовића су потурчењаци у Репази. Гураза се раздваја на два огранка, Дабовиће и Пециће. Од Пецића из Горњих Шестана воде поријекло православни Пецићи у Драчевици, који се опет дијеле на мања братства: Лукиће, Савиће, Никпаловиће, Никдреховиће, Ункашевиће и Малиће. Шестани, католици, радије причају, да су Пецићи из Гурезе од оних из Драчевице, него ли обратно, јер им се чини, да је за њих часније, да су се православни Пецићи покатоличили, него ли католици Пецићи пријешли у православље. Једно предање тврди, да су Пецићи у Гурази од оних из Драчевице, и да се тамо преселио један код ујака, гдје је и остао; друго предање вели, да се предак Пецића из Драчевице преселио из Гуразе зато, што су Горњи Шестани безводни, па је морао свега љета до Врачева доносити воду с језера. Како се у помјешћању Шестана запажа само спуштање озго доле, а никако обратно, друго је предање вјероватније. Да ли је Пецић, који се спустио у Драчевицу, био католик, па пријешао у православље, или је и тада био православне вјере, тешко је утврдити. И ако су Дабовићи и Пецићи у Гурази род, ипак се међусобно жене што потврђује њихову старину.

Дедићи су подијељени на мања братства: Вукмарковиће, Ђонмарковиће, Ђуровиће и Мартиновиће; Ђуровци на Малевиће, Ђуровиће, Чегиће и Палевиће; Караникићи на Ђокву чиће, Дуровиће, Луколиће, Марђоновиће, Перколиће, Ђокђуриће и Лулиће; Вучедабићи на Премовиће, Никовиће и Давидовиће.

Неки Вуча Караникић био се оженио из Вучедабића; он се преселио тамо на имање своје жене и пријешао у православље; од њега су Вучедабићи. Шестани тако причају и хоће да кажу, да је Вуча раније био католик. Ријетки су случајеви, да је католик пријешао у православље Овај је случај невјероватан и зато, што се Вуча преселио близу своје браће, а зна се, да му није било никаква насиља да прелази у другу вјеру. Када узмемо у обзир овај случај, као и онај с Пецићима у Драчевици, можемо помишљати, да су Шестани у старије доба били православни, и да су се покатоличили доцније, можда, у вријеме, када су Крајињани насилно принуђива и, да прелазе на Ислам. Утицај барских бискупа преко Горњих Шестана био је јак, те је Шестане приволио на прелазак у католицизам и сузбијао агитацију исламства. Вучедабићи су били остали без цркве; Крњичани су им тада, да би ово село сачували за своју веру, дали дио од своје цркве и примили их у заједницу, у којој и данас живе. Но Вучедабићи и Караникићи и данас се толико своје, и ако их раздваја вјера, да се међусобно не жене.

За Станковиће у Караникићима и Марстијеповићима причају, да су старосједиоци и да их је предак Шестана, кад је дошао, нашао овдје. У старинце убрајају и Марстијеповиће. Они, по предању, воде поријекло од неког Бугарина, који је у Старчеву служио код калуђера, па га је калуђер, за поштену

службу, населио на црквини изнад Крњичке Луке; одатле се доцније преселио на данашње мјесто. Неки их и данас зову Бугари.

И Бардићи су и Шкреља; они су се доселили раније него ли предак Шестана. Говоре, да у Шкрељима и данас има Бардића, који су род овима.

Пекићи и Никђоновићи су из Драчевице, од два брата из Љуботиња; и по томе су братства сродна. Њихово је пресељење морало бити веома давно, јер у Љуботињу не постоји предање о овом пресељењу. Предак Пекића се звао Ратко. По једном предању, које се сачувало код Пекића, Ратко је био из Бајица, искрај Цетиња. Од његова унука Пека проистичу Пекићи. Један део Пекића се и данас зове Ратковићи. Од њих су православни Ратковићи у Сусташима, код Бара.

Вучићи у Драчевици су из Бајица, а Вучићи у Дедићима из Подгорице. Маручићи имају својих рођака близу Скадра, али не знају одакле су. Дрековићи су се раселили из Пепића, а за даљу старину не знају; зато их држе за староседиоце.

Сви Горњи Шестани славе Петров дан, Ђуровци Тијело Исусово, Караникићи, Марстијеповићи и Драчевица Тројичин дан, а послужују Врачеве. Говоре, да су Врачеви били негда стара слава свих Шестана; тај дан и данас славе Вучедабићи и Лекићи у Сеоцима.

Кад је предак Шестана дошао овамо, ова су мјеста, по предању, била пуста; он је захватио земљишта, колико је хтео. По томе, што се населио при планини, мисли се, да је био сточар. Отуда се даје закључити, да су се и Шестани, као и Мрковићи, развили из сточарског племена.

У Горњим Шестанима има много селишта и црквина. Загонетно је, да у Шестанима има црквина, кад се зна, да нијесу били на ударцу ислама. Горњи Шестани су били поштеђени од непријатеља, и не памти се, да су икад прије 1862. г. попаљени; и те су године шестанске цркве поштеђене. Изгледа да су све развалене цркве у Шестанима православне, а православног су типа и све садашње шестанске цркве. И Марстијеповићи су своју цркву подигли на црквеним развалинама.

Шестани су попаљени 1862. г., када су Црногорци потукли Турке у Крњицама, а један дио и 1877. г. Шестани су држали добар дио планина к Бољевићима, али су их одавно напустили. Данашње су границе шестанског племена: обала језера до Крњица, Петале, Ситоица (брдо иза Голика), Обод (брдо), Палина Главица, Орван (или „Рван"), Селијевица, Љубин, планински ланац од Лонца до Куноре, Везир, Вардол, Вагања и Студеница (арбанашки: Круодарс), обала језера до Мурића.

О дијелу Шестана од риболова у Крњичкој Луки причају Шестани ово: Марстијеповићи су по миразу добили половину риболова и половину Крњичке Луке. Крњичани су били силнији, па су хтјели да им то право одузму; зато Марстијеповићи замоле Шестане, да им помогну, па за инат Крњичана напуне

риболов драчама и оштете га, да се за дуго времена није могло ловити у њему. И кад је доцније Марстијеповићима припао њихов дио, примили су у дио све Шестане, те данас сви Шестани имају дио у њему. Ово се предање разликује од предања, које се чува у Крњицама.

У Горњим Шестанима зими напада гдјекада велики снијег, те омета сахрањивање. Због тога је свако горњо-шестанско браство имало у цркви свој гроб.

Шестани су, прича се, пркосили гдјекада и скадарским везирима. Шестани су око 1810. г. убили код Врањине пет шест Пламенаца, из Црмнице, и тада су добили ферман, да не плаћају арача.

Шестани знају за сродство с Лекићима; њима су помагали у борби противу Горњих Шестана. По предању шестанском, они су имали и дио од Радуша.

У доба потурчења Крајињана неки су се Шестани потурчили, али су се иселики некуд. Шестани су се чврсто држали хришћанске вјере и онога, ко би пријешао у ислам, мрзјели су и гонили. Шестани су устрајали у вјери, јер су били близу Бара, у додиру са барским католицима и бискупима, који су их потпомагали и чували. Сам је папа повлађивао овим католицима, па је од њих постављао бискупа у Бару. Зна се да је један бискуп био из Горњих Шестана, а други из Ливора. И данашњи је арцибискуп барски Добречић од Добреца из Ливора.

8. Крајина

а) *Репаза.* Овдје живе старосједиоци Ђокићи и новији досељеници: Ђурперовићи из Горњих Шестана и Луколићи из Горњих Мурића. Ђокић је био у своје вријеме барјактар над свим селима од Ливарске Плоче до Сеоца; негда су били католици, па су пријешли на ислам. Испод села је кривина са селиштем; прича се, да су становници тог села били „хришћани" (православни), па су се потурчили; но незна се куда су се одселили.

б) *Пинчићи.* Малевићи у из Ђурозаца од онамошњих Малевића, а Мариновићи од Вучевића из истог села. Мартиновићи и Вукмарковићи су из Дадића, из Горњих Шестана. Чобдреховићи, Маркочи и Палевићи не знају за своје поријекло. Католичка браства славе прољетњи Никољ-дан.

в) *Ливари. Паловићи* и *Пецићи* су из Груда, *Малевићи* из Ђураваца, *Марколовићи* из Малесије, а *Добреце* из Кастрата. Добреце славе Св. Петку, а остали католици Велику Госпођу. *Другићи* се зову и *Метовићи.* За Дабовиће се прича, да су били православни; од њих су данас 2 куће мухамеданске, а једна католичка. Један дио Добреца зове се *Јунковић;* од њих је, прије 150 година, био бискуп у Скопљу. И католици и мухамеданци налажу бадњаке, само мухамеданци тајно; не желе, да им се зна, али ипак не напуштају обичај својих предака.

Добреца има у Скадру, гдје су се давно иселили. Предање каже да су Турци долазили у Ливаре, да узимају арач, па и жене вређали. Један Добреца, немогући отрпјети уврједу, убије једне ноћи три четири Турчина у спавању, па утече у Задар. По народном предању, и Краљица Јелена је долазила у Добреца и ови су је лијепо примили, а она их је благословила: добро вас нађох и добро вас оставих!" По томе су се, како се прича, и прозвали Добреце. По њиховом причању, они имају од краљице Јелене писмо на пергаменту, али не знају гдје је.

У Ливарима има повећих задруга. Задруга Јусуф Смаме Метовића броји 24 члана.

Презимена у Ливарима не завршавају се на „ић", као у Шестанима, него више на „ањ", као у Малесији. Мјесто Тогићи кажу Тогањ, мјесто Нилићи — Нилањ.

г) *Бриска*. Дијели се на Горњу и Доњу Бриску. *Морниковићи* и *Пекићи* из Горње Бриске пореклом су из Малесије, а *Прелукићи (Марђоновићи, Беговићи, Мусовићи, Марковићи* и *Пемовићи)* из Мирдита. Сва су браства у Горњој Бриски католичка; црква у Доњој Бриски је и њихова; раније су славили Митров-дан, храм своје цркве, а сада славе Тројичин-дан. Признају, да су раније били православни. Колари у Доњој Бриски су из Ливара, а остала су браства старосједилачка; тврди се и за њих, као за оне из Горње Бриске, да су били православни. Црква у Доњој Бриски најстарија је и православног је типа. Што је црква и до данас сачувана, има се захвалити католицима из Горње Бриске, који су је задржали као своју.

д) *Тијана*. Браства су: *Ифтијани, Бinовићи, Ценовићи, Сулмујовићи, Мустафићи, Богдановићи, Маровићи. Буковићи* и *Пепђоновићи*.

Ифтијани су најстарије браство Тијане; изгледа, да је и село добило име по њима. Пепђоновићи су из Миридита, а од ових су потурчени Маровићи. За остала се браства не зна одакле су. Једно предање каже да су од неког Богдана и да су били православни. У селу је развальена црква православног типа. Богдановићи у Тијани потсјећају на Богдана, заједничког претка. Друго предање каже да су Богдановићи и Пепђоновићи један род и према томе би и Богдановићи били из Мардита. Пепђоновићи славе Шин Ре (свети краљ), 24. маја (можда Св. Јован Владимир), чији спомен слави православна црква 22. маја.

ђ) *Драговићи*. Овдје су браства: *Радишковићи* и *Куртовићи*. За Радишковиће се прича да су из Озринића и да воде поријекло од Озренова сина Драга који је дошао овамо. По Драгу је и село добило име. Према овоме и Радишковићи би били старији од Куртовића. У селу постоји црквина с гробљем, која је, без сумње, била данашњег становништва за доба православља у Крајини. Куртовићи су из Мирдита и не своје се с Радишковићима.

е) *Костања.* Браства су: *Чобовићи, Бардићи, Вуковићи, Миловићи* и *Колићи.* Становници Костање не знају ништа о свом поријеклу, или пре неће да причају, јер би морали признати, да су њихови дошли од некуда из српских крајева; сама имена Чобовићи, Вуковићи и Миловићи свједоче о њиховом српском поријеклу.

ж) *Мадгуш. Перезићи* су од Перезића из Мрковића; дошли су овамо давно и населили се на земљи, коју су у мјештана купили. *Маровићи* су из Бара од онамошњих Маровића.

з) *Рамуша.* Браства су: *Рамушићи, Барјактаровићи* и *Кацићи;* ова два пошљедња су род и зову се *Алибраимовићи.* Ни једни ни други не знају о свом поријеклу; свакако су старосједиоци, потомци потурчених Крајињана.

и) *Ћурјан. Оцићи* су из Лимљана од онамошњих *Крекуна.* За *Брацовиће* се мисли да су из Куча. *Чејовићи* су из Куча од кучких Чејовића; *Мујзићи* се своје са Мурићима, по чему су из Климената, као и Мурићи.

ј) *Руња.* Овдје живе *Марковићи* и *Руњићи.* Марковићи и Ликовићи у Бобовиштима су један род и воде поријекло из Пуке, из Мирдита. За Руњиће се мисли, да су старосједиоци. Овдје је у селу православна црквина, на чијем се своду од олтара сачувао лик Богородице са старославенским натписом: МП ѲУ. Марковићи су чисто српско име; зна се да су били православни и да је ово била њихова црква.

к) *Мали Острос. Ардолићи* су из Гусиња; њихови су преци дошли давно. Али-бег Гусињац (Шабанагић), чувени заповједник Плава и Гусиња, позивао је Ардолиће, да се поврате у Гусиње; по томе се мисли, да су били његова својта. *Маршићи* су из Црне Горе, а *Рецовићи* из Домне, из Скадарске Малесије. Остала су браства старинци и не знају за међусобно сродство. У Врлићу живе *Никезићи, Цековићи, Субраимовићи* и *Барјактаровићи* (назвати по *барјаку,* који је био на њиховој кући, иначе *Ацимуратовићи);* они не знају за међусобно сродство и поријекло.

л) *Вељи Острос. Маркаши* су из Црне Горе. Вулета, од кога су *Вулетићи* у Маркашима, и Маркаш пасли су стоку по Канаћу, један с једне, а други с друге стране. Једанпут се због паше посвађају, Вулета убије Маркаша и утече некуд, оставши малољетну дјецу. Вулетићи се, по предању, отада слабо множе. И Вулетићи се, и ако нијесу сродни с Маркашима, зову по мјесту Маркаши.

Цуковићи се дијеле на *Цуковиће, Паламуре, Лекаше* и *Сале.* И ако се зову општим именом Цуковићи, нијесу међусобно своји; ово су име добили по имену мјеста.

Ђенаши су један род. *Берјаши* су старосједиоци. *Бољевићи* су од Бољевића из Црмнице. Мустафа Бољевић прича, да се његова прабаба звала Фатима и да је била кћер некога *Иса Попова,* а овај поп да је био из Крајине. У доба овог попа

народ је пријешао у ислам. По предању, он је ишао по народу и с крстом у руци одвраћао народ, али узалудно. Кад су га у шали питали: „Како ти је данас с крстом?“ он би одговорио, кад би дошло у цркву доста народа: „Добро!“ иначе би бацао крст.

Ђенчићи су из Сеоца, одакле су се доселили прије 400 година; не зна се од ког братства проистичу.

љ) *Арбанеш*, *Цкла и Зогање*. Сељани из ова три села или ништа не знају, или неће да причају о свом поријеклу. Ваљда се боје, да се не изговоре, што би им могло шкодити. Зогањани, чак, неће да кажу, ни колико кућа које братство броји.

м). *Широке*. *Палаци* су из Јубана, из Арбаније; *Нров*, *Кока* и *Стојка* су из Задриме; *Ногја* из Шаље; *Маркђони* из Скадарске Малесије; *Крча* из Пострибе; *Миципуле* из Раше; *Утице* из Коплика; *Иманук* из Гурзи, у Арбанији; *Шкукја* из Брдице; *Лијари, Тијани* и *Шестани* из Крајине, из истоимених села; *Радован, Марлена, Дилинрака, Ђоколај* и *Нофе* су из Црне Горе; *Ладони* из Италије. Све су ово католичка братства; најстарија су Радован и Ноги.

Селај су из Климената; *Ворфа* из Малесије; *Аруз* из Анамала; *Крајна, Калица, Мурићи* и *Тијани* су из Крајине. Најстарија су муслиманска братства Селај и Аруц.

Причају, да је колера у старо доба уништила широчко становништво и да су се данашњи становници населили у опустелом селу. Црква, која је била остала од старих Широчана била је малена; њу су доцније данашњи Широчани, уз помоћ папину, повећали.

Изгледа, да су становници Малог и Великог Остроса, Арбанеша, Скја (Цкла) и Зогања, а у неколико и Широка, српског поријекла. На ову претпоставку наводи то, што су сва ова мјеста пуна српских имена, која су везана не само за брда, брежуљке, стране и косе, него и за шуме и њиве; уз то су и многа браствена имена српска. Да се старосрпски живаљ иселио из ових крајева а уселио арбански, сва би српска имена мањих објеката потпуно ишчезла и досељеници би им дали своја имена. То се запажа свуда и мијењање географских имена вршило се по овом реду. Поарбанашени елеменат, и ако мијења језик и вјеру, не мијења имена разних мјеста, нити им даје нова арбанашка имена, осим мјестима, која их раније нијесу имала, или нијесу могла имати; страни елеменат, уселивши се на земљиште исељених или изумрлих породица, задржава стара имена само већих објеката, а имена мањих махом мијења дајући им своја.

По овоме Широчани би били новији досељеници, јер је код њих задржано мало српских имена. Само име „Широке“ је српско. За Зогањане можемо тврдити, да су старијег поријекла, а за остало становништво у Дебелој Крајини, да је старосједелачко; то су остаци негдашњих Срба, у главноме потомци српских породица, које су се истурчиле и остале овдје.

н). *Бобовишта*. Овамо спадају браства: *Лихаровићи, Џуџовићи, Ликовићи, Хајдровићи, Субашићи, Тафовићи, Аручовићи, Дураковаћи, Хасанђоновићи* и *Парвизовићи*.

Лихаровићи и Џуџовићи у Бобовиштима и Роцовићи у Скадру воде поријекло од некога попа, који се доселио овамо из Куча. Овај је поп имао три сина: *Вука, Луку* и *Ђона;* сви су се потурчили, а поп се онда, иједак на синове, пресели са ћерком у манастир Пречисте Крајинске, гдје је до смрти живио. Предање тврди, да је овај поп послао по својој кћери онај чувени крст у Мрковиће, да се тамо чува. Од Луке су Лихаровићи, који су се раније звали *Лукђоновићи;* од Вука су Џуџовићи, а од Ђона Роцовићи у Скадру. У Лихорима се и данас познају зидине и трагови куће овога попа.

Ликовићи су ред Мојковићима из Руме и поријекло им је из Мирдите. Они су од два брата: *Хасана* и *Марка*; њихов се отац звао *Јово*. Од Хасана су Ликовићи, а од Марка Марковићи у Руњи. По црквини у Руњи, која је својина Марковића, изгледа, да се Марко одвојио од брата, што се овај потурчио, и да се преселио у Руњу, да близу манастира боље чува вјеру.

Хајдровићи су из Пуке, у Миридитима; њихов се предак најприје населио међу Широкама и Зогањама, па је одатле дошао у Бобовишта. Друкчије их зову *Шупековићи,* које име имају од старине. Субашићи су из Кастрата. Аручовићи и Дураковићи су од два брата, који су досељени из Пећи.

Раније су у Бобовиштима живјели неки Сточићи, који су се иселили у Скадар.

Ликовићи у Бобовиштима и Томовићи у Костањи били су главарске куће у овом крају; Ликовиће држе за најбоље крајинске јунаке.

њ). *Бес. Џаферовићи* су из Климената, одакле су и Мурићи, а доселили су се прије 400 година. *Вељовићи* су из Груда и са Лелковићима из Годиња су један род. Можда су Вељовићи дошли овамо из Годиња. *Ликовићи* су из Вучедабића, у Шестанима, а *Ђуковићи* из Ђуроваца. Исељених Џаферовића има у Скадру.

о) *Мурићи*. Мурићи се дијеле на Горње и Доње. У Горњим Мурићима су: *Алибашићи, Мурашовићи* и *Луколићи,* а у Доњим: *Палевићи, Веловићи, Рамушовићи, Оџићи* и *Селмановићи*.

За братства у Горњим Мурићима се говори, да су старосједелачка. Испод села је селиште и црквина, па се мисли, да се становништво одатле преселило на данашње мјесто, кад је напустило православље.

Палевићи су из Груда и са Веловићима из Беса и Лековићима из Годиња род. Виловићи, Оџићи и Селмановићи су из Климената, а Рамушевићи из Рамуше.

Мурићи су се одавде исељавали под Скадар и у друга мјеста; највише их се иселило 1878. г., па 1910 г.; рачунају,

да их се иселило преко 60 породица. Многе од ових су се иза 1913. г. повратиле опет у Муриће.

Становништво Крајине, рачунајући сва насеља од Селачке Стубице до Сијерча, т.ј. до старе црногорске границе, износи 989 породица. За 652 породице се зна, одакле су им се преци доселили; 337 породица то не знају или неће да причају о томе. Крајина је насељена са разних страна. Највише домова отпада на Шкреље, од којих Шестани имају 162 и Лекићи 56 домова. Ово је најјачи род у Крајини, јер броји 218 домова, 22% од укупног становништва. Лекићи живе подаље у посебном селу, а Шестани у једном племену, увећани са неколико старосједелаца и придошљака.

Иза Шкреља највише је Климената; они броје 131 дом, нешто више од 13% свега становништва. Клименти су растурени по многим селима; они нису једновремено досељени нити су род. Највећи су родови Климената: Добановићи са 42, Поповићи са 36 и Перовићи са 36 домова. Сва ова браства живе у Сеоцима. Остали су Клименти растурени: у Ђурјану (Мујзићи 8), Бесу (Џаферовићи 4) и у Доњим Мурићима (Веловићи 2, Оџићи 2 и Селмановићи 1).

Мирдите су заступљени са 82 дома и долазе на треће мјесто. И они су растурени по многим селима; досељавали су се повремено и многа браства не знају за међусобно сродство. Највећи су родови: Пепђоновићи у Тијани (20 д.), Прелукићи у Горњој Бриски (17 д.) и Марковићи у Рuњи (13 д.). Остала су браства растурена у Тијани (Маровићи 4 и Богдановићи 8), Драговићима (Куртовићи 9 д.) и Бобовиштима (Ликовићи 5 и Хајдуковићи 6 д.).

Из Братоножића има 56 домова и сви су становници Доњих и Горњих Крњица и једног су рода. Груда има 28 домова и насељени су у Ливарима (Паловићи 10 и Пацићи 10 д.), у Бесу (Вамовићи 5 д.) и у Доњим Мурићима (Палевићи 4 д.). Из Куча су 23 дома и распоређени су у Ђурјану (Брацовићи 12 и Чејовићи 6 д.) и Бобовиштима (Лихаровићи 3 и Цуцовићи 2 д.). За Вучераковиће (15 д.) и Вукиће (8 д.) у Доњим Крњицама се тврди, да су из Љешанске Нахије; по томе би отуда било 23 дома. Толико исто има домова из Малесије уопште, а не зна се, од ког су племена (Марковићи у Ливорима 6, Марникићи 5 и Пекићи у Горњој Бриској 12.)

Остали су крајеви заступљени са малим бројем кућа. Тако имамо из Кастрата 14 кућа (Добреце у Ливарима и Субашиће у Бобовиштима); из Пећи 14 к. (Аручовићи и Дураковићи у Бобовиштима); из Озринића, у Катунској Нахији 10 к. (Радишковићи у Драговићима); из Мрковића 8 к. (Парезићи у Мадгушу); из Бара 8 к. (Маровићи у Мадгушу) и из Црмнице 5 к. (Оџићи у Ђурјану).

Главну масу становништва чине Шкреље, Клименти и Мирдите (431 д.) и износе 60% становништва чије је поријекло познато.

Пада у очи, да сви они, који су били ближи Црној Гори, боље знају своју прошлост и старину од оних, који су даље. Сеочани и Крњичани бистрије и опширније причају о старини него Шестани; а Шестани више знају од оних, који су даље од границе. Многа браства не знају ништа причати о своме роду.

За 337 домова до старе границе нијесам дознао поријекло. Не вјерујем, да не знају своје поријекло. У Црној Гори и Малесији људи знаду причати не само о својој прошлости, него то знају причати и за друга браства и племена. У Крајини тога нема. Крајињани гледају с неповјерењем на странца. Многи не желе да им се дозна старина, јер би се тако открила и њихова стара вјера или српска крв.

Етничке асимилације

Ако узмемо као мјерило за народност језик, онда је лако повући границу између Срба и Арбанаца. Српски говоре у Приморју Зупчани, Туђемилци, Барани са Заљевцима, сви Мрковићи до Калимана, дио Улцињана и становништво Дарзе, а арбанашки већина Улцињана, улцињских села и сви Анамали. У Крајини је ова подјела веома оштра; Сеочани, Крњичани и православна Драчевица говоре српски, а сви остали — католици и мухамеданци — арбанашки. Докле су у Приморју људи по језику измијешани, дотле су у Крајини оштро одијељени; докле у Приморју српски говоре и православни и католици и мухамеданци, у Крајини је српски језик ограничен само на православне. Изгледа, да је арбанашки језик био обавезан за католике и мухамеданце у Крајини, и изгледа да је језик био мјерило за вјерску подјелу. Тога у Приморју не видимо. Мрковићи, који су били на ударцу арбанског елемента и на граници арбанашког језика, не напустише свој језик, мада у прије 200 година пријешли у мухамеданство; само су погранична села: Пелинковићи, Вукићи и Клезна, а унеколико и Горана, примила арбанашки језик, јер су се раније, а и сада, женили из анамалских села. Путем женидбе овдје се одомаћио арбанашки говор, а путем женидбе он је превладао и у Крајини. За ово имамо јасан доказ у Крњицама и у Драчевици. До прије 60—80 година људи су и овдје понајвише говорили арбанашки, јер су се женили од Шестана, па су жене унијеле собом и свој језик. Арбанске жене не напуштају свој језик, ма гдје биле, и нерадо уче српски, и њихова су дјеца прво учила арбанашки, па онда српски. Но Крњичани и Драчевичани, као православни, напустали су женидбу од католика, и отада је арбанашки језик истиснут, па се данас тамо говори чисто српски.

Као што се у Приморју вјера не може узети као мјерило за народност, тако се не може узети ни у Крајини. Зна се да

су Шестани и Лекићи у Сеоцима један род, старином из Шкреља. Данас Лекићи говоре српски, а Шестани арбанашки. У Ђурјану и Бобовиштима је неколико браставa старином из Куча, и они данас говоре арбанашки. У Драовићима има Озринића, у Мадгушу Перечића из Мркојића и Маровића из Бара, у Ђурјану су Оцићи из Црмнице, у Широкама су Радован, Марлена, Делинјека, Ђоколај и Ноге из Црне Горе, и сва ова, и још многа друга братства по поријеклу српска, данас не знаду српски. У Сеоцима су Добановићи, Перовићи и Поповићи из Климената, и данас не знају арбанашки.

И ако је језик најбоље мјерило за одређивање народности, ипак у овој области језик не може бити једино мјерило. Као што се не могу Озринића и Кучи у Крајини узети као Арбанци, зато што говоре само арбанашки, исто се тако не могу Клименте и Шкрељи у Сеоцима узети за Србе, зато што данас говоре само српски. Овдје су се сусријетале двије струје: српска и арбанашка, и тако је настала мјешавина. Утицај језика је овдје био од пресудног значаја; арбанашки је језик био моћнији, јер је имао у залеђу центар у Скадру и околини. Докле је српска држава била силна и српска моћ јака, српски живаљ и православна вера били су моћни не само у Крајини, но у Скадру. У Крајини је онда све становништво било православно што свједоче многе црквене и манастирске развалине на суху и по острвима. Када је српска моћ била на врхунцу, Срби су потиснули арбански елеменат к Драчу, и уселили су се у њихове крајеве. Можда су Срби онда продрли дубље у сјеверну Арбанију и измјешали се са Арбанцима. Арбанци су тада били извесно немоћни, да ма шта предузму противу српског усељавања, и Срби су се осјећали своји и слободни, макар и у мањини. Но с пропашћу српске државне моћи, нарочито с падом Скадра и Зете у турске руке, Арбанци су се ставили у службу Турака, и Срби су морали бјежати из Арбаније или напустити вјеру. Из тога доба имамо много пресељења из арбанских крајева у Црну Гору и сусједне крајеве. И све већа досељења из Арбаније у Крајину била су тада; отуда су избјегли многи Срби, који нијесу хтјели превјерити. Каква је нужда могла натјерати Мирдите, да се селе овамо, ако не зулуми? Ако су Мирдити бјежали „од крви“, могли су наћи склоништа и у Дукађину, Шаљи и другим арбанашким племенима, а нису требали долазити у Крајину, гдје нема племенске организације, па ни „бесе“, као у Арбанији. За Куче и Братоножиће је појмљиво, што су се преселили озамо. Стари су Кучи били притијешњени од Нових Куча, а Братоножићи су и онако кршевити, да не дају довољно услова за живот.

Као средство за дознавање народности служе, уз имена географских објеката, и имена браставa. Многа бравства, поријеклом из Климената, носе чиста српска имена: Поповићи, Перовићи, Дакановићи и Веловићи. Исто тако и браства из Шкреља:

Вучетићи, Дабовићи, Вучићи, Ђуровићи, Мартиновићи, Премовићи, Никовићи, Давидовићи, Челићи, Савићи, Лукићи и други; затим браства из Малесије: Марковићи и Пекићи из Миридита: Маровићи, Богдановићи, Марковићи и други. Откуда чиста српска имена браствима, која воде поријекло из Малесије и Миридите, а вјере су католичке или мухамеданске, и данас говоре само арбанашки? Не може се помишљати, да им је неко ова имена натурио, јер су Срби онда били у опадању; нити се може претпостављати, да су ова имена примили од пређашњих Срба, који су овдје становали; а само се може претпостављати, *да су досељеници из поменутих крајева донијели собом и српско име и српску народност и да су се сва та имена још до данас сачувала у разним географским и етнографским именима. Богдан,* од кога су Богдановићи у Тијани, *Марко,* од кога су Марковићи у Руњи и Ливарима, *Вучета, Давид* и други јесу чисто српска имена као и *Челићи, Ђуро, Вуча, Пеко, Премо* итд. Уз ова српска има много арбанашких имена. Она су доцнијег постанка, и постала су одрођавањем и дијељењем на мања браства. Свуда, па и овдје, већа и стара браства губе се и дијеле на мања. Многи су могли то и нарочито учинити, да униште сјећање на српско име, од кога су се одродили. Много је чудније што је сачувано иједно српско име, а нимало није чудно то, што се уз српска налазе и многа арбанашка имена, па ни то, што код православних у Драчевици, па и оних у Крњицама, има арбанашких презимена (Никдреховићи, Никпаловићи, Ункашевићи, Никђоновићи — у Драчевици и Ђонковићи у Крњицама). Људи су примали арбанашка имена, не придавајући томе никаква значаја.

Као што видимо чиста српска имена код досељеника из арбанских крајева, тако наилазимо на чиста арбанска имена код досељеника из Црне Горе. Томе се није чудити, јер су ови уз напуштање вјере примили арбанашки језик.

У Крајини има читава трећина породица, које не знају за поријекло и сматрају се као старинци. И међу овима, опет, налазимо масу најчистијих српских имена. У Костањи су, например, *Вуковићи, Томовићи и Миловићи,* у Бесу *Вељовићи и Ђуковићи* и т. д. Кад се узме у обзир ово, а још уз то, да у свој Крајини има много цркава православног типа, онда се поуздано може тврдити, *да су старосједиоци остаци негдашњег српског становништва.* Због најезде турске становништво се Крајине прориједило, доцније се постепено попуњавало досељеницима са разних страна, понајвише српским елементом из арбанских страна, који се био раније уселио у Арбанију, па је доцније устукнуо пред јачом силом.

Нема сумње, да је српски језик владао у Крајини све до пада Зете, а отада се постепено уклањао, истискиван арбанашким. Без сумње, досељеници из Албаније, и ако по поријеклу Срби, донијели су собом арбанашки језик, јер су га још

у Арбанији, у додиру с Арбанцима, научили; то знање арбанашког језика овамо су још већма утврдили, а на то их је могао принудити надмоћнији арбански елеменат, који је Србе једнако потискивао; када су Срби напустили прав:славље, онда је арбанашки језик у Крајини потпуно завладао, јер је настало живље укрштање женидбама.

И данас, гдје год је Србин дошао у додир с Арбанцима, научио је арбанашки. Такав је случај био са Крајињанима, па и једним дијелом становништва до Мркоњића, и људи су у сталном додиру са арбанским елементом примали не само језик, већ и обичаје, а можда и вјеру.

Код Арбанаца је обрнут случај. Арбанац неће да прими језик онога, с ким долази у додир. Има Скадрана, Крајињана и Шестана, који живе у Црној Гори по 20 и више година, па никад не научише српски правилно. Ма гдје се Арбанци иселили, чувају језик. Њих има исељених у Далмацији, па и данас говоре арбанашки, и ако су пресељени прије 200 година.

Догађаји, који су настали послије пропасти Зете, ријешили су судбину ових крајева; етнички процес, који је тада почео, завршио се брзо, можда прије преласка Срба у ислам. У Крајини није било јаког српског племена, које би се опрло страном утицају; није било ни здраве српске свијести, и српски се елеменат нашао под јачим утицајем и поарбанашио се. Данас сав овај крај од Шестана до Скадра представља елеменат, који по вему личи на арбански, а и признаје се за арбански.

V. ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ И НАЧИН ЖИВОТА.

Приморје има боље услове за живот од Крајине. Тамо је више земље за обрађивање, више шуме и паше, блажа је клима, пространије земљиште, а уз то има доста воде за натапање и добрих путова. Крајина је не само тијесна, но и сиромашна у земљи, шуми, паши, води и путовима. Цијело је Приморје, с малим изузетком, влажно, а Крајина је суха. Због свега тога, живот је у Крајини тежи. Свака врста радиности у Приморју је развијенија; за то се људи у Приморју осјећају боље и имају свега више, но што им за живот треба. За то приморац иде весело на рад; на раду се хори пјесма, пуно је шале и хумора.

Док је Приморје изукрштано разним путовима (жељезничким, колским и коњаничким), дотле Крајина нема никаквих путова. Крајињани, због тога све терете са језера до својих кућа, које су удаљене по читав сат и више, носе на леђима уз врло стрмене стране. Овим су послом више оптерећене жене; закржљалост жена у Крајини извјесно је пошљедица мучна живота и овог ношења терета на леђима.

Земљорадња.

Земљорадња је најглавније занимање. Сељак има од ње највише користи, па улаже највише труда око земље. Земља је махом гњилава и „тешка", тврда за обрађивање. Најгора је жута, па бијела, а најбоља је црвена земља. Велики дио земље у Приморју наводњава се, и такву земљу треба често ђубрити. Огнојена земља, која се још уз то топи, д је добар род. Једно рало такве земље роди по 30—40 „барских" багаша; како барски багаш (мјера за жито) тежи 22·50 кгр., то значи 600—900 кгр. кукуруза. Таква је земља на високој цијени. До 1912. год. продавало се свако рало по 100 турских златних лира.

Прича се, да је сва земља у Зупцима била агинска, па су је Зупчани откупили; прича се, да је земља и у Мрковићима била огинска, па су је Мрковићи откупили. Турци су љенствовали, а Мрковићи су се мучили „су по опанке и по аљине", па су зарадили да „не гледају у туђе." Кад су Мрковићи стали куповати турску земљу, чобани у, при повратку у село, весело пјевали: „Добро вече, равна Добра Водо, — у тебе је свакојега добра, — но залуду ва твоја лепота, — више турска но ли си сељанска."

Мрковићи су врло вриједни и сваки посао ураде темељито. Сваки зна свој посао, иде за њим и не обзире се на друге; беспосличарство не воле. — Велика је разлика у овоме између Мрковића и Црногораца. Докле се у Црној Гори беспосличари врзају по селу и пазару, дотле онамо нико не иде од куће без посла. Кад сам питао једног Мрковића, да ли њихови људи иду на пазар у Бар без посла, одговорио ми је: „А не без посла, за Бога!" Он је изгледао пренеражен. Ваљда је мислио: „Зар и таквих људи има?" Врједноћа је уздигла Мрковиће па су обрадили сваки комад земље, који се може искористити; данас им толико роди да сваке године износе на пазар повише кукуруза, пшенице, грожђа, сувих смокава, шипака, уља, стоке, сира, поврћа, кокоши, јаја, масла, меда, дрва и др. Приморци су, махом, с малим задовољни, и с пазара купују само неопходне потребе: каву, шећер, ориз, со, обућу и друге ситнице. Платно ткају њихове жене од кудјеље и жуке. Они више продају но купују, већи у им приходи но расходи, па је и благостање код њих знатно.

Сва се земља, с малим изузетком, може засијавати рано, крајем марта и почетком априла; има нешто земље у Улцињском и Анамалском Пољу, с које се вода спусти доцније. Али ипак Приморци никад не сију рано, него увијек доцно, од 25. маја до 15. „љета" (јуна) по старом календару. Правили су покушаје, сијали раније, али је увијек „црв" појео струке младог кукуруза.

Мрковско Поље је веома плодно. Горанско Поље, које је исто толико, изостаје у плодности иза Мрковског, јер се

земља не може натапати; онамо у непосредној близини Можуре је и хладније: ту понекад напада зими повелик снијег и одржи се за дуже времена.

Мрковићи воле свој крај, са доста земље, камена, шуме и воде; никако им се не допадају црногорски кршеви, нити би се обикли, да у њима живе. За Црну Гору кажу: „Да идеш вазда̄н, да багаш земље нађеш."

Анамали су један од најљепших крајева Приморја; тамо је шуме, воде и земље у изобиљу; земља је родна, а поље веома пространо; оно је издијељено на њиве; све су њиве ограђене живом оградом од драча; како су оне махом облика квадрата и правоугаоника, ово поље, са Владимира гледано, изгледа ишпартано и мрежасто. У општини владимирској на 271 дом има 816 рала оранице, 32½ косе ливаде, 449 говеди, 710 оваца, 569 коза, 29 коња и 466 коријена малина; у општини Селита на 434 дома долази 2928 рала оранице, 264 косе ливаде, 1386 говеди, 1212 оваца, 640 коза и 321 коњ. Владимирска је општина сиромашнија, јер захвата горњи крај племена. Ови бројеви нису тачни, јер су људи намјерно затајивали имање, да плате мање пореза; ту су особину задржали још од турске владавине.

Земља је у селима при брдима, груписана. Земља овог села, које је у шуми, распоређена је на неколико повећих комада; земљиште је дебело и ораница се увећава крчевином. Крчевине су обично до оранице; земљишта за крчење има доста, па људи неће без потребе да распарчавају имања. На тај начин се комплекси оране земље повећавају. Сви власници једног комада земље засију договорно у исто вријеме и истим сјеменом, пшеницом или кукурузом, па у заједници лакше бране усјев; чак су људи на ово обавезни, да не би због похаре долазило међу удионичарима до заваде, која се израђа у свађе па и у убијства.

Анамалско је Поље не само пространо, но и плодно; лежи уз Бојану, а ширином хвата до Владимира и Катркола. До 1858. г., кад је Дрим скренуо у Бојану под Скадром, ово поље није плавила вода и људи су сијали пшеницу до Бојанина корита. Али отада Бојана често прелива и плави већи дио овог поља; зато се на том дијелу и не сије пшеница; то је погоршало економско стање Анамала. Бојана и данас стално руши обале, и док једну рони, другу проширује. Код Облика је, у скорашње вријеме, проширена обала за 30 рала оранице; гдје је до скоро било ријечно корито, сада се оре и засијава. На другој страни обала је за толико порушена и однешена.

Бојана плави и нека села и поплава се одржи за мјесец и више. Обод стоји у води сваке зиме и више, и зато вријеме улази се у њ само лађом. Онда људи живе на горњим спратовима, а стоку пребаце на сухи крај.

Зуос је био негда богатији. Сеоска је земља била поред Бојане, али ју је Дрим однио, јер удара преко Бојане у село. Због тога је данас Зуос најсиромашније село у Анамалима. И села Горњег Облика (Мурићи, Крепај и Елбац), даље Драмош и Валос, доста су сиромашна; они немају ни довољно земље, ни воде за натапање. Елбац, који броји 17 кућа, има само 1 пар волова и 1 пар коња. Мурићи и Крепој највише саде разно поврће („џардине"), које са неким малим изворима врло практично натапају; сву зелен продају у Скадру и за њу ухвате толико новаца, да подмире најнужније потребе.

У Анамалима, као и у свем Приморју, сију доцкан; овдје није томе узрок поплава, која се у пољу одржи до пролећа, него је то стара навика, пријешла у обичај. Земља је у пољу обично бјелица и тражи да се ђубри. Обично сију кукуруз и пшеницу. Кукуруз у Анамалима не роди без кише. Како су летње кише ријетке, то сију доцкан -- да овај позни кукуруз дочека хладне ноћи, када пада обилато роса. Овдје сију доцније, но и у Мркозићима. Сијање кукуруза завршује се најдаље до 25. јуна по старом календару; неки сију чак и до краја јуна. Овамо не сије нико у развијање горе, те зато и нема раног усјева; код њих је рани усјев онај одмах послије Ђурђевадна. Највише се кукуруза посије, пошто се пожање пшеница, и многи стрњику засију кукурузом.

У цијелој области сије се много пшенице, много више но у Црној Гори. Ово је изазвала потреба Скадра, гдје је људи извозе на пазар и скупо продају, а само мало оставе за домаћу потрошњу. Пшеницу жању доцно, када толико сазри, да се и зрно и стабљика осуше и пшеница може одмах врћи. У Анамалима је жању испод класа, па стрње покосе за зимску храну стоке. Пшеница роди изврсно и земља је за њу погодна, али доцна жетва смањује принос.

Вода у језеру Шасу подиже се нагло. Овоме је узрок Бојана, која спречава језерско отицање и рјечицу, којом се излива, стално засипа. И данашњи људи памте, да су сијали земљу, која се данас не исушује. На тај начин је поплава одузела људма плодан комад изнад језера чиме је највише оштећена Клезна.

У Анамалима има доста везирске земље, коју појединци држе под доходак. Скадарски везири су имали преко Бојане силне беглуке; села Барболуша, Кукли, Балдрина, добар дио Задриме, Труши, Космач и друга била су у већини њихова добра.

У Доњем Облику је највише агинске земље; аге су скадарски Турци. Сељани дају агама трећину од свега рода. Чипчије су сиромашни, па живе у кућама својих ага, које ови имају у Облику. И Мурићани и Горица су већином својина скадарских ага. Чипчије, махом сиромаси, немају својих волова, већ држе агинске на изор; и на сваки пар волова плаћају годишње по 24 багаша жита, око 500 кгр. кукуруза. Овакви

односи вежу чипчије за аге и њихову земљу; људи стално живе у зависности и биједи, јер материјално рђаво стоје па не могу поћи напријед, нити се опрести зависности.

У Анамалима је воћа мало, и ако је земља погодна за воћарство. Све многобројне кодре и суке погодне су за винограде, али нијесу засађене. И данас има живих људи, који памте, да су сва села при странама имала добре винограде, и и памте, да је некима рађало по 3000 кгр. грожђа годишње. Од свега тога данас има само по која лоза на одрини. Од воћа има највише крушака, јабука, џања, граха и дуња.

Дуван гаје радо, али је квалитет дувана лош, што долази од земље. На крајевима у Шасу земља је црвена и подеснија за дуван; тамо је дуван и по квалитету бољи.

Анамалцима је орање најмилији рад. Остале им радове више врше жене, које су марљивије и вредније. За вријеме орања, копања, жетве, вршидбе и бербе кркуруза је највећи и најтежи рад, када људи имају пуне руке посла; иначе се више одмарају и беспосличе.

Докле је у Приморју земље доста не само у равницама, већ и при странама, бреговима, на превојима и у валама, дотле је земља у Кр јини груписана по увалама и вртачама, даље у подножју брда и између коса. Земља је у Крајини гњилуша, пјескуша и црница, прилично је родна, али је посушна, те усјеви на суши убрзо проплану и угину. Сеоска је земља груписана; и код Шестана је правило, као код Анамалаца, да сви једновремено засију пшеницу или кукуруз, а исто тако једновремено жању. Овог се правила строго придржавају. Ко усије прије означеног дана, или пожање доцније, нема права тражити од осталих сељана, да од стоке бране његово посијано или непокошено жито. Чим се плод са земље дигне — а дигне се, по уговору, једновремено — сва се сеоска земља претвори у комун за испашу, док опет не настане вријеме за ново сијање. У Шестанима је земља подесна за винограде; памти се, да је на појединим мјестима било добрих винограда. Све земљиште у Шестанима, осимораће земље и нешто шуме, комун је сеоски или племенски, и не зна се чије је што. Прича се, да је све земљиште било негда издијељено и знало се, чије је што; али се то данас заборавило, и сада пасе, гдје ко хоће, и сијече дрва, гдје је коме наручније. На овај се начин шума тамани без милости; за то је шума у Шестанима велика реткост. По предању, у Шестанима је негда било доста шуме; и данас се виде остаци негдашње велике шуме, јер се нађе понегдје мали простор густе, старе и гранате шуме, или овдје ондје по које велико старо дрво.

Главни су усјеви пшеница и кукуруз. У цијелој овој области сије се само озима пшеница. У Приморју сију и јечам, а у Горњим Шестанима и раж, ради сламе, којом покривају куће. Пшеница најбоље роди у Туђемилима, Мрковићима и Анама-

лима. У Улцињском Пољу сију само кукуруз. Осталих се усјева сије мало. Од поврћа има: кртоле, фаџоле, зеља, разних салата, помидора, краставаца, пипуна, диња, паприка и др. Свака кућа у Приморју, с малим изузетком, има нарочито земљиште за кудјељу (лан), од које праве скоро сву домаћу ношњу. По вишим мјестима саде и бијело зеље.

Мрковићи ору темељито и дубоко. За „коломбоћ“ ору три пута, а за пшеницу само један пут, ако је на њиви био прве године кукуруз, иначе пшеничину ору два пут. Но махом свуда засијавају редом пшеницу и кукуруз.

Свака кућа у Зупцима и Заљеву, у Туђемилима и у Мрковићима, затим у Салчу и Коломзи и неким мјестима Анамала има при кући, у близини воде за натапање, свој „џардин“, гдје засађује зелен, а највише паприке, лук, салату, бундеве и др.; од тога подмирује домаће потребе, а добар дио изнесе и на пазар. „Џардини“ се негују са особитом вољом и пажњом, јер дају много поврћа, које Приморци радо једу.

Наводњавање земље даје Приморју већу вриједност. Водом за натапање служи се слободно по међусобним правилима сваки, до чије земље може доћи и нико је не смије узаптити и спријечити, да се други служи њоме; то право има земља и оно је с њоме скопчано, оно се с њоме продаје и прелази у нашљедство. Већу цијену имају земље, које се топе. Некоја села топе са више потока и извора, а многи људи, чија је земља на разним мјестима, топе са више извора. Натапање се врши по реду, како је земља ближа извору. Вода се одводи „вадама“, нарочитим каналима; канали се проводе поред путова, или поред њива, па ма чије биле. Сваки је дужан довести воду до своје земље. Ако се вода доводи из далека, онда сви удионичари доведу воду заједнички до села, па је разводе сваки на своју њиву.

При наводњавању постоји нарочити ред. Ради одржавања реда цијело село наименује „коруџију“, који пази, да сваки топи у одређено вријеме. Натапа се и дању и ноћу. Кад је велика суша, натапање се дијели и на сате. Сваки се покорава овом закону, јер је он за свакога једнак, и готово се због тога никада не дешава давија. Топљење поч̄ње раније, него ли присуши, да и потоњему дође ред у право вријеме. Гдје је вода нејака, као што је случај у Грдовићима, ту се топи „на вирове“, тј. прегради се ток воде, па се вода накупи и одатле повремено пушта; она тада изаври свом снагом и веома бујно, отиде далеко, даље но иначе, и натопи гдјекада по четврт рала земље.

У Доброј Води потоци су толико силни, да служе не само за натапање, већ и за млинове. И овдје постоји нарочито правило (озакоњено употребом), које се односи на сопственике земаља и млина̂, пошто и земље и млини имају једнако право на воду. Једни су млини горе а други доле. Власници земаља изнад горњих млина узимају сву воду сваког дана, за вријеме

топљења, изјутра по пет сати, па је онда пуштају млинима. Удионичари земаља изнад ових млина дијеле ово вријеме од 5 сати дневно на дијелове према количини земље, коју имају; за 18 до 25 дана сви се изреде и натопе земљу. Кад воду узму горњи млини, онда удионичари земаља између горњих и доњих млина, узимају сву воду за два дана и двије ноћи, па су за то вријеме дужни дати доњим млинима, који тада не раде, јер немају воде, четири багаша кукуруза. По истеку два дана и две ноћи они пусте воду на доње млине, и тек сада, трећег дана, њиве испод доњих млина добију воду, па топе један дан и једну ноћ. Овај се ред понавља уредно: најгорње земље добијају воду сваког дана по 5 сати, средње земље по два дана и двије ноћи застопце, а најдоње по један дан и једну ноћ (сваки трећи дан.) На тај се начин натопе све земље за 18 до 25 дана. Сваке друге године власници земаља испод доњих млина узимају воду по два дана и двије ноћи, а они средњи по један дан и једну ноћ. Ово се ређање врши за то, да би се сваке друге године и најдаље земље могле на вријеме натопити. Горњи млини губе само по пет сати дневно, а доњи млини раде само сваког трећег дана, односно сваке друге године губе сваки трећи дан; за то им се и даје накнада на четири витла четири багаша дневно. Овај се ред, који од старине постоји, свето поштује.

У неким мјестима у Мрковићима не може се сва вода искористити, и неки дио отиче; то зову „капљетине", и њих продају у корист општу, онима, којима су у близини земље, те их могу навратити.

У Приморју су простране маслинове шуме; њих је понајвише око Бара, Заљева, Сусташа Зубаца. Људи с вољом и са доста разумијевања раде око њих, подграђују их, окопавају, гноје, кресу, расађују и подижу нове маслинаде. Тамо има врло старих маслина; за њих веле, да су „од Арапова доба". По увјеравању старих Барана неке су старе до 2000 година. Некоје су маслине толико старе, да им се стабло исцијепало, те је данас из сваког дијела стабла постала посебна маслина. Код Барана је правило, да се оваковe маслине, постале од старих израздвојених маслина, броје у посебне, кад може између нових и старих проћи јарам волова. Приликом опсаде Бара 1877—1878. Црногорци су уништили добар део маслина.

Маслина има у Мрковићима, у околини Улциња, у подможурском крају, нешто мало у Анамалима и Крајини, а повише у доњим Мурићима, гдје је маслинова шума густа и стара. Цкла у потоње вријеме засађују маслине и обећавају добар успјех.

Бар с околином производи толико уља, да га извози у све крајеве Црне Горе, у Италију и друга мјеста. Остала мјеста имају га довољно за своју потребу, а мање за пазар. Многи стављају маслине у „тушију", што служи као изврсна храна.

У Мрковићима се маслине за „тушију“ спремају овако: поберу их, док су још нешто зелене, па сваку ударе каменом на камену, да напукне; затим их држе два дана у води, да из њих изађе „грчовина“, па их онда изваде, осоле, и кроз два три дана могу се јести. Кад зреле маслине спремају за тушију, њих не туку, но их само осоле. Нека усипају у маслине разблажена оста, да буду трајније.

У Бару постоје повећи млинови за цијеђење маслинова уља, а у Мрковићима и Крајини има домаћих млинова. Кад се маслине самељу у млину, онда се саспу у вреће од „зунге“, које праве Улцињани од неке тврде траве, што расте у Улцињском Пољу; вреће су растегљиве попут балона и личе на два састављена сача. Онда се врећа с маслинама стави под нарочиту даску, која се помоћу завртња притиска снажно, да се уље потпуно исциједи и отече у буре, које је за то у земљи спремљено.

Свуда су у овој области и клима и земљиште врло погодни за винограде, али их људи не подижу, нити их има раније подигнутих. Памти се, да је у Приморју негда било добрих винограда, а тако исто и у Крајини; данас је од њих остала само по која лоза на дрвету или одрини. У Грдовићима сам нашао лозу, чије је стабло имало у обиму 0.56 м. У Костани, у Крајини, има и данас остатака од старих винограда на брежуљку Краљићу. У Крајини и Приморју и данас живе лозе на подревинама и роде необично добро.

У Улцињу је веома погодно земљиште за лозу. По паду Улциња у црногорске руке неки нови усељеници подигоше добре винограде. Они су подигли угледне винограде, па дали другима примјер; од онда никоше око Улциња богати виногради, који се рационално гоје и дају толику количину вина, да се оно, у последње вријеме, извози. Колико има још згодних мјеста око Улциња, у Анамалима, Можури и Мрковићима, у свој Крајини и Приморју, гдје се виногради исто тако успјешно могу подићи! Кад би се становништво упутило, подигли би се временом у овој области толики виногради, да би давали могућности за већи извоз вина и грожђа.

У Мрковићима и данас има приличан број лоза. До средине 19. вијека Мрковићи су пили и вино и ракију, па су онда више и радили око лоза. Но тада су им вјерске старјешине забраниле пиће; од онда људи много мање раде око лозе, за то их је све мање и лако их може сасвим нестати. Грожђе данас они махом продају, а понеки смечи само толико грожђа, колико му треба оста за домаћу потребу. И хришћани су се повели за мухамеданцима: и они грожђе махом продају, а мало оставе за домаћу употреб .

Од воћа има доста трешања, шипака, вишања, мурава, крушака и смокава. Приморско је воће на гласу, особито шипци и крушке. Трешње долазе рано, па се људи највише користе њима. Крушке су ситне, али укусне. Смокве и крушке ције-

пају, па суше и спремају за зимску храну. Све воћке махом калеме на дивљој подлози; воће им је разбацано по забјелима, те људи немају нарочитих воћњака.

У свој Крајини, почев од Горњих Мурића, има много кестена, а од Тијане даље ка Крајини има читавих кестенових шума. Село Костања добила је име по кестењевој шуми. Коштањева су дрвета силна, много дебела, високо и јако разграната; она дају обилат принос. Крајинске се коштање продају по свим црногорским пазарима, и не само што Крајињани узму за њих лијепих пара, него их употребљавају и за храну. Варене коштање са сиром код њих су посластица. Стабла су им врло тврда; њих људи шегају и од њих добијају дрварију за грађу кућа, за штице, греде и лађе, и продају их по добру цијену. Од коштањевих се штица праве најбоље лађе.

Земљиште је у Крајини погодно за дуван. Крајињани саде много дувана и крајински је дуван на гласу. Бобовишта се највише користе гајењем дувана. По њиховом вјеровању, гној од коза даје дувану особито својство. Они кажу: „Гној од коза је дувану, што масло оризу, а остали гној, што уље оризу."

Откада је у Црној Гори установљен монопол дувана у режији неких италијанских и домаћих капиталиста, дувана се сади врло мало, јер му је цијена ниска и не наплаћује се труд. Сељаци би хтјели, да своје производе продају из слободне руке, и не могу да појме, да може неко, па ма то била и држава, стављати цијену испод пазарске. Ондашња управа монопола дувана у Црној Гори стављала је врло ниске цијене, да се није исплаћивао труд око сађења и уређивања, а бивало је случајева, да је стављала толико ниску цијену, да су се људи одрицали досуђене накнаде за дуван. Ово је довело многе до разочарења, па су због тога многи напустили сађење дувана. Људи би опет радо приступили гајењу дувана, нарочито сада, када је монопол у домаћој режији.

Сточарство.

Сточарство је врло важна грана привреде. Област је веома погодна за сточарење. Планина и хумнина су у додиру и прелазак из једне у другу није по простору велик, нити по клими оштар; са планине до мора и језера долази се за 2—3 сата. У приморском крају испаше су веће и бујније; језерски је крај сух, кршевит, недовољно траван и шумовит. Крајињани имају мало планине, јер су их отуда потисли Мрковићи, који су успјели, да врхови планинског чвора остану у њиховим рукама; мјесто планине они имају добру летњу испашу преко језера испод Зете, гдје са стоком редовно прелазе.

Свако село и племе има посебне заједничке испаше, као сеоске или племенске комунице. Зупци имају простране комунице при странама Сутормана, гдје је богата паша, особито за козе. Туђемилске су комунице по Ђеринцу, при странама коса

и брда и к Суторману. Мрковићи имају највеће комуне при Лисињу, Румији, Кобетама и околним бреговима, по шумама до мора, које су велике, врло травне и лиснате. Подможурани имају стране Можуре, а улцињска села све Улцињско Поље, које је обдарено богатом пашом. У Бривској Гори је добра зимска паша; њу највише искоришћавају села Дарза и Св. Ђорђе.

И Анамали имају добру пашу. Шаско Брдо је згодно за сточарење; оно је обрасло ситно-горицом и травно је. У главноме припада селима Шасу и Амули; за то ова села и држе понајвише стоке. И ако је земља подијељена, она служи за заједничку испашу, откада се дигне плод па до 10. јуна, када наступа орање и спремање земље за сејање кукуруза; преко овог рока не смије нико пасти на туђем земљишту, макар земља остала и непосијана. Села испод Тарабоша до Бојане најсиромашнија су стоком, особито Доњи Облик.

Но и ако су у Анамалима повољни услови за сточарење, данас људи немају довољно стоке. Томе је узрок рат између Црне Горе и Турске 1912/13 г., па свјетски рат, војне експедиције, које су овуда прешле, и аустро-угарска окупација. Стока је, због овога, сведена на најмању мјеру, а људи су настојали за вријеме толиких несрећа, да само одрже нешто мало стоке, као сјеме за приплод, кад наступе редовније прилике.

У Крајини су лошије прилике за стоку; тамо се стока тешко презими, особито овце, јер људи немају ливада, па ни сијена. Због тога Крајињани држе мало оваца; они који их имају, слазе с њима у Приморје, да их тамо презиме.

Како у цијелој области нема довољно ливада за сијено, држање је оваца због зимнице отежано. И зато људи држе више коза, јер је њих лакше презимити; мјеста су за њихну пашу боља, нарочито у Приморју, где су велике шуме лиснате и зимзелене горе. Највише оваца држе Микулићи и сва узвишенија села, па Анамали. Овчари из планинских мјеста слазе зими у Бар и Улцињ, гдје узму под аренду за испашу многе „забјеле" (забране). У овим забјелима, који се лети бране, има зими доста траве; пошто је у Приморју зима блага, трава се одржи преко цијеле зиме. Ако понекад падне снијега, одмах окопни. Сточари обично слазе са овцама о Божићу, када почне падати снијег, остају у приморским мјестима до Благовијести, када наступи јагњење оваца; тада излазе на средње планине у околини Лисиња. Кад се шњегови отопе и отопли вријеме, пењу се к Румији до на врхове планинског вијенца.

И са козама слазе у приморска мјеста на зимовник, гдје по забјелима поред мора имају добру пашу; но с њима се у прољеће раније издиже к планини, него с овцама, јер би козе, пошто зими немају заклона, настрадале од воде и пролећних киша, које су при мору бујне.

За испашу се плаћа, како се ко с ким погоди; но има Приморацa, који ће примити стоку на зимовиште и пашу у

забјелима само за гној од стоке. Ово је врло разумљиво јер је у Приммораца мало стоке и гноја, а земља без гноја неће да роди. Оваквима је потребно ђубре, па за то цијелог лета бране своје забјеле и још раније углаве с неким, да дође са стоком зими, макар за са̑ми гној.

И у Крајини, као у Анамалима, сва земља служи за комунску испашу, откада се дигне с ње плод, па док настане орање за ново сијање. У комунску пашу улази и све земљиште; но за то људи држе више стоке, но би могли иначе. У неким комунима, као у Чукурелима, који су понајвећи и најтравнији, има и тр. ве за кошњу. Ова је комуница издијељена на горњошестанска села: Лукиће, Дедиће, Гурачу и Бардиће, али је пасу са стоком заједно; само свако село коси на свом дијелу. Сеоски дијелови нијесу издијељени на куће, и сељани косе, гдје ко хоће и колико може; од покошене траве не дају никоме дјела.

Горњи Шестани имају добру летњу пашу; зими силазе с козама и овцама у Приморје и плаћају за зимницу на козу по пола динара, а на овцу 2—4 динара. За многе се Шестане памти, да су били сиромаси, па су се држањем стоке, нарочито коза, обогатили и у Бару купили имања. У Шестанима је мало земље; ту једва роди храна за пола године, и да се људи нијесу помагали стоком, давно би се раселили.

Од стоке људи у овој области имају лијепих прихода, нарочито од коза. Млијеко сире, а само троше мали дио, и сир износе на пазар. Крајински је сир на гласу; он се увијек најбоље плаћа и по каквоћи не уступа његушком; крајински је сир у малим грудвицама и веома је укусан.

1911. год., влада је била забранила држање коза у цијелој области. Сви су жалили за козама, а само један дио Мрковића није марио за њих, јер козе харају лозе и драче; драче се чувају, као и воћке, јер требају за ограде, и веле: „Ко нема драча, нема ни лозе“. Остали Мрковићи опет мисле, да без коза не могу опстати, јер мјесто није удесно за овце колико за козе.

Пелинковићи и Горана су подесни само за држање коза, јер су тамо големе шуме. У овим се мјестима овце ометиљају, и нема се од њих оне користи, као од коза. Један у Горани, жалећи за козама, рече: „Осануло ми је трло већ!“ — јер, откада су дигли козе, нема млијека.

Зупчани особито жаљаху за козама, више ради гноја, но ради млијека и сира. Они се озбиљно бојаху, да ће земља издати родом, и због забране држања коза земља већ бјеше појефтинила. Године 1911. г. гној се продаваше на багаше, баш као и жито, и сваки се багаш плаћаше по 25 пара; то је веома скупо, кад се зна, да у оно доба бјеше багаш кукуруза 3 дин.

Риболовство.

Риболовство је јако развијено у Зогањама и Широкама. Скадарско је Језеро пуно рибе, особито укљева, које се зими у великим масама скупљају у дубинама испод крајинских школа; таквих дубина има на много мјеста од Широка до Јасена, испод Селца. Чувени су риболови укљева: Радуш, Јасен, Крњичка Лука, Бобовишта, Сијерча, Цкла, Зогање, Широке и многи други од мање важности. Многи од ових риболова леже неискоришћени потпуно, јер људи нијесу упућени за лов, како би требало. Цеклињани су раније били највјештији рибари на језеру; и за дуго су ловили све крајинске риболове. Сеочани и Крњичани су се научили од Цеклињана, да лове укљеве, а од њих су се научили остали Крајињани. Од уловљених укљева људи имају лијепе приходе, особито сада, када се крљушт са укљеве скида и скупо продаје за прављење „рибљег сребра" или „бисера".

Крњичани и Сеочани лове највише рибе; њихови су риболови (Радуш и Крњичка Лука) најбољи. Уловљену рибу удионичари дијеле и суше, па махом суху продају. Риба из осталих риболова обично се продаје закупом у сировом стању, па је закупник преко својих људи соли и суши. Крајињани нијесу извјежбани, да суше рибу, за то је и продају сирову. Они немају потребних кућа за сушење; за то и немају од рибе оне користи, које би иначе имали.

У риболову под Зогањама може се годишње уловити до 45.000 кгр. сирових укљева, а под Широкама до 30.000 кгр. Сву рибу из оба риболова закупио је 1921. г. неки трговац по 11 сребрних круна сваку тенећу од каменог уља, а то чини по ондашњем курсу 22 динара. Има неколико година (од 1908. г.), да се крљушт са укљева скида и продаје. Исте године је сва крљушт са укљева у Широкама и Зогањама закупљена од закупца рибе по 4 сребрне круне од килограма. Према цијени лажног бисера сва је цијена веома малена; то се одмах показало при закупу остале крљушти на Скадарском Језеру. Врањина је у септембру 1921. г. продала крљушт по 50 динара, а при крају истог мјесеца Цеклињани су продали своју крљушт неком Холандезу по 143 динара од килограма. У Скадарском Језеру лове много укљева; када би људи скидали крљушт с ње, добијали би за њу, на овакој цијени, скоро по два милиона динара годишње; тако би већи приход био од крљушти, но од рибе.

У Крајини има нарочитих ловачких друштава, која имају свој гриб за хватање укљева, крапа и скобаља; њиме лове туђе риболове и свој труд наплаћују рибом. 20 Зогањара имају велики гриб, којим лове сеоски рибслов, па за свој труд узму половину рибе, а осталу половину дијеле сељани на куће. Осим тога, и Зогањари и Широчани имају повише малих грибова

за лов крапа и скобаља, и сваки гриб припада посебном друштву. Рибари имају за лов разне справе. Они лове и љети и зими, у свако доба године, сваког дана, када вријеме дозвољава, вјешти су пловидби по језеру, и само им јаки вјетрови ометају посао.

Но најинтересантнији је лов Широчана и Зогањара на скакавице, јегуље и кубле. Овим се ловом на Бојани специјално баве они; од тог лова имају добре користи, јер је лов веома велик, а врло је занимљив по свој простоти.

Љети од средине јула скакавице се селе из Скадарског Језера низ Бојану у море, да тамо бацају икру; од 1. септембра селе се низ Бојану и крупне јегуље, да у морској дубини бацају икру. За лов скакавица и јегуља спреме се на Бојани даљани, љесе, оплетене од прућа, које су толико високе, да хватају од дна до површине воде. Даљани се праве изнад ушћа Дрима у Бојану, до неког малог острва на средини Бојане. С једне и друге стране овог острва направе се два велика даљана, да на цик цак преграде Бојану; само до лијеве обале остане поширок пролазак за лађе. И тај је улазак затворен мрежом од бакрене жице, која се, при проласку лађа, подиже. Да би се љесе учврстиле једна за другу, побију се у дно воде подебели коштањеви кочеви, па се љесе споје за њих и једна за другу, и тако спријечи пролазак рибе низ Бојану.

На даљанима има 50 рупа, куда скакавица може проћи; рупе су велике пола метра и налазе се на љесама при самом дну; рупе су уоквирене дрвеним оквирима, а од доље навише затегнути су танки свилени конци на растојању од 10 цм.; њихови су горњи крајеви свезани у конац, чији крај излази изван воде и ловац га држи у руци. Скакавице се лове кајићима, и мјесто, гдје кајић почива у води, јесте изван даљана до саме рупе и љесе. Скакавица воли, да баца икру по ситном бијелом пијеску; за то ловац претходно поспе ситним бијелим пијеском оно мјесто, гдје кајић почива у води. Ловац ће се по неколико пута дневно спустити на дно воде, да ово мјесто поспе бијелим пијеском, јер кад се мјесто поспе муљем, скакавица неће да дође.

На 50 отвора, куда може скакавица изаћи из даљана, почива по један карић; на сваки карић долазе по 2 ловца и једна мала лађа, из које лове; дакле, на сав даљан, мали и велики, долази 100 ловаца у 50 лађица. Ловац мора да буде веома опрезан при лову; у једној руци држи натегнуто крај од свилених конаца, а у другој карић. Чим скакавица уђе кроз врата, додирне конце и потресе их; ловац то осјети, па одмах повуче карић и извуче скакавицу. Затим одмах спушта карић доље. Овај лов траје од половине јула до половине септембра, а кад је јесен лијепа, и дуже. Ловци су с лађама и карићима увијек ту и дању и ноћу, па се ређају и замјењују; коме допадне мјесто близу краја, тај начини ту малену кућицу, па лови из заклона.

При сељењу у море скакавице слазе низ Бојану и улазе у даљане, па по њима траже излаз. Многе уђу и у куљор, али се одмах поврате натраг. При лову се тражи велика хитрина и пажња. Може се десити, кад је добар лов, да два ловца улове дневно по 500 кгр. скакавице.

Једни исти даљани служе и за лов на јегуље. Сељење јегуља траје од почетка септембра до краја новембра. Кад јегуља уђе у даљан, она не иде на врата, гдје је посут пијесак, него правцем низ воду и улази у куљор, гдје и остаје. О куљору је привезан конопац, који држи ловац у рукама; кад се накупи у куљору повише јегуља, ловац осјети њихово комешање, затегне обруч на средини куљора, извуче доњи дио куљора с рибом, проспе рибу у лађу и куљор опет спусти. Бојана је брза, па куљор стоји увијек опружено низ воду и не може се уклупчити. Куљор је врећаста мрежа, горе широка а доле уска и дугачка 35—40 метара; причвршћен је на доњем отвору даљана. На даљанима су два куљора и на сваком је куљору запослено по 15 ловаца.

Ова скица представља даљане за лов скакавица и јегуља:

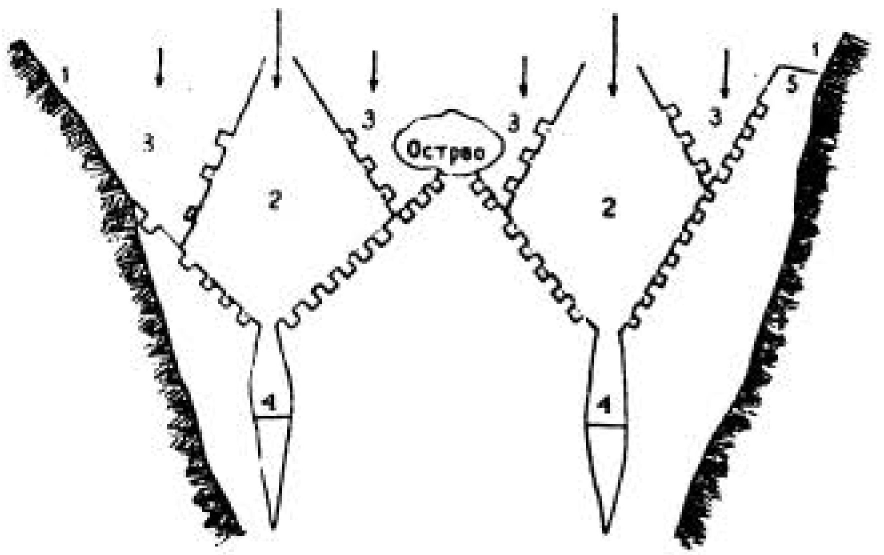

1 обале р. Бојане, 2 велики даљани, 3 мали даљани, 4 куљори, ⊓ карићи, (отвори представљају рупе, куда скакавице излазе из даљана у карић), 5 врата за пролазак лађа, ➝ ток ријеке и кретање рибе.

Ухваћену јегуљу соле, док је још жива, и на сваки килограм рибе стављају килограм соли. И скакавице одмах соле, но претходно их распласте и избаце дроб. Икру, коју Скадрани зову „бутарга", ваде, соле и суше, па продају по скупе паре. Скакавице соле у бурадма и у расолу их држе све до продаје; у расолу оне могу остати по годину и више. И јегуље и скакавице могу да буду тешке по 1—3 кгр., а даљанима на овај начин може да се улови до 30.000 кгр. скакавице и до 15.000 кгр. јегуље годишње.

Право на лов јегуље и скакавице у Бојани према Скадру има само скадарска општина; овај се лов врши само даљанима

и само на једном мјесту у Бојани. Лов продаје скадарска царинарница и обично га закупи по који богатији скадарски трговац, који онда нађе добре ловце, спреми све што треба за даљане, а ловци их сами умјесте и уреде. Сав расход за даљане пада на терет закупника. Од уловљене скакавице ловци узимају половину, а од јегуље четвртину. Ова разлика у подјели долази отуда, што је лов на јегуље лакши. По свршеном лову ловци изваде љесе и кочеве, па их оставе за идућу годину.

Гдје ће који ловац ловити скакавицу, тј. на којим ће вратима ловити, одређује закупник, и ниједан ловац не смије мијењати своје мјесто.

Најбољи је лов на јегуље, кад је вода брза, кад је облачно, кад грми и духа сјеверни вјетар, јер овај духа низ Бојану. Кад Дрим надође па престружи ток Бојане, онда је лов слаб.

Кубле лове у Бојани, а највише на Ободу; и њих лове карићима. Кад кубле исплове у марту из мора, да бацају икру у језеро, онда их ловци чекају на Ободу, па их ту лове. Карић за лов на кубле има велик скут и крај од скута ловац држи у руци, а карић спусти у воду. Кад кубла уђе у карић и удари у скут, ловац то осјети, па одмах пусти скут и вуче карић. Многи ловци за вријеме ловачке сезоне нахватају доста рибе, па зајазе скадарску пјацу; има их, који ће дневно уловити по 100 комада.

Широчани и Зогањари се највише користе риболовством; од скакавице и јегуље узму највише пара, јер се обје врсте скупо плаћају. Ова је риба на црногорским пазарима веома цијењена; њу нарочито много траже о посним крсним именима, када се скупо продаје. Слана се јегуља и извози.

Остале привредне особине

Многи се Зогањари и Широчани баве *киријањем лађамо;* они имају велике лађе, које могу примити по 30—40 товара тежине. Врло су вјешти на језеру, и знају се користити свим вјетровима и одољети најсилнијој бури. Лађама превозе разну робу по језеру од Скадра до Плавнице, Вира и Ријеке и обратно. Када није било на језеру пароброда, они су се овим послом бавили много и били су чувени лађари; сада махом свозе и извозе робу уз и низ Бојану, и од тога зарађују лијепих пара.

Некоји Зогањари и Широчани воде трговину. Они имају своје дућане на скадарском пазару, па свако јутро редовно иду у Скадар, а увече се врћу кући; за тај посао имају „шуљице“ (дугачке уске лађице) за превожњу.

У Зогањама и Широкама има 15—20 кућа, које се баве стројењем кожа; од њих праве плитке ципеле и продају у Скадру. У штављењу кожа су добро извјежбани, а и израда ципела је добра, па се њихови производи добро плаћају. Обично штаве коже од оваца и коза, а ређе од говеди. Одрту

кожу држе у води једну ноћ, па је онда заједно с вуном држе у клаку, т.ј. у густом кречном млијеку, за 10 дана. За овај посао бољи је негашен креч. Затим се кожа опере и очисти од клака и вуне, па се држи у води два дана и онда ушије, да постане као мијех. Сада се руј у води узвари, па се мијех напуни врућом водом и чврсто веже, да вода не исцури; на мијех се онда метне камење, да вода под притиском извире кроз поре кожине. Кад вода исцури, исту воду поново успу у мијех и то три пута понове. Цио овај посао с рујевом водом сврши се за 20 минута. Сада се кожа рашије, раскроји и осуши, па употребљава за прављење пашмага. Тако се строји и говеђа кожа, но ову треба држати у рујевини читав дан и пунити је више пута њом.

Анамали се баве и *горењем угља*. Они имају простране и добре шуме и искоришћавају их на разне начине. Од дебелих ћепаница горе угаљ, па га продају у Скадру. Ћепанице наслажу око подебљег усправног дрвета, гдјекада по два и више катова, па дрво из средине изваде, убаце ватру унутра, а сва дрва около покрију дебелим слојем дудова лишћа и земљом. Оваква дрвена наслага изгори за 2—3 дана и угаљ је готов за продају. Многи, особито сиромашнији, носе дрва на скадарски пазар, гдје се скупо плаћају и много траже; зато свака кућа има магаре или коња. Једном сам у једном каравану видео око 40 коња натоварених дрвима за Скадар.

Анамаљани иду много на пазар. Што год им треба, подмирују само са скадарског пазара; што год имају за продају, износе на скадарски пазар, гдје је тако велика тражња сеоских продуката, да никад не остане непродато ништа. Пазарног дана (сриједе) на колском путу испод Доњег Облика промет са Скадром је толики, да је јасно: да су Скадар и ова мјеста упућена једно на друго и зависна једно од другог. Скадар има силну трговину, а Анамали су једно од најбогатијих мјеста у близини Скадра.

Људи су ове области врло штедљиви у храни. Многи се хране оскудно, само да што више изнесу на пазар, а на пазар износе понешто од свих производа. Барски и улцињски пазари не могу да потроше ни оно, што најближа околина изнесе на продају, а Анамалима и Крајини је немогуће, да се служе овим пазарима; они су упућени само на скадарски пазар, који им је у непосредној близини. Рибари одмах изнесу на пазар уловљену рибу, а много значи, да се одмах дође до пара за продукте. Занатлије налазе у Скадру доста посла и њихов је рад добро награђен. Све, што се изнесе на скадарски пазар, одмах се распрода; и људи се не плаше, да ће им нешто остати непродато, као што се дешава на црногорским пазарима.

Али је Скадар врата Црне Горе, куда се вода из црногорских кршева слива к мору. Ждријелом између Тарабоша и Маранаја, у ком је Скадар, пролази најглавнија артерија црно-

горског живота. Одузети Скадар Црној Гори, без права да се користи његовим положајем, који заузима у њеном привредном животу, значи затворити врата црногорској кући.

Колико је Црна Гора зависна од Скадра, у већој су мјери Анамали, Зогање и Широке зависни од скадарског пазара. Скадар је за њих животно питање у још већој мјери, и одрезати Скадар од њих исто је, што и обезглавити их. Они кажу, да им без Скадра нема опстанка, и да желе бити са Скадром, па ма чији он био. Овим људима су до данас најпречи били њихови интереси, а за опште нијесу марили; и кад год су устајали противу непријатеља, руководила их је идеја: да их когне отргне од Скадра. Љубав за свој камен толико је код њих јака, да за њих нема свијета изван њихова завичаја.

Штедња је главна особина становништва ове области. Ни на човјеку ни на жени нећете видјети ничега сувишнога, ничега, што није домаћа рука начинила; све што је на њима, чисто је и пристојно. Како су штедљиви у ношњи, исто су тако строго умјерени и у храни. Ако што од спремљене хране не продају, неће ништа с пазара купити. Људи су задовољни с оним, што имају, а свима је својствена одлука, да ни сиромах не ропти, кад нема; задовољни су оним, што је њихова рука стекла и израдила. Ако свега немају у изобиљу, ипак гледају да са оним, што имају, изађу на крај.

Крајињани су много ишли на зараду у Цариград и својом су зарадом много подигли домаће благостање; мало је Крајињана, муслимана и католика, који нијесу били у Цариграду. Крајињанима је новац, баш као и Приморцима, све на свијету; они су уз новац доносили и разноврсне робе за ношњу и постељу, као свилене пасове, златне џемадане, јелеке, ћинтерце, јоргане, па разне ковчеге од дрвета, бауле и др. и лако се могао по ношњи познати човјека, који је био у Цариграду. Њихово општење с Цариградом учинило је, да приме укус о чистоћи; оно је допринијело и јачој привржености према мухамеданској вјери и јачој љубави према Турској. При заузећу Крајине 1912. г. нашло се у свакој кући свакојаких ствари, донешених из Цариграда, много вунених душека и јастука, лијепих цариградских јоргана и разне робе.

Крајињане је вукло у Цариград највише је то, што је Тахир-паша Драговић из Крајине био маршал султанова двора, па им је, као својим људма, помагао, да дођу до рада и лијепе зараде и да добију лакше службе, као кавази и послужитељи.

И Приморци су исто тако много ишли у Цариград на зараду, гдје су махом као кавази при посланствима и баштовани зарађивали. Као што је Крајињане гонила сиромаштина, тако је Зупчане, Туђемилце, Баране, Спичане и Мрковиће вукла потреба, да зараде и откупе агинску земљу. На овај се начин, код свих Примораца и Крајињана развила штедња, која их и

данас прати и пратиће их увијек, јер та особина прелази с оца на сина.

За оне, који иду у течење по свијету, кажу да иду „у грбет" или „гурбетлук". Мрковићи признају, да су „из грбета" купили земљу у барских и улцињских Тура а.

Улцињске су *бање* чувене; ту се љети лијечи на стотине болесника. Пијесак је испред Улциња врло ситан; у њему има сумпорних и јодних састојака. Недалеко је иза Суке „сумпорна бања" малени залив у школу, гдје избија сумпорни извор. Мјештани су од старине знали за љековитост овог извора, и многи, који су патили од кожних болести, с успјехом су се лијечили у овој „сумпорној бањи". Овај извор и чини, да улцињски пијесак има извјесне лековите састојке.

Пјешчане су бање особито добре за лијечење реуматизма. За сваког таквог болесника претходно се ископају по два „гроба" у пијеску, које онда пече сунце по 2—3 сата, обично од 8 до 11 сати изјутра, и пијесак се веома угрије. Око 11 сати болесници се закопавају, неки до појаса, а неки легну полеђушке, па их неко други затрпа врућим пијеском. Пијесак је толико врућ, да пече по тијелу и болесника одмах пробије силан зној. Послије 15—20 минута болесника откопају и премјесте у други „гроб". и поново затрпају. Зној, који непрестано цури, помијешан с пијеском, начини на тијелу читаву кору, и болесник, при дизању, не може је стрести, но, онако каљав од пијеска, иде у постељу, гдје се опет за дуго зноји.

Овакве се бање врше само у јулу и августу, када су највеће врућине и кад је пијесак сасвим сух; дневно се врши само једна бања, а свака бања траје 20—30 минута, најприје краће, а послије све дуже. Пуно је примјера, да су се у улцињским пјешчаним бањама излијечили и најтежи болесници. Многи, које су овдје на рукама доносили до мора, пошли су кући пјешице.

Храна.

Народ се у овој области храни веома скромно, често мршаво и недовољно. И у храни се испољава велика штедња, иста онаква, као код свих Арбанаса. Макар човјек приходавао толико сира, масла, стоке, меда, јаја и др. колико може његова породица појести, ипак ће један дио продати, да узме коју пару и повећа готовину. Нико неће појести сав смок, који заради преко године; и онај, коме су приходи мали, одвојиће нешто, да купи оно, без чега не може.

Меса једу уопште мало. Мухамеданци о свадбама и сунећењу, а хришћани још и о славама заклаће брава; ко закоље брава, да га изнесе пред пријатеље, учинио је највећи трошак и пријатељима највећу стиму. У Мрковићима су у обичају „молбе" и „мобе", када људи помажу један другом при раду; домаћин је онда дужан спремити радницима за вечеру меса.

Мрковићи кажу: „Ми меса не једемо, нити га можемо јести.“ Ако неко и купи меса на пазару, то се штеди, да потраје што дуже, и само се вари комадић са лонцем фаџоле.

Најобичнија је летња храна: разно поврће из „џардина“ (лук, салата, краставци, тикве, томати, паприке итд.) сурутка, млијеко, јаја, сир и уље. А зимска је храна: фаџола с уљем и остом. зеље, кртола и сир. Један Мрковић ми рече: „Више постимо ми но ви“ а тиме је хтио да рече, да је њихова храна веома посна, и ако немају нарочитих поста, које им вјера прописује.

Све, што може да послужи за јело, они ће искористити, без обзира, да ли је хранљиво или не. Од крушака праве „речел“. За тај посао крушке најприје осуше, па онда оперу у сланој и морској води, да не „бишају“, па их наслажу у ламе, крошње или кашете и јако сабију. Зими се сухе крушке варе са шећером или пекмезом од мурава и добивена слатка чорба једе са хлебом. То се зове „речел.“ Некоји једу сухе крушке с хљебом и смоче као сиром.

Од мурава праве „пекмез,“ којим зими заслађују разна јела, и служи им мјесто меда. У овој области има доста смокава, које изврсно роде. Смокве обично суше и справљају за зиму; њих пусте, да на дрвету добро узру и увену, па их онда беру, суше и сухе сабијају у ламе; зеленије смокве цијепају, па суше. Сухе смокве зими служе за храну; потопе их врелом водом и из њих изађе слатки сок, и та се чорба зове „ошах“; њу људи једу с хљебом као млијеко. Сухе смокве служе и као смок мјесто сира.

Села у околини Улциња најгоре се хране. Њихова је најобичнија храна: расо од сира, млијеко и хлеб. Они при јелу само умачу хлеб у млијеко или расо и са литром млијека се подмири читава породица.

Најобичнији је смок маслиново уље. Многи крајеви ове области обилују маслинама, па од њих праве уље, а маслине мећу у тушију. У Приморју људи имају нарочите млинове за гњечење маслина, а у Крајини то чине на веома прост начин. Зреле маслине саспу у дебелу врећу, врећу метну у какво корито, и онда газе и гњече, посипајући је врућом водом. Из згњечених маслина уље се оциједи у корито. Маслиново уље употребљавају при сваком јелу; на уљу прже и јаја. Без уља се не даје замислити никаква храна.

Људи троше највише хљеба; хљеб праве од пшенична и кукурузна брашна. У Мрковићима и Туђемилима роди највише пшенице, једе се највише пшенични хлеб. Свака је трпеза, спремљена за домаће или госте, пуна хлеба; ако нечега другог и недостаје или примањка, хлеба никада.

Иако се људи хране скромно, ипак су здрави, лаки, снажни и издржљиви. Код њих нема гојазних људи, али нема ни слабих. У Мрковићима се не зна за теже болести. Код

њих су најобичније болести стомачне и главобоља. За туберкулозу не знају, а и грозница је ријетка, сем у Улцињском и Анамалском Пољу, гдје су мјеста веома маларична. И ако људи не једу меса, па мало и масти, једу доста зелени и хљеба. За преједање се не зна; умјереност у јелу је главна одлика.

Поред тога, што се људи скромно хране, опет имају вољу, да угосте странци. Ја ћу овдје изнијети јела, која износе пред странца, и ред, којим их износе.

1. — На ручку код неког Вуковића, мухамеданца, у Доброј Води изнешено је пред нас четворицу: тањир меда, у у који смо замакали хљеб; чаша салате од краставаца, добро уситњених, са уљем, остом и стученим бијелим луком, у коју смо, опет, замакали хљеб; чаша варена ориза у млијеку и сир, и најпослије чаша пилава с уљем.

2. — Код хоџе Душка у Куњама дали су на пет особа: два пригана јајета; чашу махуна, зачињену уљем, па чашу меса и чорбе уједно.

3. — У командира Јусуфа Барјакторовића: тањир приганих јаја; тањир меда; чаша салате од краставаца; чаша хљеба и млијека; сир.

4. — У Степ Нике Дабовића у Горњим Шестанама: тепсија печења с кртолом; „пријеснац“ (пита од меког сира, неварена млијека, јаја и кукурузна брашна), и „сирење“ (усирено млијеко, жетвица).

5. — Код Маце Јунковића у Ливорима: чаша чорбе и меса уједно; чаша макаруна са сиром; чаша кисјела млијека.

Краставци с бијелим луком, остом и кисјелим млијеком дају се, да човјек добије бољи апетит за јело. Тај је исти обичај и у Скадру. Прије и послије јела ваља опрати руке. Једе се са ниске трпезе, а око ње се сједи на јастуцима. Уопште, свуда је мало столица за сјеђење, и махом се сједи при дуваровима на намјештеним јастуцима. За многа јела не употребљавају кашике или виљушке. Ми смо пригана јаја узимали прстима. Домаћин при јелу непрестано нуди госте, да једу: „Узмите круха, ово што је Бог дао.“ Млади сир из јела сматра се као особита посластица и част. Кад се постави трпеза, онда укућани зову свакога, ко се деси у кући, да једе. Ако се овај нећка онда му домаћин рече; „Умиј се, де!“, то значи, да се умије и приђе постављеној трпези.

Храна је у Анамалима још мршавија. Тврди сир, по које пржено јаје, хљеб и чашица кисјела млијека је најстиманије јело за странца. Код њих је најобичнија свакодневна храна сурутка или тврди сир с хљебом. Најлепшу храну припреме за „мобу“. Ја сам се десио на једној таквој вечери и домаћин је изнио: тепсију задробљена кукурузна хљеба, с маслом осмочана; чинију махуна, с маслом осмочаних; тепсију пите од тикава; чинију ориза у млијеку, и најпослије чашу кисјела млијека.

Зогањари се хране најгоре. Уз доста хљеба узму црна или бијела лука, чашу сурутке, мало сира и некада помало рибе. У Анамалима, Зогањама и многим мјестима ове области сматрају сурутку као част, па је и гостима дају. Сурутку прво узваре, па је онда износе хладну.

Од пића мухамеданци употребљавају само воду и сирће разблажено с водом. Мрковићи су до скоро пили вино и ракију. И ако мухамеданци згњече понешто грожђа, од вина праве оцат, који употребљавају уз храну. Хришћани пију вино и ракију, али ипак радије продају и једно и друго. Најзад, описаћу млин, којим се цеди уље.

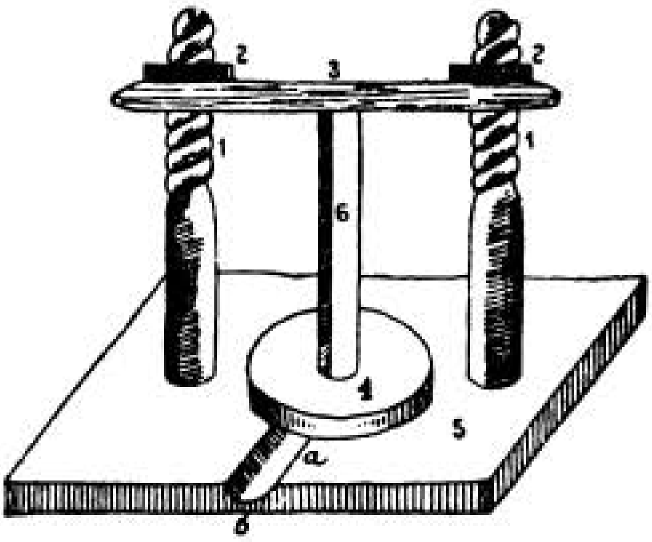

1. лоза; 2. ораф; 3. кобила; 4. погача, 5. под; 6. труп.

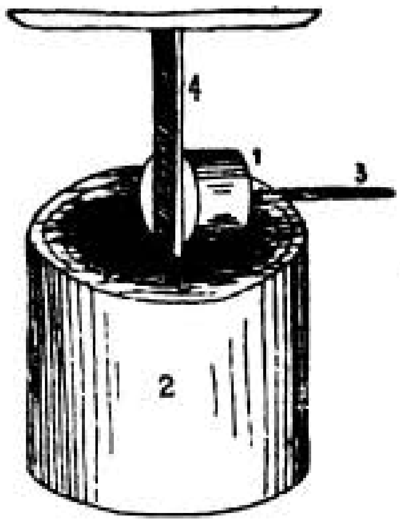

1. кам; 2. кâч; 3. рукодрж; 4. труп.

Горња основица „кача" је издубљена; „труп" (4) има на горњем и доњем крају гвоздене шиљке, те се може окретати. Маслине се успу озго на кâч, па се упире у рукодрж, окрећући га око „кâча"; тако се окреће и „кач", заједно са „трупом", и гњечи маслине. Згњечене маслине успу се у врећу, врећа се метне под „погачу", па се окретањем „орафа" врећа гњечи и уље циједи. Оно отиче поточићем „а" и стаче се у рупу „б", гдје се у земљи налази бачва, у коју пада уље.

Пристаништа и путеви

Барско пристаниште је између Спича и Волујице; отворено је западу, а од јужног ветра заклоњено. Море је у пристану прилично дубоко, а сâм је пристан доста простран, и може примити већи број бродова. Црногорска влада је била дала концесију неком италијанском друштву, да изради овај пристан, али су радови недовршени; то много шкоди будућности овог пристана.

Валдинос (Valle di noci) је међу огранцима Мавријана и Бијеле Горе и удубљење се протеже од запада к истоку; удаљен је од Улциња за 5 км. Кад бродови не могу пристати пред

Улцињем, пристају у Валдиносу, који је заклоњен од јужног вјетра. Одатле се путује пјешице у Улцињ.

Улцињски залив је врло мален, а потпуно откривен морским вјетровима и таласима; за то врло неудобан за пристајање бродова. Чести су случајеви, да пароброди, због силних таласа, не могу ући пред овај залив.

Пристан Милена налази се на понти Пињеша, на дну канала од језера Зогаја; добио је име по црногорској краљици Милени. Овај је пристан узан, али прилично дуг и удобно заклоњен од морских вјетрова. Ту се бродови често одмарају.

Св. Никола је на ушћу Бојане. Улазак је у Бојану врло незгодан, јер се дубина ту, ушљед наноса, често мијења, па бродови гдјекада чекају по неколико дана и недјеља, докле настану повољне прилике за улазак. Недавно је ту разлупан један брод, и Бојана је на томе мјесту насула читав бријег, који данас ушће Бојанино и улаз у Бојану раздваја у два крака.

У пристаништа рачунају и *Стари Улцињ.* Ту је море прилично дубоко, али је залив мален, и само малени бродови могу ући.

Морски је бријег, уопште, нераван и излокан. Већи су заливи: *Вељи Пијесак* под Равнима, *Пристан под Комином, Рекица од Бушата* под Комином и *Пристан под Кручима.*

Морска дубина није свуда једнака; испред Бара достиже 9—20 м., крајем од Улциња до Старог Улциња 10—44 м., испред Валдиноса 16 м., испред Улциња 17. м. на Понти Пињеша 68 м.; а испод Улцињског Поља море је плитко.

За вријеме вјетрова ово се море јако узбурка. Најјачи је јужни вјетар. Кад духа „широко", онда се дигну страшни валови, у висини до 4, у ширини до 10, а у дужини и до 30 м. Он обично духа по неколико дана; тада се море јако узбурка, и онемогући се пловидба. Валови тада толико силно бију о брегове, да се пљусак диже до 15 м. високо.

Западни вјетар је мање силан и опасан, али ипак може да спријечи улазак у барско пристаниште. Љети духа *даник* с мора на копно; он духа тихо и одмјерено и помаже једрењачама.

Крајинска се пристаништа налазе у природним удубљењима а повећа су: *Јасен* и *Радуш* испод Сеоца, *Крњичка Лука* испод Кршица, а „лимани" (како пристане називају у Крајини) под Драчевицом, Ђуравцима и Мурићима, па *Мачилука, Бобовички, Православни, Сијерчки, Ђурјански* и *Цила.* По свима „лиманима" при крају су ограђена мјеста, гдје се лађе и чунови чувају од вјетрова и таласа.

Бар и Улцињ су и међусобно и са осталим свијетом везани поморским путем. Улцињ се више истицао као приморски град; у Улцињу и данас има много бродова и Улцињани се много занимају морепловством. Када није било пароброда, Улцињ је бројио на стотине бродова, који су крстарили по

Јадранском, Јонском и Средоземном Мору. Тај број од проналаска пароброда све више опада, јер пароброди редовно дотичу Улцињ—Бар.

Најстарији пут сухим је, без сумње, онај, што и данас од Бара преко Мрковића и Анамала води у Скадар. Пут је долазио до старог града Свача. Свач је био везан и са Улцињем кроз Зогање и Улцињско Поље и широким друмом низ Бојану. Путем уз Бојану Улцињ је и данас везан са Скадром. Свач је у старо доба, до пада ових крајева под Турке, био на раскршћу путова, и по томе важно мјесто. Поменути путови су били врло важни, јер су везивали морску обалу са Скадром од кога је даље, уз Дрим, водио стари „Зетски Пут," и везивао море са Метохијом, Призреном и Косовом.

Један од старих путова је и онај, што води од Бара преко Малих Микулића и Бијеле Скале у Крајину. Овај је пут везивао море и Скадарско Језеро; овуда се раније вршила живља комуникација између насеља једне и друге падине.

Данас у Црногорском Приморју има колских и жељезничких путова. Колски пут спаја Вир, на обали Скадарског Језера, са Баром и пролази преко Сутормана, па Бар са Улцињем преко Можуре, и Бар са Скадром преко Мрковића и Анамала. Жељезнички пут спаја Вир и Бар и спроведен је тунелом кроза Суторман; тунел се налази на висини 650 м., а дугачак је 1359 м. Куда води колски пут од Бара за Скадар, згодан је положај и за жељезничку пругу.

Крајински су путови од Сеоца до Ливора сасвим слаби, а даље у Крајини путови су крчаници, али добри. Примјећује се, да су путови, гдје живе мухамеданци, много бољи. Код њих је једна од највећих задужбина саградити пут. За то су чести случајеви, да неко на смрти завјешта, да се начини извјесни дио пута. Тако данас онаі дио Крајине, гдје мухамеданци искључиво живе, или су у већини, има добре крчанике, махом свуда поплочане. На путовима, који воде низа стране к језеру, нема нигдје савијутка, и такви се путови спуштају правцем озго доље и састављени су од читавог реда степеница, од камена начињених. Због рђавих путова живот је у Крајини врло отежан. Сељак је приморан, да на својим леђима носи бремена, па му то не само отежава живот, него га и физички сатире.

У Крајини нема ни једног државног пута. Црна Гора није за Крајину учинила оно, што је потребно било учинити. Можда се мисли, да је за Крајину довољан водени пут, али то је погрјешно, до језера су само неколика мања и сиромашна села, а маса је била иза брда. Недовољна саобраћајна средства доносе слаб саобраћај. Један колски пут, који би прошао озго и спојио горња крајинска села, брзо би препородио Крајину. Том артеријом култура би се непримјетно увукла у ова мјеста.

VI. ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ

I. Опште особине

1. *Говор*

У овој се области говори српски и арбанашки. Српски влада у Мрковићима, Бару, Заљеву, Зупцима, Туђемилима, Дарзи, Сеоцима, Крњицама и Драчевици; у Улцињу се говори српски и арбанашки, а у осталим мјестима арбанашки. Језик је у Сеоцима, Крњицама у Драчевици исти онакав, као у Црмници, а српски говор у Приморју садржи разних одлика.

Говор у Мрковићима припада, у главноме, јужном нарјечју, али се веома често чују и источни, па и западни облици, те у Мрковићима има јекавштине, екавштине и икавштине. Откуда се екавштина и икавштина увукла у Мрковиће, не зна се. Мрковићи су опкољени с једне стране чистом јекавштином, којој припада сва Бока Которска, а с друге стране арбанашким елементом; ни једна ни друга страна нијесу имале утицаја на екавштину у Мрковића. У Црној Гори се тако исто, као у Боки, говори јекавски, а само се изузетно чује у Црмници „беше" мјесто „бјеше".

Да би народни говор Мрковића представио што вјерније, ухватио сам извјесне приче у перо. Ово ће дати нешто јаснију слику и о духовној култури Мрковића.

Усо Поповић из Равни прича ово о борби са вукодлаком, вампиром: „Био је Ахмет Рамов Мујовић да оре у Заљ, па се опозни увечер. И кад дође на они точак, нешто му устави волове и не да му нäпред. Рекне ови: „Молим те, ако си уколак, али шејтан, али човак, уклони се, ето ти вјера, е ћу ти опет доћ". И дође ге кућа и опаше сабљу, и двије кубуре, и вељу пушку, и пође тамо на врх брега и вика: „Камо се они, што си ме чека? Испани, вика, испани де!" И они испаде уколак. И сјекли су се ту, докле запојали кокоти, доклена и оно му је изгинуло. И он дође дома. Када сјутра би дан, пођоше, да виду, што би оно. То уколак беше, и минуо је уз главицу, и уза Шкурту, и преко Лисице за крвом, и куд је Чок Бркановића, дошао је у бачу Цурановића. Ту су га нашли у гроб, те су га изгорели клаком неугашеним и наболи црним трном."

У Мрковићима вјерују, да је један „уколак" долазио код своје жене и да му је жена доцније родила дијете. „Умро је, па се учинио уколак, те пошао опета на кућу своју код жене. Родило му се дете" — причају Мрковићи.

Неџиб Сулејманов Ћубић из Печујаца прича: „Били су два Мрковића, и кренули у шетњу, и били пошли у Поле Мрковско и нашли једну ствар, која наличи деви. Питали они друг друга: „Фала Богу, што е ово?" — су рекли. Рекне један другоме: „Не знам, Бого-ми, или ће бити зајац од триста година или кобија (угаса, предзнак ископа) мрковска". Дакле, рекоше

они опет поново један другоме: „Да пропитамо кроз Мрковиће и да нађемо једнога мудрога чојка, који је мало свијета прошетао". И у то нашли једнога старога с брадом. Питају га они двојица: „Фала Богу, ђеде, бисмо те замолили, да дођеш до у поље и да видиш једну ствар, која није још међу нама била". Дакле, и дошае је ови стари; послуша ги је. Дође он и виђе и рече: „Е, фала Богу, вала!" — рекае — „до Леша бик и ово још ниге не виђок".

Прошао је везир Ћупрелић преко Мрковића. Пошто је прошао преко Мрковића и скупио Мрковиће: „Знате ли — — рекâе је — да сам један везир, но бисте ли што тражили од мене?" Дакле и они су му рекли: „Не тражимо од тебе ништа, нако једну благосов." — „Е, рекâе је — какав благосов тражите, људи, но тражите друго да ви дам." — „Не тражимо, вала, ништа — рекли су — нако благосов." — „Е, да Бог да — рекâе је — љето ви прошло љетом, а зими зимом."

О смрти чувене Милице Рађенове прича официр Усо Петрићевић: „Скоро (име) се оженио из Билића, из Микулића, Милица Рађенова. Па се она разболела, па је рекла: „Кад ћу умрет, укопаћете ме ге света Петка више куће Маркезића." Па она већ умрела и низа Ступица је носили, и сваки носио по једну грану листа и викали: „Крст носи, Бог се носи, помилуј Госпођи!" Ођен је био латин у то вријеме, па они рекли: „Бога ми дође ришћан, удави не." Они бјеж, и они за њима и они до Фрзигаћа ћерали, и ту се једном окинуо гатљик."

Исти Петровић прича: „У Скâедаер је пошае Коловић и Петал па су сјели, да ију леба од брâ (бâер). Па један шета обувен, доламом и робом. Дакле, вели они Коловић Петалу: „Ови човек је гладан." И гôри му Петал: „Остави, чоче, оваку робу на њега имат, а гладан бити." И он вели: „Ја ћу му, Бога-ми, рећи и зват га да ије леба, и ако је од брâ." И он рече: „Знам, што је бâер и од свачеса леб;" и изједе леба и рече му: „Боже, да ти ја опет вратим ови чâест, што си ми учинио." И рече му Петал: „Оће! ови ће ти зâејâем обрнут!" И рече му њему: „Да ми кажеш име, како те зову." И он му каза име. После за неколико времена дошла војска у Мрковиће и с оним главаром дошае и они. И узимали су нечесову војску. И ови пита с оном књигом, што је беше писа, ге ће Коловић бит. И казаше, и Коловића набавише, и загрли га, теке га виђе. Рече: „Што ме загрлаш?" — пита га он. — Знаш, каед си ми чаест у Скаедаер учинио, каед си ми на велику неволу вала?" И он га поведе при главаром и рече: „Овога да ми опростиш од војске". И опрости га.

Неки Мрковићи говоре врло брзо, да их једва можете разумјети, а неки, опет, отегнуто, завађено, из пуних уста, као да смишљају, шта ће говорити, или као да се уче говорити.

Како Мрковићи не знају причати о свом поријеклу, даје се мислити, да су се овамо доселили у врло стара времена; а

о поријеклу њихову може се посредним путем, на основу народног говора, нагађати, одакле су дошли овамо. Глаголски облик првог лица једнине садашњег времена (кажу, виђу, ишту итд.), замјенице ги и ге мјесто „их", доказују, да су Мрковићи остаци најстаријег српског становништва, или да су дошли овамо из јужних српских крајева, гдје су још и данас ове језичне особине задржане. Овоме иде у прилог и изговор полувокала као ае, који се данас чује у једном појасу, што пролази преко Старе Србије, гдје се мјесто полувокала чује чисто „е" али се изговара тако, да глас више личи на „е" него на „а". Још ако узмем као помоћно средство ношњу, данашњу и стару, онда се може са доста вјероватности претпостављати, да су се Мрковићи доселили овамо из јужних српских земаља или да су остаци старог српског становништва.

2. *Обичаји.*

Шишање и сунећење. Кад мушко дијете наврши годину, па и двије и три године, Мрковићи зову некога, да га шиша. При овом првом шишању дјетета кум одреже косу на челу и слијепим очима, баш као и православни. Шишано се кумство цијени код мухамеданаца исто онако, као крштено кумство код православних, и шишани се кум сматра као најбољи кућни пријатељ. До 1878. г. мухамеданци су на шишано кумство звали православне Србе, а ови опет њих; отада су ријетки случајеви узајмног кумовања. Отац дјетета, на дан шишања, спреми ручак за кума и зове госте. Но да би шишање прошло о што мање трошка, обично се врши на дан свадбе или сунећења, а и само сунећење врши се из истих разлога, на дан свадбе. Обичај шишања је код мухамеданаца сјећање на крштење из старијег доба.

По навршетку десете до дванаjесте године мушку дјецу сунете. Том вјерском обичају присуствује хоџа, а сам обред обрезивања врши „бербер" (бријач). За вријеме обреда ујак држи дијете, а родитељи се склоне, да не чују јаук и плач дјетета.

И Крајињани имају исти обичај шишања, и шишано кумство сматрају најјачим везама љубави и пријатељства. Шишана се кумства код њих врше и приликом умира између два завађена браства.

Женидба. Кад се момче у Мрковићима вјери, онда сва својта и пријатељи дођу код њега „на погачу", тј. на честитање, и оно их части. На свадбу се позива својта, пријатељи и кумови, обично на недјелу дана пред свадбу. Позвани на свадбу дају младожењи по мараму или по грош; они доведу собом сву породицу. Сваки од позваних може довести собом и некога изван своје породице, и таквоме се на свадби укаже већа стима, но позванима. Мушкарац носи на свадбу килограм шећера, а ако ће се на свадби сунетити некоје дијете, онда сваком

таквом дјетету има дати 1 до 2 гроша. Жена носи на свадбу малу погачу.

У сватовима први иде странац пријатељ и зове се *стари сват;* за њим два три одабранија човјека, па барјактар, својта и остали. Сватови не улазе у дјевојачку кућу, него сједе пред кућом, обично на гувну, гдје их послуже огњем за запаљивање цигарета, водом, а понекад и кавом. Мушка дјевојачка својта тако исто стоји изван куће, према сватовима, или одвојено од њих, а само два три разговорнија човјека дођу код сватова на разговор. Дјевојку изводе браћа и помогну јој, да узјаше коња. Сада сватови пођу од дјевојачке куће истим редом, којим су и дошли, а за њима, на кратком одстојању, дјевојка у пратњи своје родбине, и сви тако дођу до младожењине куће. Један сват, ближња својта младожењина по мајци, прими од дјевојчина рода мали јастук, улази у кућу пред сватовима, па јастуком удара младожењу, а овај бјежи и крије се. Овај се сват зове „муштулугџија", а јастук „муштулук — јастук". Муштулугџија добија у дар „пешкир" или чарапе. За сватовима уведу и дјевојку у кућу и род је ту у кући предаде дјеверима. Дјевојачка родбина буде ту почашћена кавом и питом, па се, послије кратке почивке, поврати натраг.

При уласку младе у нови дом дјевојке пјевају:

„Добро дошла, јенђе наша, — „Добро дошла, срећна била, — „Медна уста донијела, — „И за село и за кућу, — „А најбоље за...." (име мужа).

Млада међу сватовима носи на глави „кукуру" од тенеће, налик на купасти фес. „Кукура" се притегне за главу, да не падне па се преко ње пребаци „дувак", — велика црвена марама, која покрива све горње тијело до паса. Кад млада ступи на праг, сусретне је младожења с „пљатом" у руци, у који претходно стави пара, цукра и жита, па тиме младу наспе. Код православних младу сусретне на прагу јетрва и дадне јој у руке крчаг вина и на њему „колач круха", па млада, пуних руку, прекорачи праг десном ногом и уђе у кућу. Јетрва онда узме од ње и „крух", и тада јој дувак скину.

Кад девојачка својта пође кући, онда младој дадну мушко дијете и она онда устане и подигне дијете, а с паса јој падне дар, који је намијенила дјетету.

Ако се жени удовац, он пошље по ноћи два човјека и једну жену, да му доведу дјевојку, коју род исто тако прати до младожењине куће.

Код мухамеданаца се вјенчање изврши тако, што отац младожењин претходно учини уговор са оцем дјевојачким пред кадијом. Отада се дјевојка сматра вјереном и не излази из куће.

Код православних Мрковића кум узима собом једнога човјека, кога он хоће, и овај иде с њим у сватове, и зове се „ускума". Вјенчање се изврши дан прије свадбе у цркви, гдје дјевојку доведе њен род; по вјенчању род опет одведе дјевојку

својој кући, а сјутрадан долазе сватови за њу. Вјенчање се врши прије свадбе ради мухамеданаца, сватова, да не би ишли у цркву на вјенчање, што би некима, можда, било незгодно.

Свадба траје два дана. За вријеме свадбе се игра и пјева. Уз дјевојку се донесе и њена роба, „прћија", па дарови за нову својту — „бошчалук". Дар је за свекра: кошуље, гаће, чарапе, „пешкир"; за свекрву исто тако и сувише „јашмак" (бијела крпа за повезивање главе); за дјевера и побратима, као и за свекра, а код православних то исто и за кума; за ближњу дјецу то исто, а за даљну: мараму са женске, а „пешћир" или чарапе за мушке. За мужа је дар најобилатији: 12 комада гаћа, 12 пари чарапа, повише чаршава, ћилима, душека, јоргана, постеља, јастука ит.д. Сватови дарују младу са по 1 до 2 динара, а она њима по мараму, а њиховим женама по „јашмак" или „башбес".

Докле траје свадба, људи не улазе код младе; код ње сједе само жене. На недјељу послије свадбе невјеста иде у род са свекрвом и „јенђом" (јетрвом); изјутра пођу, а увече се поврате. То се зове „на неђељу".

Смрт. Приликом смрти православни су изложени већем трошку него мухамеданци. Чим неко умре, одмах се јави сродницима и пријатељима, и по погребу сви иду код куће умрлога, гдје буду угошћени чорбом, сиром и кољивом. Мухамеданци дају мјесто кољива „алву", и она нипошто не смије изостати. Чорбу праве од ориза, лука и уља, или је запрже лојем. Раније је био обичај и код православних и код мухамеданаца, да на дан погреба закољу брава за дочек пријатеља, али је то доцније изостало.

Мрковићи су раније лелекали над умрлима, као што још и данас Црногорци лелечу, али су тај ружни обичај напустили, под изговором, да им то забрањују њихове „књиге". Раније су и њихове жене ђекале и тужеле над умрлима, као данас Црногорке; данас само наричу над умрлим у кући, а никако путем, кад га носе ка гробљу. То се зове „плакање". Мртве не сахрањују никако у сандуку, а само положе преко њега широку даску, али да се не ослања на мртваца.

Седмога дана од укопа држи се „седмина", када свештеник код православних свети водицу и „чита читулу". Четрдесетога дана се држи парастос; то исто кроз пола године и „на главу године", када се пријатељи, кумови, својта и сељани позову на ручак. До скора су и мухамеданци, као успомену на овај обичај из доба православља, давали сваке седмине, четрдесетине, на по године и годину послије смрти вечеру и позивали пријатеље, својту и комшије на подушје, а уз вечеру увијек давали алву место кољива.

До 1878. г., када су Мрковићи припали Црној Гори, православни Мрковићи су ишли код мухамеданаца о смрти, као код својих, па су мртваца носили до гробља, својта га је спу-

штала у гроб, а православни су га могли поклопити даском и затрпати. До тада су мухамеданци, по православном обичају, остајали дуго на гробу, а отада су попримили обичаје својих једновјерника, па се одмах уклањају од гроба. До тада су и мухамеданци долазили код православних, носили мртваца и помагали при сахрањивању.

Побратимство. Код Мрковића имаде побратимства; братиме се мухамеданци међусобно, а и са православним. И жене се међусобно сестриме. Побратимство се цијени као братство, и побратими се зову у сватове, на гозбу и свако домаће весеље.

У Крајини и Шестанима побратимства су чешћа; тамо се братиме само људи, који се јако воле, а братиме се људи и на умору. Сам чин братимљења врши се о славама, свадбама, бајраму, сунећењу итд., а сам је обред овакав: побратими провуку један другом руку кроз руку и провученим рукама залажу хлеба и соли, а хришћани још и вина. Побратимство се јако цијени; оно је готово јаче и од крвног сродства.

Поздрављање. Људи веома пазе, да се један другом јаве. Ако неко оре, сије, копа, жање, пасе стоку, једе, сједи, путује, други ће га, према народном обичају, поздравити. Мрковићи имају своје особите поздраве за сваки посао, и ја ћу их овдје навести онако, како сам их чуо и забиљежио.

Кад неко пије чашу каква пића, којим треба наздравити, рећи ће: Живио у добро! Кад неко зове некога, да сврати код њега у кућу, рећи ће „Хајте код куће". — „Имало се ге" — одговара онај, па свратио или не свратио; или га зове: „Сврати ге кућа". — „Имало се ге" — „Им'о ко" — говори домаћин. „Како љуђи?" — „Здраво су." — „Учини селам свима" — „Селам и ти учини."

Ономе, који једе, рече се: „Добро ти учињело! — „Ела, бујром!" — зове га онај. Када гост изиђе од куће, у којој је угошћен, рећи ће му домаћин: „Беганиса ве Бог", и тиме му захваљује што је свратио код његове куће и учинио му част; а кад гост дође у кућу, домаћин ће га дочекати ријечима: „фала ви, што сте дошли. Што не дођоше те жене и та ђеца?" (тј. сва остала чељад).

Кад гост остави јести прије осталих, сви га укућани, мушки и женски, једногласно моле, да још једе, па добацују пред њега јела, макар што га пред њим има доста, а кад овај неће да једе више, сви ће му рећи: „Опростићете".

Орачу се рече: „Даниурок!", а одговара се: „Здраво био", „Весео био" или „Ејвала!" Копачу или жетеоцу се каже: „Сирове ти", „Бог ти чува рамена," а одговор је као при орању. Чобану се вели: „Даниурок!" — „Здраво био! Срећан пут!" Онима, који сједе, каже се: „Добро ви на сјеђење"; онима, који се раздоварају: „Добро ви на разговор". Сејачу се довикује: „Машала! С бирићетом!"

Скупови. Сједници су у Мрковићима одржавани до скоро, а највише зими, кад су људи били без рада. Том се приликом младеж скупљала час код једних час код других, и ту се све до зоре играло, пјевало и веселило. Мрковићи и њихове жене имају добар слух и пјевају врло мелодично; глас им је звонак и оштар, а уз то милозвучан. На скуповима се пјевају лијепе српске пјесме и играју српске игре, хора и кола. Вјерским мухамеданским старјешинама није годило, да се код Мрковића пјесмом и игром одржава свијест на народност и вјеру, па им све то постепено забранише, те се Мрковићи данас ређе скупљају на ноћне сједнике и скупове ради игранке, пјевања и весеља. На моје питање, један виши вјерски старјешина мухадански објаснио ми је узрок забране играња у колу: кад су „каури“ негдје убили и посјекли једнога султана, онда су му посјекли главу, па је бацили на земљу и око ње ухватили коло и сваки је, како је до ње долазио, ударао ногом у њу; зато њихов шеријат забрањује коло, јер коло потсјећа на гуркање главе султанове.

Но и поред забране Мрковићи се од новембра, када сврше радове, па до марта, када почну нови радови, скупљају на ноћне сједнике ради игре и пјевања. А кад некоме у ово нерадно доба дође пријатељ, све се село слегне код њега на сједник и цијела се ноћ проведе у весељу.

Моба. У Мрковићима постоји за сваки посао моба. Ако је некоме потребна туђа помоћ, позове на мобу људе и жене, пријатеље и комшије, да му узраде неки посао, који иначе не може сам узрадити, а посао је хитан и не трпи одлагања. Моби се не плаћа ништа, а само јој се спреми ручак и вечера, за ручак обично хљеба, млијека, сира и јаја, а за вечеру меса и пите. Ко је позван на мобу, доћи ће, макар и свој посао оставио. Моба се сазива ради орања, сијања, копања, жетве, кад се гради кућа, ради преношења клака, пијеска, тигала, греда и др. Моба је увијек весела, јер се на мобу зове само младеж; ту се непрестано пјева, људи и жене редом, и пјесма не само да не омета рад, нега раднике соколи и даје им нове снаге и издржљивости.

Ако људи знаду за неку сироту, да јој је приспио неки рад, а нема чиме платити раднике, нити има својих радника, онда се момци и младе женске договоре, па једнога дана освану на раду њеном; она им је за то дужна дати само ручак и вечеру. На овај се начин Мрковићи узајамно помажу мимо других племена и дају диван примјер потпомагања и међусобне љубави.

Молба. Молба се разликује од мобе. У Мрковићима су чести случајеви, да се неколико младих људи и жена удруже, па једни другима све послове редом обављају. То је „молба“. И у овом је случају онај, коме се ради, дужан дати молби ручак и вечеру, а осим тога и сваком члану молбе вратити радом и радити му, кад га овај позове, онолико дана, колико

је овај њему радио. Мрковићи не раде један другоме под надницу; у њих нема надничара, јер је срамота надничарити; код њих се сви послови врше мобом и молбом. Кад је родна година, свуда ћете видјети, нарочито при жетви, 10 до 15 радника, младих људи и жена, гдје, уз веселу пјесму, живо раде. Моба и молба је за Мрковића и Мрковку весео дан; сваки хита на такав дан као на свадбу, јер зна, да ће се дан провести у шали, пјесми, смијеху и весељу. Овај је обичај остао од прастарих доба, па га Мрковићи и данас свето чувају и практикују. Овај обичај чини, да никоме ништа не остане неурађено, да свако лакше обради земљу, п сије, узоре, ускопа, пожање, оврше, огради кућу и сваки посао учини, а то много подиже привредно стање, олакшава живот и оплемењава душу народну.

Ранка. Ранка је обичај од старине, који се и данас у Мрковићима обавља. На Спасовдан сваке године чобани једног села, или неколико села, направе заједнички ручак, питу или пријеснац од сира и јаја, па заједнички изађу рано на неко узвишено брдо изнад села, па ту пободу високу букову грану, коју зову „ранка", и онда заједнички ручају и проведу дан у игри и весељу. Добровођани сваке године на Спасовдан рано износе „ранку" на Лисињ, гдје се цио дан веселе, и вјерују: куд се врх „ранке" превјеси, да ће те године тамо бити најбољи род. Једне је године нијесу изнијели, и те је године „пијавица" нанијела силну штету, и одмах су ово приписали томе, што нијесу „ранку" изнијели по обичају. Један пут се десило, да су барски Турци оборили Добровођанима ранку на Лисињу, и кад су се ови пожалили Селим-бегу Мустафагићу, он их је строго казнио. Кад се момчад повраћа с брда, зна се, чији је ред, да их почасти, па их води код куће и угости их приганицама, пријеснацом и кавом. Раније су, по предању, износили ранку на Петров-дан.

„Ранка" је, без сумње, старог постанка; она јако потсјећа на обичаје сточарских племена, која су по свој прилици у прољеће поздрављала планину својом посјетом, радујући се, што се уклонио снијег, да по њој напасају овце. Овај лијепи обичај, који потсјећа на прастаре пастирске излете, врше не, само Мрковићи, него и сва села и племена око Румије и њеног ланца, и о Спасову-дану излазе на своје планине и побијају „ранке" у знак радости, што су се опростили зиме и дохватили планине. Овим су именом названа и извјесна брда, што доказује, да је овај обичај врло стар, и да су га, можда, Срби донијели собом у ове крајеве или га примили од сточарских Влаха. „Ранка" је српско име и долази од ријечи „рано" или „ранити", „уранити". Ранка *се рано* и износи, па је и отуда добила име.

Гусле. Мрковићи пјевају уз гусле. Од јуначких пјесама пјевају пјесме о Сењу, Удбињу и Котарима, о Марку Краљевићу,

Милошу Обилићу, Косову, Страхинићу и бојевима са Црмничанима. Но ријетко је код њих гуслара, а још мање оних, који пјевају лијепо и складно. Један је Вучковић пјевао у мојем присуству у кући хоџе Душка. „Заврти два пут“ — нагоњаху га други, и тиме су му хтјели рећи, да загуди уз гусле — „да видимо, може ли ти доћ, на прсте“. Овај је пјевао сасвим монотоно, али доста пријатно. При пјевању нема оног извијања, које имају Црногорци и Херцеговци; нема ватрености и снажног ударца, који пјесми дају живост и ефект; нема узвикивања, својственог јунацима, кад долазе у ватру, а и гдје узвикне, неприродно је. Код гуслара се скупљају да чују гусле и пјесму. Уз гусле се пјева само на ноћним сједницима, ређе дању или на дневним скуповима. Њихове гусларске пјесме, и ако величају јунаштва појединих јунака, на одишу оним витештвом, којим Црногорци и Херцеговци ките своје пјесме и јунаке. Гусле служе код њих више као забавна свирка, него ли као инструменат, уз који се пјесмом величају дјела заслужних јунака и распаљују страсти за витештвом.

Коледа. Раније је у Мрковићима постојао обичај, да се у коледару (децембру) удружи по неколико момчади, дјевојака, невјеста и дјеце, па да зареде од куће до куће, пјевајући разне пјесме, и свака им је кућа давала смокава и разног пића. Ова се игра звала „коледа“, а вршила се испред Божића, па би често пута скупили за Божић меса, пића, сира, смокава и др. и на дан Божића би направили заједничку трпезу од прикупљених дарова.

Играчи су пјевали:

„Коледари дали, — „Нама дали — „Колачића од Божића, — „И појесму лена, — „И готицу ракије, — „И дванајест вина“.

Играчи у Крњама и Горани пјевају на арбанашком језику (а у преводу српском) по мрковићком говору:

„Ижлегох да тражим — „Да искупим што — „Излегни, излегни, домаћице од куће, — „Колачом домаћиковим — „Излегни, излегни, имала свјетал образ, — „Имала свјетал образ и оставила га дјетету — „Излазиш ли? али идем! — „Чекај, чекај!“

Овај се обичај вршио у Мрковићима до прије 70—80 година, а и доцније, и био је чисто хришћанског карактера, за то су га Мрковићи, по нагоњору вјерских старјешина, напустили.

Умир. Као што је свуда гдје има српског и арбанашког елемента постојао обичај умира међу завађенима, тако је умир постојао и у овој области. У Крајини, Шестанима, Крњицама и Сеоцима убијства су била много чешћа но у Приморју, особито у Мрковићима, па за то се овај обичај тамо више практиковао. Убијали су се највише мухамеданци са хришћанима, а и међусобно. Године 1878. кад је Крајина припала Црној Гори, затекло се тамо 36 неосвећених и неумирених „крви“, и све су ове „крви“ измирене по старинском обичају

њиховом, који је сличан умиру у Црној Гори и Арбанији, и који ћемо ради неких варијација укратко описати.

Ако неко убије некога, па убивалац не буде рањен, то је „цијела крв", а ако је убивалац рањен, онда је то „по крви". Рођаци убјенога ће често пута пуцати на убијцу, макар га суд, послије издржане казне, ослободио, јер судска пресуда и казна није за њих била некаква освета; па и ако га не убију, ипак се тиме докаже, да су га хтјели убити и учинити освету, што унеколико подиже њихов понос.

Када дође до умира међу завађенима, свака страна бира за „цијелу крв" по 12 кметова, а за „по крви" по 6 кметова. Кметови унапријед преговарају међу странкама и посредују, да се до умира дође на љепши и погоднији начин. Обје странке позову на умир сву своју својту. Убијца је у дроњцима, о врату носи одапету празну пушку, огрнут је струком или ћоком; њега воде два његова кмета и доведу га пред најближу својту убјенога. Тада брат убјенога (отац, син или братучад) сусретне „крвника", па се с њим пољуби на средини умирнога кола пред свима присутним у знак умира и опроштаја дужне крви. Ово је најглавнији и први чин на умиру, и кад се он изврши, онда се на средини кола састају редом по два кмета, један с једне, други с друге стране, најприје ближа, па даљна својта убјенога и убијце, па се љубе у знак побратимства. Тако се изврше шест, односно дванајест, побратимстава.

Странка убивалца донесе на умир 12, односно 6, колијевака са дјецом, па, кад се изврше побратимства, онда кметови убивалца узму колијевке и изнесу их насред кола, па их у име кумства предаду у руке кметовима друге странке; ови их прихвате, па сваки окрене прихваћену колијевку три пут око себе, пољуби дијете а колијевку поврати. На овај се начин изврше потребна кумства.

Кад се врше побратимства на дан умира, не братиме се људи, ко се с ким потрефи, него ко с ким хоће, па се траже људи, који су од раније друговали, били добри пријатељи и познаници, па се изазивају и братиме. И побратимства и кумства се на дан умира само наименују, а сам обичај братимљења и шишања врши се доцније у кући оних, који припадају странки убијце, приликом свадбе, славе, женидбе или другог благог дана.

Послије умира остану обје стране задовољне: убијца, што се ослободио од страха, да не буде убијен он или некоја његова својта, а својта убијенога, што се не боји пријекора и срамоте, ако не освети убијенога брата.

Приликом умира правиле су се увијек двије „сетенције" и прекидала се пара на двоје, па се о свакој „сетенцији" на црвеном свиленом концу привезивала пол вина паре.

Вађење мазије. У Мрковићима је било у старо доба у обичају „вађење мазије", да би се тиме доказала нечија не-

виност. Мазија се вадила из вреле воде и из ватре. Тај је правни обичај давно престао, и нико не зна причати, какав је био.

Ношење крста Св. Владимира на Румију. Један од најлепших обичаја код Мрковића је изношња крста о Тројичинудне на Румију. Овај старински обичај, свето подржаван не само од православних, но и од муслимана у Мрковићима, најјасније илуструје побожност ових људи и сјећање на прадједовску вјеру. Откада је Владимиров Крст пренешен из Крајине у Мрковиће, отада у Мрковићима постоји обичај, да га са великом помпом и правом побожношћу износе на Румију. Докле су Мрковићи били православни, дотле су га износили са још већом свечаношћу, и силни утисак славља из доба православља оставио је траг и на доцније нараштаје, па се ово дивно славље православног карактера, није нимало измијенило ни онда, када су Мрковићи превјерили. Уз православне и католике било је при овој литији ништа мање и муслимана, и од интереса је, ради психолошког проучавања Мрковића изнијети све појединости, које су са овом свечаношћу биле скопчане.

На Тројичин-дан рано требало је поћи с крстом из Вељих Микулића, из цркве св. Николе; па да би побожни народ из даљних села приспио на вријеме, да прати крст, слегао би се навече тог дана у Веље Микулиће силан свијет. Напријед је ношен крст на дугачкој мотки; уз њега је ишао мрковићки барјактар, муслиманин, са барјаком у лијевој и исуканим ножем у десној руци, у знак, да су и он и сви Мрковићи готови умријети, ако се ко усуди, да у крст такне, у намјери да га отме. За крстом су ишли попови у одеждама, па побожне крстоноше. Пут од Вељих Микулића до врха Румије је веома стрмен и тежак, а траје $2^1/_2$ до 3 сата, и сви, без разлике вјере и пола, пјевају цијелим путем: „Крст се носи, Бог се моли, Господе помилуј!"

На Румији се свети водица, па за тим настане народно весеље, у ком узму учешћа сви, и стари и млади. Ту се, на врху Румије, одакле је величанствен поглед на језеро, море, Арбанију, Црну Гору, Зету и Скадар до Љеша, проведе по 5—6 сата у најљепшем расположењу, у игри, пјесми, весељу, бацању камена, скакању и трчању, па се момци надмећу и огледају снагу, а старији уживају у том општем складу, љубави и слози, и настојавају, да се не догоди нешто, што би могло пореметити ово лијепо народно славље.

Крстоноше се на Румији заложе са заједничке трпезе, на коју сваки понешто изнесе; а при повратку с Румије цијела поворка сврати у цркву св. Николе у Микулићима, гдје се одржи молитва, па се народ разилази по пријатељима у селу, да руча. Свака кућа микулићка за тај дан спреми обилат ручак за госте, и као православни Андровићи, код којих се чува крст, тако и мухамеданци држе тај дан као обавезно славље и потроше се ништа мање од православних. Мухамеданци још и

данас сматрају као обавезу, да тога дана дочекују пријатеље, и нико се не гријеши о то, јер би то, по њиховом схватању, био велик гријех.

Прича се, да је у старо доба била у Микулићима, на врху села, једна кућа и у њој бадањ са триста ожица, које су се само на Тројичин-дан износиле, да њима једу пријатељи. Онда је ова кућа била веома богата и у свему напредна. Синови су жалили, што се оволики трошак чини, па, против воље старога оца, запале све ожице, у намјери, да даље не дочекују пријатеље; и све су ожице изгорјеле, а три су остале потпуно здраве и нијесу могле изгорјети. Сви су се овоме чудили, а стари им отац рече болно: „ С њима су јели светитељи, зато не могу изгорјети, али зато ће се ваша кућа угасити." И угасила се. Ово се у Мрковићима прича с неким поштовањем и осјећањем светиње крста и страхом од Бога, који награђује добро, а кажњава зло.

Многи су побожни поклоници, при ношењу крста на Румију, носили на рамену по један повећи камен и износили га на Румију, те данас постоји на врху Румије повећа гомила камења. Зашто су износили камење, не знаду ни сами. Тај је обичај постао у старо доба, па се одржао до наших дана. То је свакако последица обичаја из оних времена, кад су људи, идући на извјесна света и поштована мјеста, носили и набацивали камење, чија је гомила служила као жртвеник. Може се претпостављати, да су многи поклоници носили камење и ради мучења тијела, сматрајући да је то Богу угодно.

Мрковићи су ишли уз крст наоружани и спремни, да га бране. Будући је крст пренешен из Крајине, Крајињани су покушавали, да га преотму, и Мрковићи су зато ишли наоружани, да га бране, ако буде потреба; а страх од Крајињана, који су често у повећим масама излазили на Румију, чинио је највише, да Мрковићи у великом броју излазе с крстом. Једне је године било дошло мало народа, и неки Шабовић, муслиман, поручи попу Сави Поповићу, да не носи крст са тако мало народа, јер се боји, да га ко не отме, и додао је: да би волији био, да му кућа изгори, но да ко год понесе крст из Мрковића. Муслимани, и ако иду уз крст, не целивају га.

Негдје око 1885. г., када су Мрковићи, под притиском вјерских и муслиманских политичких старјешина, стали напуштати обичај, да уз крст излазе на Румију, због чега је и овај обичај имао престати, црногорски митрополит Митрофан нареди Сеочанима, Крњичанима и Шестанима, да на Тројичиндан у маси изађу на Румију, да тако увеличају ову свечаност; и кад су Мрковићи дочули за ово, побојаше се крсту, па њих стотина момака пође под оружјем уз крст на Румију, да га брани, ако буде потреба.

Крстоноше беру на Румији неку „траву од Румије", чији коријен држе у слатком уљу; ово уље сматрају љековитим и

њим мажу болеснике и вјерују, да има чудотворно љековито дјејство. Мрковићи су овога дана носили на Румију завјет у вуни и сиру; вуна се продавала у Микулићима у корист цркве, а сир су појеле крстоноше на Румији.

Крсно име (слава). Католици у овој области имају своја крсна имена која врло свечано прослављају. Мрковићи, док су били православни, прослављали су своја крсна имена још свечаније; они су прослављање крсних имена продужили и даље, пошто су пријешли у ислам и за дуго су времена славили крсна имена сасвим несметено: дочекивали су пријатеље, палили воштанице, давали пријатељима вина и ракије, па су и сами пили то пиће, а многи су носили у цркву вино и просфору, да је поп освети. Ти лијепи српски обичаји продужавали су се за дуго, и Мрковићи су се осјећали више као православни, него као муслимани. Но у потоње вријеме хоџе су настале, да из Мрковића искоријене сјећање на стару вјеру, па су проповиједали разне измишљотине, само да им омразе лијепе обичаје њихових предака, а гдје није то помогло, они су клели и проклињали оне, који хуле на Мухамедову вјеру и скврне је обредима хришћанске вјере. Дошавши у разговор са једним вишим вјерским мухамеданским поглаваром, питао сам га: зашто забрањују прослављање крсних имена по српском обичају? На ово сам добио одговор: крсно је име код Срба сјећање на стару вјеру, кад су служили идолима, а турска вјера забрањује свако сјећање на идоле.

Но и поред ове забране, проклињања и проповиједања, Мрковићи су до скоро прослављали своја стара крсна имена. И данас се зна за многа братства, која су им крсна имена била. Петрићевићи у Вељем Селу славили су Ивањ-дан (29. август), а послуживали Спасов-дан. Алил Петрићевић, који је до скора био жив, имао је о крсном имену 70 до 80 званица, и о његовом се крсном имену „прислањало пред његовом кућом по 80 пушака". На слави се пило вино и ракија, пјевало се, играло и го.товало 2 до 3 дана, баш као негда у Црној Гори.

Барјактаровићи и Луње славили су Спасов-дан, Дапчевићи зимски Никољ-дан, Вулићи и Дабезићи Петков-дан, Спахије Ђурђев-дан, а Микулићи Тројичин-дан. Командир Јусуф Барјактаровић, стар 60 година, причао ми је, да му је било 10 година, кад му је отац славио Спасов-дан, и тога дана је имао по 50 званица на ручку, вечери и конаку. А Рамо Османов Вулић, стар 65 година, прича, да памти, кад су се о Спасовудне скупљали код црквице св. Петке и доносили завјете у вуни и сиру, па су ту цио дан играли, пјевали, веселили се и гађали у нишан. Пековићи у Микулићима славили су, осим Тројичина-дне, још и Спасов-дан. Они и данас на Спасов-дан не ору, а тога дана приреде бољи ручак, као успомену на негдашњу славу. А Тројичин-дан и данас прослављају, па тада прибаве за пријатеље пића и закољу брава.

Крајињани су, по сопственом признању, били православни. Један стари хоџа из Руње признаваше, да су његови преци славили св. Петку. У Крајини је успомена на стару вјеру рано угушена, јер је пропаганда била јача, а на то је утицао и арбанашки језик, који се у Крајини рано одомаћио.

Божић. Мрковићи су имали интересантних обичаја о Божићу; ови су се обичаји и до данас задржали код православних Мрковића, и ми ћемо их укратко описати.

На бадњи дан рано беру бадњак, који је обавијен бршштаном, па грану ловорике, маслине, смреке и брдун од лозе. Кад се донесе бадњак пред кућу, онда, ако нема „јунака" у кући, жена износи бокар вина и тањир приганица и дочека бадњак пуних рука. Домаћин прихвати крчаг, наспе бадњак вином, изије једну приганицу и улази у кућу.

Онај, што је убрао и донио бадњак, увече га уноси у кућу и налаже, а преко бадњака наложи „бадњачицу" (врх од бадњака), грану маслине, ловорике, смреке и брдун од лозе. При улазу га дочекивају „јунаци" са запаљеним воштаницама и вином. Домаћин прелије бадњак вином, па на бадњаку окрене погачу три пута унакрст и са три стране зубима је угризе. Ова је погача квасна, са крстом на средини и зове се „крст". У крст, на погачи, побије се грана маслине са четири унакрсне гранчице у виду крста, и на маслиновом се крсту прилијепи воштаница. Воштаница је толико велика, да се пали на бадњу вече, Божић и Водице, ког дана има догорети; тог се дана има и погача појести, а само се један комадић од ње чува до марча, када се сваре коприве, па свако чељаде окуси од овог хљеба с копривама.

На бадњу вече се спреми вечера од стучених ораха и лука чешњака са сољу, цукром и уљем, и то се зове „орàшкина". Ово се једе као салата уз приганице, које замачу у „орашкину". Иза овога се једе фаџола, па „љути купус" (главица купуса унакрст расјечена, насољена, натопљена уљем, остом или шљивама). Најпослије се једе пита од тикава, гриза или „кромида" с уљем. Једе се са „софре", на коју је стављен „крст" (погача) и чешњак, а унаоколо „трпезник" (дугачки отирач за руке); под „софром" је прострт чаршав, на који падају мрве с трпезе. По вечери се крајеви чаршава заврну преко трпезе и њима се прекрије трпеза, па се трпеза са заврнутим чаршавом уклони. Ово се ради за то, јер се кућа не брише за три дана, па да се не газе мрве, које падају с трпезе.

Бадњак је дубоко дрво; дуг је 2 метра. Он треба да гори на Божић, па на Мали Божић (Нова Година) и Водице, када има потпуно догорети. „Жерав" од бадњака потоњег дана истуле вином, па га однесу на њиву и закопају, ради берићета. Неке жене оставе по мало од углијевља, стуку га у прах, па тим прахом посипају разне ране, нарочито живу рану, коју у Мрковићима зову „путник" или „гриз".

Стоку на бадњу вече угоне између двије воштанице, баш као у Црној Гори.

Мухамеданци у Мрковићима су до скоро пратили и вршили све старе српске обичаје о бадњем дану и Божићу, и када су стали напуштати крсна имена, напустили су и божићне обичаје. Но и данас се многи сјећају оних лијепих обичаја, па и причају о њима. Један ми је причао овај интересантан обичај о Божићу, који се већ и код православних изоставио и заборавио: у старо доба домаћин би узео на Божић сјекиру, а неко други из куће бокар вина, па би пошли у виноград; домаћин би тада замахну осјекиром на лозу и упитао: „Хоћеш ли родити, да те не посјечем?" — „Хоће", виче други и посипље је вином. То се учини на неколико мјеста у винограду.

Официр Усо Петрићевић причао ми је (1911.), да он памти, кад су његови стари налагали бадњак, и сјећа се да су дјеца бацала у ватру гранчице од маслине, па коме је маслиново лишће пуцало, мислило се, да ће тај бити срдит. А стари Алил Петрићевић причао је учитељу Луки Јововићу, да је он лично брао и налагао бадњаке у пријекрст и да их је прелијевао вином, па да су, у његово доба, сви Мрковићи постили бадњи дан и налагали бадњаке. Тада су се Мрковићи о Божићу полазили, мирбожали се и љубили по српском обичају.

Командир Јусуф Барјактаровић памти, кад му је отац брао бадњак с брштаном, налагао га, „заливао" вином, уз бадњак налагао ловорику, маслине и жуку; памти и то, кад је његов отац на бадњу вече ломио погачу, кад се вечерало фаџоле и кад су празновали Божић, све недјеље и све веће празнике преко године. Мрковићи и данас светкују Божић, па тог дана налажу само *сирова дрва*, а на бадњи дан пригају приганице и посте.

И у Крајини су налагали бадњаке по српском обичају, али су тај обичај напустили давно; данас се не сјећају, какви су били божићни обичаји, а можда, неће ни да их причају.

Ђурђев дан. Овај је дан био у старо доба дан игре и весеља, дан, када се буди природа и настаје нови живот. Мрковићи и данас на Ђурђев дан ручају изван куће и без зимских хаљина, у знак, да настаје топло љето. Чобани беру на Ђурђев дан прије истека сунца „Ђурђево цвијеће", које исјецкају ситно и са сољу дају стоци. Чобани на Ђурђев дан почињу свирати у дипле.

У Мрковићима се овај дан прослављао особито; младеж се скупљала на заједничко весеље и дан се проводио у омиљеним играла „цуцки" и „клочки". О грани каквог високог и јаког дрвета свезали би дебео коноп или уплетене лозовине, па се на крајевима доље привеже поширока даска, на којој могу сједети по двојица, обично мушко и женско. Онда други љуљају ову двојицу, или како би Мрковићи рекли „цецају" (отуд име „цецка). На цецки се изређа сва младеж, мушка и жен-

ска. Ако је коноп дуг, а грана висока и јака, онда љуљање захвата велике размјере. Ову сам игру, — ако се може назвати игром — видио у Зети 1890. год.

„Клочка" је друкчија игра. Повећа даска постави се на камење, па један играч стане на даску, а остали облијећу око њега и грабе камење испод даске. Играч на даски брани, па јури с једнога краја штице на други, штица се колеба и он се навија, да падне, а кад му дигну неколико камења, може и да падне. Којега ухвати или му капу зграби, замјењује га на даски.

Игра почиње рано, па се играчи око 10 сати одморе и пођу на море, на купање; по повратку опет настављају игру и играју се све до ноћи. Тога се дана скупи на једно мјесто по 100 лица ради игре и забаве, а дође повише момчади и из Бара и других мјеста.

На Ђурђев дан рано чобани купљу стоку у мору и „машају" пушком преко стоке. Пуцање преко стоке на Ђурђев-дан рано у обичају је и у Црној Гори, а вјерује се, да је и купање прије зоре спасоносно и да лијечи од многих болести, па то купање многи практикују, особито грозничавци. Млада чељад у Мрковићима и данас на Ђурђев-дан лежи или сједи на зеленој трави.

Илијн дан. Док су Мрковићи били православни, Илијн дан је прослављан свечано. Црква св. Илије изнад Вељег Села сматрала се завјетна и тог су се дана сви Мрковићи скупљали код цркве, гдје су проводили дан у игри; а долазили су ту и из Бара и са других страна. Са падом православља у Мрковићима није пала и ова вјерска свечаност; Мрковићи су се и даље скупљали овдје, а попови из Бара долазили су, да служе литургију. Стари поп Саво Поповић из Бара прича: да су му мухамеданска дјеца из Мрковића доносила на Илијн дан воштане свијеће и велике погаче без „печата", говорећи: „Ово је нана послала." А за вријеме службе било је уз православне и мухамеданаца и була и ови су престојали службу у црквеној авлији. Пред црквом је неки Асан Петрићевић продавао народу вино и ракију од свог грожђа. У игри и колу које је трајало пуна три сата узимали су учешћа подједнако мухамеданци као и православни. При разметању испред цркве Асан Петрићевић је, једне године, сав народ свратио код своје куће и почастио га пићем, говорећи: „Дао га је Бог и св. Илија доста!" Пред Асановом се кућом поново играло и пјевало. Мајка Асанова, жена од 80 година, замолила је попа Сава и он је дозволио, да жене одиграју коло посебно, и стара је була играла у колу и почињала пјесму: „Синоћ виле заиграле — На игриште краља Марка..." па је иза игре почастила жене пријеснацом. Поп Саво је играо с булама у колу.

По причању Мрковића, један је потурчењак и Печурицама имао у старо доба једну велику бачву, коју су звали „Илинштица";

сваки је Мрковић био дужан донијети по десет ока грожђа, и све се то грожђе пр̀штило у тој бачви. Добивено вино и ракија се износило на Илијн дан пред цркву св. Илије и давало народу.

Велика Госпођа. Док је православље у Крајини цвјетало, дотле је дан Велике Госпође био у Крајини дан опште славе. Тог дана се код манастира Пречисте Крајинске скупљало мноштво народа не само из Крајине, него и из Арбаније, Зете и Приморја. Људи су онда доносили богате прилоге манастиру и цио се дан проводио у игри и весељу. Велика Госпођа је била црквена слава, који је дан сва Крајина прослављала на особито величанствен начин. Овај лијепи обичај није пао са падом православља и нестанком српског језика, него су се Крајињани и сва дотична племена скупљали и доцније код манастирских развалина; макар што је манастир био порушен, народ је долазио у масама на његове развалине и проводио дан у заједничкој гозби, игри, весељу, пјевању, пуцању у нишан и момачком надметању.

Изгледа да је Велика Госпођа била и крсна слава свих Крајињана, или бар послужбица њихова. До 1850. г. од прилике, сви су се Крајињани од Зогања до Драчевице скупљали овдје, па су ту палили воштанице и доносили завјет. На скуп је, по увјеравању крајинских муслимана, могло доћи до двије хиљаде душа. Сав народ са стране — а њега је било чак од Подгорице и Улциња — ручао је код оближњих мухамеданапа; ту се није гледало на вјеру, а гледало се на светињу ове старине и на љепоту старог обичаја, па су муслимани радо угошћавали православне, сматрајући то као дужност, која им је од предака остала у аманет.

Овај лијепи вјерски и народни обичај престао је око 1850. г. Те године на скупу умало што није дошло до свађе између Крајињана и Шестана, дакле, између муслимана и хришћана, због гађања у биљегу; и бојећи се, да збиља негда може доћи и до свађе, престали су се даље скупљати. Но може бити да је овоме узрок настојање вјер ких власти, да муслимани напусте ово српско православно славље, које потсјећа на стару вјеру.

Разни обичаји. Православни Мрковићи и данас имају извјесне обичаје о разним празницима, па их као неку обавезу свето испуњавају. Освећеном водицом на Богојављење кропе лозе, маслине, коштање, стоку и гробље. Ову водицу и мухамеданци много цијене и поштују, па се дешава, да од православних затраже мало „крштене воде" за болеснике. На задушну суботу носе у цркву „панахију," „проскуру" и свијећу, а код куће праве и једу приганице или „мàсуницу" (колач, посут врелим уљем).

На чисти понедјељник жене перу посуђе „фињом" (цијеђ, луг), па од ње начине крст на вратима и зову га „коризма"; њим плаше дјецу, да не траже мрснога јела. Пост се код право-

славних држи веома строго; сви се постови препосте тачно и чисто, а тако и сриједа и петак.

О Ускрсу имају црвена јаја; ко је у короти, не црвени их, и то је знак короте. Овај су обичај до скоро имали и муслимани; њима је и данас мило, кад им неко даде црвено јаје.

Навече марча жене беру млијечер (неку траву, која садржи много отровног „млијека"), па њим заките врата од куће ради млијечности стоке. Жене осуше преко лета на штици или прозору говеђе „лајно" (балегу), па га навече марча запале, а оно гори као „каф" (усјека, труд), и на лопати га пронесу кроз кућу, око куће, коштара и по мјестима, гдје се често иде. Вјерује се, да онамо, куда се пронесе запаљено „лајно", неће доћи „устокаменица" (змија). На марач не бришу кућу „себет" буха и метла се тог дана не смије нигдје видјети; а на марач не ваља убрати ништа сирово.

Навече Благовјести наберу ловорике, па у јутру пободу на свакој њиви, гдје је пшеница, по једну гранчицу. И овог дана не ваља брати ништа сирово. И мухамеданци су до скоро побијали ловорикове гранчице на пшеницу.

О Цвијетима млада чељад набере цвијећа, па се њим измије, да буде лијепа као цвијет. А на „русани петак" (тројичински) Мрковићи, и муслимани и православни, ни данас не ору. Овај је обичај и у Црној Гори.

На Ивањ-дан (24. јуна) износе свитну робу на сунце и беру „Иван-цвијеће", па га оставе у роби и вјерују, да ће роба бити осигурана од „грње" (у Црној Гори „грња").

За вријеме „Међуднице" неће ни људи ни жене почети ма какав нов рад, а исто тако ни мухамеданци. Да не би буле почеле какав рад у међудници, питају православне: „Кад ви је она „међудна"?" И ако нијесу у нитима укрстиле по једну или двије жице, неће за вријеме „међуднице" ништа радити на стативама, јер би то могло бити несрећно за „јунаке".

Недјеље блудног сина иду у род и православне и мухамеданке и воде собом дјецу, ако их имају, па тамо остану по читаву недјељу. Исти је такав обичај и у Црној Гори. Одиве носе за својту у роду „ченичне" колаче, пригане на уљу.

Православна Драчевица, Вучедабићи и Марстијеповићи и католици Караникићи и Морниковићи не само што светкују св. Саву, него и посте Савину недјељу. Овај је обичај остао од старине, па га и данас католици, као завјет својих предака, испуњавају и ту недјељу не би нико за живу главу омрсио. Савину недјељу посте, као завјет, многа села и браства у Црној Гори. У Црној Гори наводи се као разлог овом завјетном посту помор, куга, колера, морија, а и у Шестанима се прича, да су се људи завјетовали, да посте Савину недјељу, због колере, која је негда потаманила овај крај.

Побожност. Народ је у овој области побожан и богобојажљив. Мухамеданци, особито мухамеданке, распитују се

за православне празнике, о којима постоје извјесни обичаји, и сматрају за гријех, ако свој стари обичај, макар и у потаји, не испуне. На многим црквинама у Мрковићима буле још и данас пале свијеће, али тајно и кријући од својих мужева; паљевине од свијећа су видне и омрчени се траг и данас познаје.

У Бортули, код Бара, постоји црква св. Недјеље. Ближње су буле до скоро сваке младе недјеље (недјеља иза мијене мјесечеве) долазиле прије зоре код ове цркве, па на вратима остављале прилоге у вуни, сиру, парама и др. Од тих прилога је доцније саграђена авлија око парохијске цркве у Бару. Године 1905. г. земљотрес је порушио цркву св. Недјеље, и отада је престао овај лијепи обичај.

Попове радо примају и у мухамеданским кућама, поштују их и вјерују у њихове молитве. Поп Саво Поповић из Бара и поп Саво Поповић из Спича светили су масла једној младој болесној були; за вријеме освештавања масала болесница се скромно молила Богу: „Боже, да ве молитвим!" (даће Бог, да будем боља, па да вас благосиљам). Була је сама затражила крст из попове руке, па га је чврсто држала и страсно љубила. Попови су за два дана осветили неколико масала и болесница је оздравила.

Поп Саво из Бара је више пута, на позив, светио водицу у мухамеданским кућама; мухамеданци су му доносили воду и у кућу, да је „благослови", па су том водом умивали и купали болесне. Мухамеданци у Бару и данас позивају попове, да над болесницима читају молитве. Поп Васо Вукотић из Бара чинио је у скорашње вријеме, по молби извјесних потурчењака, помен на гробовима мухамеданаца, читао је молитве над болесницима, па им и масла светио. Он је налазио старе буле, гдје зором клањају пред црквом св. Недјеље.

Некоји Маровићи, мухамеданци у Крајини, до данас су задржали обичај, да носе читулу у цркву. Једанпут су били прекинули овај обичај па су им брави липсавали; онда су поново почели, па то и данас раде.

Потурчење Мрковића је отпочело од источне стране, и природно би било мислити, да су у том крају вјерски обичаји најмање одржани. Али је обрнуто: обичаји су много боље сачувани у крајевима, гдје је вјера најприје напуштена, а много мање у онима, који су ближи Бару. Вјерски мухамедански поглавари из Бара утицали су на мухамеданце, да напусте остатке вјерских православних и српских обичаја. Као што сам раније споменуо, духовне су се власти служиле разним измишљотинама, само да Мрковиће одврате од тих обичаја. Например, налагање бадњака им је протумачено, да је тај обичај код Срба остао још из доба многобоштва, кад су приносили жртве идолима, па да је то гријех, који вјера мухамеданска строго кажњава. Такве и сличне агитације духовних власти искоријениле су из народа многе српске и вјерске обичаје.

па их постепено нестаје, а са нестајањем тога нестаје не само праве побожности, којом се овај крај одликовао, него и свијести о народности и српском имену.

Микулићи су најдуже задржали народне и вјерске обичаје, па су до скоро празновали као и православни и вршили све обичаје заједно са православнима. А најдуже су држали сјећање на православну вјеру зато, што је у Микулићима највише православних, што се тамо код православних чува Владимиров крст и што је село удаљено од Бара па сачувано од утицаја вјерских мухамеданских поглавара; а што је у Микулићима највише православних томе је, опет, узрок крст, који је од све три вјере једнако поштован и цијењен.

3. Ношња.

Народна ношња у овој области није се ништа измијенила, тј. она је и данас, са изусетком Сеоца, Крњица и Црногораца у Улцињу, онаква, каква је била прије 100 година и више. Иако је већи дио ове области припао Црној Гори 1878. г., а један дио 1912. г., те су људи били у сталном додиру са Црногорцима, који су своју стару ношњу знатно измјенили, ипак то није на њих утицало, и њихова је данашња ношња веома типична.

Мушка ношња. Мрковићи носе на глави бијели „ћулаф“ од вуне или платна, или црвени фес са малом кићанком; глава је обично повезана „шалом“ (бијелом марамом) и причвршћује капу за главу. Капа је веома малена и хвата само тјеме; оне су као и капе Малисораца. Католици ријетко повезују главу. Аљине се одликују бијелом бојом; то је општа карактеристика ношње. Љетња је ношња од платна, а зимска од сукна. Љети носе обично широке „прћене“ гаће, подужу кошуљу, преко које се утегну црвеним пасом. Поврху кошуље се носи памучна „антерија“ с рукавима, а на ногама чарапе и опанци. Љетња је ношња врло пространа; доњи део кошуље обично виси изван гаћа. Некоји носе љети и докољенице, као и Црногорци; њих зову у Горани „клашње“. Овим се именом у Црној Гори зове једна лошија врста сукна. Докољенице су остраг и по дну оивичене вуненим гајтанима.

Зимска је ношња скоро иста, само је од сукна. Мјесто памучне антерије служи вунена с рукавима, налик на црногорски џамадан; сприједа су крила, која се преклапају и запучају. Чакшире су од сукна и досижу до чланака, и нијесу широке онако као „прћене“ гаће, али ни онако уске као малисорске. Чакшире су с обје стране, низ оба бедра, извезене црним гајтанима, а и по дну су опточене гајтанима. На исти је начин и сукнена антерија оивичана гајтанима, који унеколико служе за украс. Поврху антерије се носи „губера“, — кратка вунена кабаница с рукавима. За пазар, свадбу и друге свечане дане људи имају „копоран“ од црвене свите, који носе мјесто антерије, свилени пас и цариградске „потуре“ (ципеле) на ногама.

У старије доба Мрковићи су носили сукнене гуњеве, баш као Црногорци, само су били дужи и хватали су скоро до чланака. Такви се гуњеви данас виде на Мирдитима и неким сусједним племенима; и Дибрани носе дугачке гуњеве, од паса доле јако намрскане. Сукнене гаће допирале су до испод кољена, одакле су хватале докољенице, које су за гаће биле причвршћене подвезама. Стари су Мрковићи носили на глави црвене фесове са великом кићанком, у пасу колан и оружје, а огртач им је био струка с ресама, као што је данас носе Шестани. Ова је струка веома типична аљина. Шестани је и данас употребљавају. Изаткана је од црне крпе и бијеле пређе, доста је кратка и уска и на крајевима има кратке ресе. Ове су струке у Црној Гори познате под имелом „шестанске струке". Црногорске струке су, вјероватно, раније биле исте такве, али су доцније усавршене и по изради и по облику, да лијепо пристају уз црногорску ношњу.

Овдје је потребно укратко описати стару црногорску ношњу, и спровести потребно упоређење.

Кошуље су старих Црногораца имале веома широке рукаве, као и данашње кошуље Шестана, Крајињана и Мрковића; под грлом су имале двије подуже и подебеле везе од уплетена конца са повећим китама; ките су висиле низ прса и служиле за украс. На доњем крају прореза висила је повећа кита, а на крајевима рукава по три ките. Све су ките биле од бијелог конца. Доњи дио висио је изван гаћа, као код данашњих Мрковића. На рукавима од гуњева су имали „јаке", од црвене чохе поšироки комади иза шаке. Капе су биле од „вељег бојаџака", неке дебеле црвене чохе, познате са трајности. Црна копрена, „деравија", употребљава се на капама у новије доба. Сви виђенији и богатији Црногорци носили су фесове, „пештемаље" и ћинтерце. Пештемаљ је од дебеле свиле, налик на узак а дугачак отирач, и носио се око врата, пребачен преко рамена; а ћинтерац је огртач до појаса, подашвен лисетином.

Женска ношња. И жене, као и људи носе љети бијеле платнене гаће, нешто пространије од мушких. Кошуље су у мрковићких жена без икаква веза. На глави носе бијеле крпе а поврх кошуље антерију и јелек са запучима, аљину без рукава од памучне материје. И жене се опасују пасом; за благе дане имају свилене пасове, а на ногама пашмаге; чарапе ријетко носе. Зимска је ношња код жена готово иста, само мало дебља, и поврху ње носе „хрку", која хвата до колена.

Шестанске и крајинске жене носе мјесто памучне антерије вунене и гуњеве с рукавима, који су веома дуги и од паса намрскани. Гуњеви су опточени црним вуненим гајтанима. Овакве су гуњеве носиле и старе Црногорке, и гуњ женски у Црној Гори био је истог кроја, као и мушки; само „јаке" за шаком нијесу биле онакве, као на мушкима, већ налик на

крила. Женски се гуњ звао „гуњац". Стара женска кошуља у Црној Гори била је од бијелог грубог платна, уска, а дугачка до чланка и испод пазуха прекројена до паса; на врату је имала јаку спону, коју би жена, при свуковању, закачила за клин о греди, па би се из кошуље извукла. И Црногорке су негда носиле пасове преко кошуље, и многима је лети то била једина аљина.

Као што данашње Зећанке носе „футаче", које хватају остраг крста и бедра, тако су и старе Црногорке носиле футаче остраг и опрегљаче спријед. Обје су аљине биле украшене разним везивом и около нарешене разнобојним кићанкама. Женски гуњац био је бијел, а „минтан" црн; по кроју су били једнаки, оба од сукна, само што је минтен био свечана женска аљина; он је имао на прсима сребрна пуца и плоче, и служио је као скупоцјена аљина.

У старој ношњи ових крајева има много сличности са старом црногорском ношњом. Старе су Црногорке, као данас жене у Шестанима и Крајини, носиле гуњац и пасове, а стари Мрковићи гуњеве и докољенице, па колане у пасу и оружје, као данас Црногорци. Та сличност наводи нас на претпоставку да су становници ових крајева имали у далекој старини нешто заједничко са Црногорцима, а и са некојим арбанским племенима, која и данас носе сличне аљине. Ако икоја аљина, то и разне врсте гуња по кроју и изради могу да послуже као доказно средство за, ма и далеко, етничко сродство међу племенима и народима. Стални додир између Срба и Арбанаса могао је на ово утицати, па су једни другима могли натурати извјесне особине у ношњи и начину живота. Интересно би било испитати границе, до којих се гуњ простире, као народна ношња; у том би се случају могло говорити о томе: чија је то ношња и ко ју је натурио?

Дјевојке се у Мрковићима нешто разликују у ношњи и држању. Оне носе дугу косу, уплетену у двије витице, које се омотавају око главе преко тјемена. Чим се дјевојка удаде, засијече косу водоравно до рамена и не уплијеће је више. У цијелој Арбанији и жене и дјевојке закидају косу и не заплећу је. Жене у Мрковићима раније су носиле дугу косу и заплетале су је, и доцније су примиле овај арбанашки обичај. Можда ће Мрковићи тај обичај примити и за своје дјевојке, ако буду тај обичај доводили у везу с вјером.

Дјевојка у Мрковићима носи џамадан (антерију), а жена јелек; дјевојка не смије напријед припасати шарену „бошчу", јер то могу само удате жене; дјевојке не смију ни ђердан о врату носити, јер би се то рђаво тумачило.

И људи и жене у Анамалима носе на ногама „пашмаге", плитку куповну обућу, која се лако обува и изува; Малисори у Анамалима носе опанке. Ношња пашмага се одомаћила ради идења у џамију, у коју муслимани обавезно улазе без обуће.

Мухамеданци носе бијеле фесове, а католици бијеле „ћелепоше" (плитке капице од вуне).

И у Анамалима, као год у Мрковићима и у Крајини, влада у ношњи примјерна чистоћа. Ријетко ћете видјети неку жену у каљавим аљинама; макар била у послу, на њиви или у кући, на њој је све бијело и чисто.

Сву ношњу, и платнену и сукнену, па све постељне аљине, израђују жене од лана, жуке и вуне. Мало је кућа у Мрковићима, па и по свим приморским мјестима, гдје нема статива а има их и са двоје и више статива; тамо свака жена обавезно зна да тка платно, сукно, пасове и др. Уза сваку кућу има нарочити комад земље за сијање и гајење лана, од кога праве фини конац за лепше платно. У Приморју расте по забјелима жука, од које сијеку младе прутове, па их суше и топе у морској води; од ње праве конац за разне грубе израде (чаршаве, вреће и др.). До скоро су и шестанске, крајинске и анамалске жене сијале конопљу за израђивање платна, али су од неког времена сасвим престале, па купују у Скадру платно или конац, па од конца саме ткају платно. Од вуне израђују на стативама сукно, струке, пасове и др.

Домаћа индустрија у овој области јача је, него ма гдје у Црној Гори; мало је породица, које ишта од домаћих аљина купују на пазару. У израђивању домаћег платна жене су врло вјеште. Кад лан узре, онда га поберу и вежу у „ручице"; четири пет ручица, свезане уједно, зову „стрбница". Кад се лан осуши, топе га у води, док се стане распадати; онда га суше и туку на трлици, гдје тврди дио отпадне, а остане влакно, које се послије на кудјељи преде у конац. Овако се ради и са жуком.

Народна је ношња у овој области проста, једноставна и практична; са хигијенске је стране исто тако пробитачна. Као у свему, људи су и у ношњи веома штедљиви. Колико се лети носе врло просто и лако, опет, као да се ни најмање не утопљавају. И није само то до благе климе, него више до навике. Људи избјегавају сваку сувишност, одбацују сваку новотарију, ако се не слаже са њиховим животом. И као што нико не може да им натури своју ношњу, исто им тако не може натурити нико ништа, што мијења њихов етнички изглед. Људи, који живе таквим животом, па још по гдје што износе на пазар, зараде лијепо имање. Зато у овим мјестима и има повише људи, који располажу са повећим свотама, које увијек претварају у злато, ређе у сребро, и чувају као најмилије благо. Овај народ, баш као Арбанци, цијени само златне новце, и колико год има пара, све је у наполеонима и лирама турским и инглеским.

II Етничке особине појединих група

Зупци

Зупчани су према женама веома строги. Од жена се тражи безусловна послушност и покорност. Људи нијесу у старије доба говорили пред свијетом са својим женама, јер је то била срамота; а ко би са женом ишао на рад, рекло би му се: „Помами се за женом“. Старији су људи веома замјерали ономе, ко воли жену, па то још пред свијетом видно показује. Негда се у Зупцима, баш као у Старој Црној Гори, строгост према женама цијенила много; у оно доба муж није смио водити рачуна о својој жени, нити је марио за њу више но за најобичнију слушкињу; није ју звао именом, а ни она њега; више су је пазили дјевери, заове, јетрве и свекрва но муж. И жена је, у тако запостављеном стању, имала да сноси највећи терет, да рађа и подиже дјецу и води бригу о кући, па још уз то и да ради многе тешке послове. Као најважнији разлог оваквом држању према жени истичу старији људи: да се жени не смије дати пуна слобода, јер је она злоупотреби. Ови су људи веома тјесногруди, баш као Црмничани, па не би марили за живот и имање, кад би им жена била неморална.

Данашњи млади Зупчани нијесу тако строги женама; они се према својим женама понашају сасвим друкчије. Строгост према женама све више ишчезава, и жена све више постаје равноправан друг своме мужу. На ово је много утицало опћење Зупчана са свијетом, које је у многоме измијенило многе њихове погледе.

Зупчани се не жене дјевојкама, које имају мираз. Узимање дјевојака с миразом сматра се за срамоту и тумачи се, да такав није вриједан, да живи о своме труду и раду, него тражи, да га жена храни. Због оваквог појма зубачке се дјевојке с миразом удају изван племена. Мало је случајева да је у Зупцима неко узео овакву дјевојку; ко би то учинио, држали су га, да не мари за пријекор, да нема поноса и да не води рачуна о томе, што ће свијет рећи о њему.

Зупчани су врло частољубиви. Они неће никога напасти, али не трпе, ни да им ко учини напаст. У овом су случају осветници, као и Црмничани. Прича се, да су Црмничани прије 80—90 година убили на Суторману синчића Стојана Перова Брајановића из Зубаца, и кад је Стојан донио мртва сина, бацио га је на под као какву трупину. Кад су га укорили за то, он је рекао: „Болело га је, кад га је болело, а сада њега не боли но мене“. Стојан је сјутрадан учинио освету и заклао у Созини једног црмничког дјетића. Кад је био близу куће, чује жену, да кука сина, па је викне весело: „Не кукај сина, ево ти син греде кући“. Стојан је осветом ублажио увријеђени понос, који га је више тиштао но смрт његова сина; а кад је извршио освету, заборавио је сина.

Зупчани кажу: „Ако ти савијем главу с молбом, да је не посјечеш, немој је ни посјећи, а ако ли је дигнем, удри, ако можеш“. Другим ријечима: Зупчани се не свете онима, који су скромни и који се моле за опроштење, а ономе, ко им учини зло, па још и пркоси, учиниће све, што могу, само да се освете.

У Зупцима је послушност некада била идеална, а данас помало опада. Капетан Петар Дулечић, веома стар и уважен човјек, прича (1911. г.): да су у његово младо доба млађи према старијима били безусловно послушни, и није се знало за примјер, да млађи старијему одрече послушност; послух се онда сматрао као најлепша врлина. Но послух је и данас у Зупцима примјеран, и ако није онакав, какав је био негде, и какав би тражили старији људи. Старијима је то необично, па веле: „Најбоље је, да човјек у старости оглухне, да не чује, кад му млађи одричу послушност“.

Зупчани своје мјесто љубе као најмилију светињу и јако су одани вјери. Много путују по свијету, а највише иду у Цариград и тамо остају по 10, 15 и 20 година, али никад не заборављају свој дом, породицу и мјесто. Зупчанин живи за своју кућу и он се не може одродити; такве особине имају сви Приморци и Крајињани. Мало је Зупчана, који нијесу по 10 до 15 година провели у Цариграду, а има их, који су и по 30 година провели тамо; тамо су се привикли на рад, ред и дисциплину, и били су обично кавази код посланстава и баштовани. Врло су разговорни, бистри, радни и штедљиви; међусобно се слажу, љубе и помажу; уљудност и чистина су њихова одлика. Зупчани су интелигентнији од осталих сусједа, и мало их је, који не знају говорити по неколико европских језика; строго пазе на своје достојанство; умеју да приштеде тековину, и мало је Зупчана, који немају по неколико хиљада турских лира.

Зупчани су веома радознали; ако дође у њихово село непознат гост, сви се интересују, да дознају, ко је, откуд долази и каквим послом. У томе се жене више истичу, но људи; оне су, уз то, врло разговорне, обдарене природном бистрином, лакоћом и окретношћу. Зупчани су гостопримни; странца примају радо и угошћавају га, а имају и ту особину, да некога у очи хвале.

Туђемили

Туђемилци су задржали многе лијепе особине; и ако су превјерили, ипак не заборављају, да их крв, језик и обичаји вежу са православном браћом. Они су се од старине крвили и убијали са Глуходољанима из Црмнице, али су, ипак и према непријатељима осјећали љубави, кад је био за то моменат. Много су полагали на задату ријеч и баш као и Црногорци били су тврди на вјери. Ибраим Ћато из Туђемила био је побратим са Савом Гаровијем Вуксановићем из Глухог Дола, а

оба су били познати јунаци. На једном састанку за Врсутом углаве: да један другоме дојаве, кад којему запријети опасност. Код Селим-бега Мустафагића, барског забита, био је Алил Ћато, син Ибраима, старешина под заптијама, и Селим-бег нареди Алилу, да са неколико заптија пође, да убије Сава Гарова, јер је он највише предводио Црмничане. Чим је Ибраим дочуо за то, похитао је, да дојави побратиму, и таман, кад се Алил с друштвом прикрадао Саву, Ибраим дозове Сава са неког брда и викне: „Бјежи е хоће да те убије мој син, да Бог да му понио главу на Цетиње." И Саво се спасио, а иначе је био пао у клопку.

Туђемилци нерадо причају о својој старини; ваљда се стиде да се дозна, да су били православни. Они иначе и не признају, да су то икада били. Строго осуђују сваки прелазак из своје вјере, па не желе да се зна, да су и они то негда учинили. Чврстина карактера у томе је силна. Они веле: „Ко преврне вјером, ту нема чојка."

У многоме се држе старих обичаја. Напримјер, двоженство је у Туђемилаца ријеткост, и човјек ће узети другу жену само у случају, да с првом нема порода. Ко би без невоље узео другу жену, сматрали би га за погана човјека.

Туђемилци су велики фанатици. Вјера им је највећа светиња и за њу су готови све учинити. Мисле, да је њихова вјера једина, која спасава и просвјећује народе; све су друге вјере за њих „нечисте". Строго пазе, да при разговору не реку нешто, што се не би слагало с њиховом вјером; и неће да вам говоре о ономе што се не слаже с њиховом вјером и што њихова вјера не дозвољава. На моје питање: „Пијете ли ви, Туђемилци, ракије?" добио сам тужан одговор, и то послије подуже почивке, као да се мислио, хоће ли право казати или не, — да их има, који пију. По самом тону одговора, могао сам закључити, да се људи стиде што има и таквих несрећника, који погане њихову „чисту" вјеру. На моје питање: Шта праве од грожђа — добијам одговор: „Оцат... (овдје слиједи дуга почивка), а има их, дати, који праве и вино, па нешто продаду, а нешто оставе са оцат."

Они све приписују божјој вољи; не само необичне, но и све обичне природне појаве имају, по њиховом увјерењу, извор у неиспитаној вољи божјој; без воље божје не бива ништа на свијету.

Туђемилци су доброучињени; један другом помажу у раду и свакој невољи; бистри су и одважни, смелији су од Зупчана. Код њих нема опадања, варања међусобне мржње и завађања; боје се срамоте и морал је код оба пола на достојној висини; гнушају се и туђе срамоте, а своју не трпе. Десило се, да је једна туђемилска дјевојка затрудњела, и њен брат није могао отрпјети срамоту, па ју је заклао и на њој осветио уври-

јеђену част; волији је био, да се укаља братском крвљу, но трпјети укор и срамоту.

Жене се не крију ни од странаца; странца уљудно примају са „Добро дошао!" али се с њим не рукују; ваљда се сматра да је гријех, да се рука једне мухамеданке дотакне руке једног хришћанина; али и ако није гријехота, а оно је саблажњиво, па за то и забрањено.

Мрковићи

Међусобни односи код Мрковића постављени су на здрав друштвени темељ. Људи се међу собом слажу и помажу, никад се не свађају, а још мање туку. Такав однос влада и међу женама; међу њима нема никад неспоразума или карања, нема опадања, пањкања, оговарања и шпијунирања. Сви се Мрковићи сматрају браћом не само по крви и вјери, него и по људским осјећајима. Живот им је миран и безазлен; не чине један другом пакост,не врећају се. Давије су ријетке, а ако их и има оне потичу због натапања и оштета, а никад због свађе, крађе или ма каквих нечасних послова. Људи су махом добростојни, и мало их је, који су нуждени и дужни; а то чини људе широкогрудима, да не гледају на ситнице. Дође ли међу Мрковићима до спора, нерадо иду у суд, но се сами нагађу, или их нагађу други. Ову је особину код њих створила турска владавина, када се судило за мито и ајтер; тада је и прави страдао баш као и криви, а некада и више и човјек није могао доћи до правде. Мрковићи и данас, не вјерујући у правду суда, један другом праштају, и увијек у колико је то могуће, избегавају суд. Ово у многоме јача унутрашњу трпељивост и слогу. Но „буда", да неко неком „кастом" учини штету; у том случају обје стране одреде „два добра човјека", који „стимају" штету и њихову процјену обје стране безусловно примају,

Мрковићи не воле оговарати; оговарач је код њих „слаби човек." Тим именом крсте и онога, који лаже и у рђавој намјери проноси зле и смутљиве ријечи, које каљају нечију част. Појам „слаб човек" садржи у себи све појмове, који се могу рећи неваљалцу.

Оног, који заваћа људе, зову мутиша, „задевник" или свађалица. Поштени се клоне тих рђавих људи, јер су свјесни њихова рђава посла. „Задевници" су у Мрковићима презрени. Људи се устручавају, да један другом кажу рђаву ријеч, и само ће човјек у великој нужди, када је изазван, рећи некоме нешто, што сам не трпи, да му неко рече. Код њих је силно стрпљење и силна хладнокрвност при свакој давији и препирци; врло ријетко падају у ватру, а најређе се служе рђавим изразима и свађом. Доста је Мрковића, који ће отрпјети рђаву ријеч, а да никако не реагирају, а мало их је, који неће планути, кад му неко осрамоти оца, мајку или жену; ова је псовка и код њих, као код Црногораца и Арбанаса, најсрамотнија и најосјетљи-

вија, и поштен је човјек не може и не смије отрпјети, а да се на мјесту не освети.

Лупеж је код Мрковића најсрамотнији човјек, а лупештина најсрамотнија особина; лупежа презиру и сваки га се клони. Највише лупежа има међу Горанцима. Они су, можда, ову особину попримали од Малсора, који су их у старије доба крали и плијенили. Један је Горанац негдје давно био у дослуху с Малисорима, па им је био с руке, да краду „мрковску" стоку, и његово име Мрковићи још данас спомињу с гнушањем.

Жена је човјеку пошта или срамота. Муж тражи од жене потпуну моралну исправност, јер је и сâм такав; ухвати ли је у преступу, готов је убити преступника, а њој откинути нос и отјерати је. И ако рјетко, ипак се ових случајева дешавало у Мрковићима. Ко не би тако поступио, био би презрен.

Муж жену, и обратно, не зове по имену, него као у Црној Гори: „ти", „ђе си", „камо те? она се итд. Кућом управља најмудрији и то је кућни домаћин Жена најстаријега мушкарца је домаћица; она „даје разлог" женама.

Жене раде разне послове: носе дрва и разне терете, пасу стоку, жању, топе, ткају, шију, плету перу итд., али никако не копају, као у Црној Гору и у Зети, јер је то код њих срамота. А људи жању, ору, копају, сију и праве опанке себи и женама; чарапе плету и људи и жене, а исто тако и шију и туку и трљају лан на трлици, мјеси хлеб и др. Каква разлика између њих и Црногораца! Црногорци сматрају за срамоту правити опанке, па још својој жени, а о шивењу, мијешењу хлеба и плетењу чарапа нема говора. За Марковића је срамота ткати, гребенати ву у и прести на кудјењи.

Негда је у Марковићима било већих задруга. По Луки Јовићу, било је у Мрковићима 1899. г. девет задруга, које су бројиле више од 15 чланова, а једна је задруга имала 23 члана. По увјеравању Мрковића, жене су узрок распадању задруга. „Чим се момче ожени, ђаво га понесе: једнога потамо, једнога потамо."

Поштење је код Мрковића идеално. Ријетко се дешава, да женска „погријеши." У Мрковићима се до данас зна само за пет шест случајева. Таква жена „опогани" кућу, земљу и све; ако она не утече у Скадар или негдје далеко, род ће је убити, да тако опере нанешену љагу. Неки Добровођанин одвео је таку сестру на Бојану и удавио је. Ни жена не може да претрпи ову срамоту, па бјежи онамо, гдје нема никога свога, а дешавало се, да се и удави.

Мрковке се слободно крећу на рад, пазар и код својте; оне су веселе, шаљиве и отворене природе, и људи им не замјерују, јер оне довољно пазе на своје достојанство.

Људи једнога браства своје се као браћа, иду једни другима на свадбу, на зло и на добро, и међусобно се не узимају; но

иако много пазе на браствено сродство, ипак ће узети за жену удову свога брата или сестру своје умрле жене.

Мрковићи нијесу особито храбри. Из давне се прошлости хвале само са јунаштвом, које су показали при нападу на Млечиће у Свачу. Иначе, из новије прошлости нема ничега значајнога, чиме би се могли подичити. Као најбоља мрковићска браства истичу: Чанте, Барјактаровиће и Петричевиће из Велог Села и Дапчевиће из Дабезића. Од селâ се Горана понајвише истакла јунаштвом. Године 1862., када је Омер-паша напао Црну Гору, с Турцима је било 30 Горанаца, а само пет шест других Мрковића. Горанци су се 1877. г. опирали црногорској војсци, зато су им тада куће попаљене.

Мрковићи немају пречишћен појам о широј домовини, ни о родољубљу. Они су од вајкада били опкољени елементом, њима туђим, па су се уживјели само у љубав према себи и своме огњишту. Шира домовина нема за њих, по њиховом појимању, особите важности, па за то не могу да осјете према домовини дужности, које јој дугују. Све повластице, које је краљ Никола чинио Мрковићима, Мрковићи су схваћали, да се то чини из страха од султана, а не из љубави према њима. Било је елемената, који су као и остали мухамеданци у Црној Гори, увијек гајили наду, да ће ови крајеви опет припасти султану, и Мрковићи за то нијесу радо гледали Црногорце и њихове власти. Иако Мрковићи говоре чистим српским језиком, иако признају, да су били православни, иако не знају ни арбанашки, а још мање турски, ипак се више осјећају Турцима но Србима. Вјера је код њих исто што и народност; за њих је сваки Турчин, који верује у Мухамеда, — а Србин не може бити, ко није хришћанин. Њих, као и све потурчењаке, више уједињује вјера, но језик, крв и народност. Ово је главни разлог, што с неповјерењем гледају све државне власти, не вјерују им и не могу да појме, да оне воде бригу о њиховој срећи и напретку.

Мрковић нема појма о народности; њему је „Турчин" што и „муслиман" и оба појма имају исто значење. Ако неко рече Мрковићу, да није Турчин, он се љути; а ако му речете, да је Србин, иако је муслиман, ви га вријеђате и он вас сматра за непријатеља. Речете ли му, да је муслиман, он слеже раменима, па је у недоумици, јер не зна, шта ће то рећи. Овакав појам унешен је међу њих у доцније вријеме

Мрковићи су побожни и богобојажљиви, чувају се гријеха и склоне свега, што не ваља. Своју вјеру љубе и одани су јој, али ипак не испуњавају све вјерске обавезе; многи пију вино и ракију, не клањају редовно по вјерским прописима, и неки се једва укане, да петком изврше овај обред; ни у џамију не иду често. Од старине су мажени од стране духовних власти, па се нијесу навикли на строге обавезе према вјери. Њихова се права побожност састоји у томе, што имају добру

душу, да свакоме учине добро, а никоме зло. Пред смрт се особито сјећају душе, па онда старији људи праве задужбине, које се обично састоје у грађењу, поправљању и поплочавању путова и подизању чесама. Зато су њихови путови махом поплочани.

Прије 100 година један Малисор отме пушку неком Пековићу из Микулића, и овај, са још два Куњорца, убије истог Малисора, па му запале кућу и у њој стоку. Таква се освета код Малисора сматрала и онда, као и сада, најтежом и најосетљивијом. Мрковићи признају, да су се њихови људи огријешили, што су за пушку убили човјека, па му још запалили кућу и у њој стоку; и веле, да је Пековићима отада окренуо назадак. Овакво резоновање, осјећање гријеха и признање његових пошљедица, карактерише Мрковиће као људе са добром душом и племенитим срцем, као људе, који се боје Бога и чувају гријеха.

. Погледи на свијет су скучени. Мрковићи не воде бригу о свијету и не интересују се много о ономе, што се збива изван њихова племена, ако се то не тиче и њихове коже. Њима је стало само до себе. Кад су они добро, не маре, како ће бити другима. Само не желе да други буду зло; њима је и туђе добро мило. Они и данас живе својим старинским повученим животом. Туђе не дирају, а своје свето поштују; не воле, да се ма ко усељава у њихово племе, а и они е ријетко и нерадо исељавају из свога. Изгледа, да себе сматрају чистијим елементом од сусједних племена, па своје границе заштићују, у колико је то данас могуће. Осим неколико кућа у Доброј Води, које су усељене послије 1878. г., Мрковићи су још и данас остали етнографска цјелина, која се од старине развија у патријархалном духу. Отпорна снага код Мрковића је силна, и ово ће племе своју етничку чистину и индивидуалност сачувати још за дуго времена.

У старије доба Мрковићи нијесу ишли никуд из свог племена, и мало их је било, који су ишли даље од Бара или Скадра. Једна стара прича лијепо илустрира ово, јер је најбољи познавалац свијета из Мрковића, који је „свијет прошетао," кад је видио неко чудовиште у Мрковском Пољу, узвикнуо: „Е, фала Богу! До Љеша бик, и ово још ниге не виђок!"

У потоње вријеме Мрковићи, попут Зупчана, иду много на зараду у Цариград. По Луки Јововићу, било их је у иностранству 1899. г. 175, од којих већина у Цариграду. Отада Мрковићи добијају друкчији појам о свијету, али ипак једностран. Њима је Турска била моћан фактор, од кога дрхти Европа; помишљали су, као и сви мухамеданци у Зети и Скадру, да ће султан опет „ударити на Беч."

Расуђивање о многим стварима и појавима је погрјешно или смијешно по чему би човјек закључио, да су глупи. И ако изгледају глупи, има код њих и лукавства, помијешеног са нешто

оштроумља, а има и подлости; имају особину, да се странцу, коме са поштовањем прилазе, улагују, удварају; они се смију, често силом, само да се покажу љубазни. По нечему помислио би човјек, да би их, као несвјесну марву, вукао куд хоће, али би се преварио, јер су Мрковићи неповјерљиви.

Сујевјерје је код Мрковића јако развијено; они вјерују, да има „уколака," да се претвара у свашта и да може удавити човјека. У предању се чује разних прича о томе и вјерују, да да се вукодлак поврће код жене, па да жена може са њиме затруднети. Тако су се и породила разна вјеровања о замишљеним духовним бићима (вилама, вјештицама, „шејтанима" и „уколацима").

Мрковићи причају, да је „у прво вријеме" било овдје „шејтана," па су се „прометали у товаре" (магарце), и да је бивало случајева, да човјек појаше на такво магаре и да га „шејтан" однесе у своју јаму.

Мрковићи умију и да се шале. Има код њих шаљивчина са пуно хумора, па се други радо скупљају око њих и задиркују их, да избаце по коју шалу, да се смију. „Кад га видим, знам да је жив" — говоре један другом у шали, као да никад не помишља о њему, докле га види.

Када се људи шале — а шале се свуда на раду, скуповима, сједницама — никад се ни оштра шала не прима за зло; па ни онај, који се не зна шалити, прима шалу са осмјехом и не би „кабулио," да он буде узрок неком иједу.

Мрковићи су штедљиви и у јелу и у ношњи; они не знају, шта је кицош, нити на машта расипају новац. Нерадо се задужују, јер је и код њих „дуг зао друг." Највише се људи потроше приликом удадбе, али никад онако, као Црногорци, које девојачка свадба кошта много. Па ип.к Мрковићи кажу: „Колико дјевојака човјек удадне, толико му се пута кућа запали."

Мрковићи су гостопримљи; чисто се носе; врло су вриједни и никад нијесу без посла; код њих нема беспосличара. У јелу су умјерени, а умјерено и раде и не претјерују у послу. За онога, ко не ради, веле: „Не ради, нема што јест'", а за онога, који претјера у раду, кажу: „Ради, нијесмо га кадри јест'" (од умора). Живе дуго и здрава су тјелесна склопа; коштуњави су али хитри и снажни. За теже се болести у Мрковићима не зна. Лекаре не траже; лијече се сами, а има и домаћих траварица. Најобичније су болести главобоља и грозница. Године 1900., по Луки Јововићу, било је у Мрковићима 4 човјека и 6 жена са преко 100 година, а један и са 110 година.

Анамали

У Анамалима су убиства била честа, а са тиме су биле скопчане и освете. Шасани су у Анамалима најбољи јунаци; њима није никад остала глава неосвећена. Анамали нијесу били

уређени као племе; зато није ни могло бити унутрашње иницијативе за умирење завађених, јер у племену, (ако га тако можемо назвати), није било главара, који су могли утицати на завађене да се умире. Па да се не би људи убијали до истријебљења, власти су из Скадра, у име Султаново, издавале наредбе за умир; сваке десете године, обавезно, морао се вршити умир међу закрвљеним браствима и сваки је безусловно морао пристати; својта убјеногa примала је за „крв" шест ћеса (3000 гроша или 600 динара).

По појмовима Анамаљана, мањи је гријех убити човјека, него ли узети већи ујам, свратити некоме воду, да не иде на млин или земљу. Срозавање земље у Мидама 1914. г. и уништење повише кућа, млинова и једне џамије, приписују божјој казни. Причају, да је у старо доба дошао од некуда свет човјек (или жена), па заредио по Анамалима од села до села и на свакој чесми тражио воде. Ниједна му жена није хтјела дати, а свака му је рекла: „Ето ти воде, па пиј." Само у Мидама једна жена, кад јој је затражио воде, оплаче котробу, напуни је и даде му да пије. Светитељ онда затражи брашна и жена му даде. Тада свети човјек благослови и жену и цијело село. До тада је село било веома сиромашно; тада проври снажан извор, на коме су људи доцније подигли 24 воденице и ваљанице, и село се брзо обогати и постаде велико. Но људи су послије стали да гријеше и нијесу се бојали Бога. На пример: неко би кријући узео туђу воду и навратио је на своју њиву, или је узео с туђе њиве, па навратио на свој млин; млинари из горњих млина сраћали су воду на страну преко камења, само да доњи млини немају муштерија. И Бог их је зато казнио 1914. г., по вјеровању Анамаљана.

Пропаст турског господарства у овим крајевима сматрају као казну од Бога, зато што се људи не држе вјерских и народних обичаја.

И ако су Анамалци навикнути на примитиван начин живота, рада и слободу кретања, ипак се лако навикавају и на нов ред, само када се долази у додир с њима у доброј намјери, паметно и смишљено. Осветници су, али када им се покаже миролубивост и пријатељско расположење, сва се њихова мржња расплине, а сва ратоборност ишчезне; онда их мудра управа може повести сваким путем, који води њиховој срећи. Неповјерљиви су, а то је пошљедицаварљивог вјекозног господарења над њима. Колико су пута обманути од турских власти, па није чудо да никоме не вјерују, да никога не гледају пријатељски, да им сваки изгледа непријатељ.

Крајина

И Крајињани су веома вриједни, штедљиви, скромни и чисто се носе; и они су врло гостопримни; вјера им је тврда, нема ни међу њима рђавих људи; међусобно се слажу и по-

мажу, ријетке су свађе; неспоразуме сами изравњавају и неželе доћи пред суд, макар био и турски. Особине, које сам истакао за Мрковиће, скоро су својствене и Крајињанима мухамеданцима. На мојем путу кроз Крајину 1912 и 1921 г. проучавао сам душу крајинске жене нарочито католичкиње, па сам о њима добио ову појам.

Жене католичкиње у Крајини су врло предусретљиве. Арбанашка ће вас и у путу поздравити, макар и знала да ви не знате говорити њеним језиком, и пожелеће вам срећан пут. У кући вас поздраве рукујући се десном руком, а и лијевом вам стиска руку, и ви добијате увјерење, да јој је мило, што су јој гости дошли. Оне су разговорне, говоре бистро, јасно, брзо и убједљиво. При мојем испитивању појединих људи жена се често уплијетала у разговор свога мужа или некога, који ми нешто прича, па би га, често пута, живо и са неком особитом вољом поправила или допунила. Изгледало ми је, да су људи хтели да нешто измјене или прећуте, али им жене не даваху; ваљда су се стидјеле, да њихови људи говоре неистину. Примјетио сам, да оне чак нукају своје људе, да истину говоре. Шестанке су веселе, живахне, вриједне, паметне, издржљиве, гостопримне, и посве моралне.

Жене су у свој Крајини малена раста. Узрок маленом расту жена лежи понајвише у начину живота и рада. Жене носе све терете на леђима, а путови су врло лоши, па се пењу уз стрмене стране, чиме снагу сатиру и море, те се не могу развијати. У Крајини се не држи ниједна врста коња, јер су путови за њих незгодни, а људи неће да носе бремена; онда жена мора да све на својим леђима тегли. То је узрок, да жене у Крајини нијесу јако плодне, а то пријети и дегенерацији ових крајева.

И у Крајини, као у Мрковићима, људи чине на умору задужбине, да се неки лош пут поправи или калдрмише. Путови су од Ливара к Дебелој Крајини због тога добри и поплочани, па се на киши не гази по глибовима.

Народ је сујевјеран и верује, да има неких натприродних бића. Особито се вјерује, да има вјештица. У Крњицама су, прије 100 година, посумњали па једну жену, да је вјештица, и онда су је, по ондашњем народном обичају, одвезли на језеро и бацили у воду. Било је правило: ако потоне, невина је; не потоне ли, вјештица је. Ова је жена остала на води и онда су стекли увјерење, да је вјештица, па су је мучили, да се одрече и да прокаже друштво.

РЕГИСТАР
ЗА ЦРНОГОРСКО ПРИМОРЈЕ И КРАЈИНУ

I. Топографска имена

II. Породична, браствена и племенска имена

Фот. 1. *Дабановићи у Сеоцима.*

Фот. 2. *Лекићи у Сеоцима.*

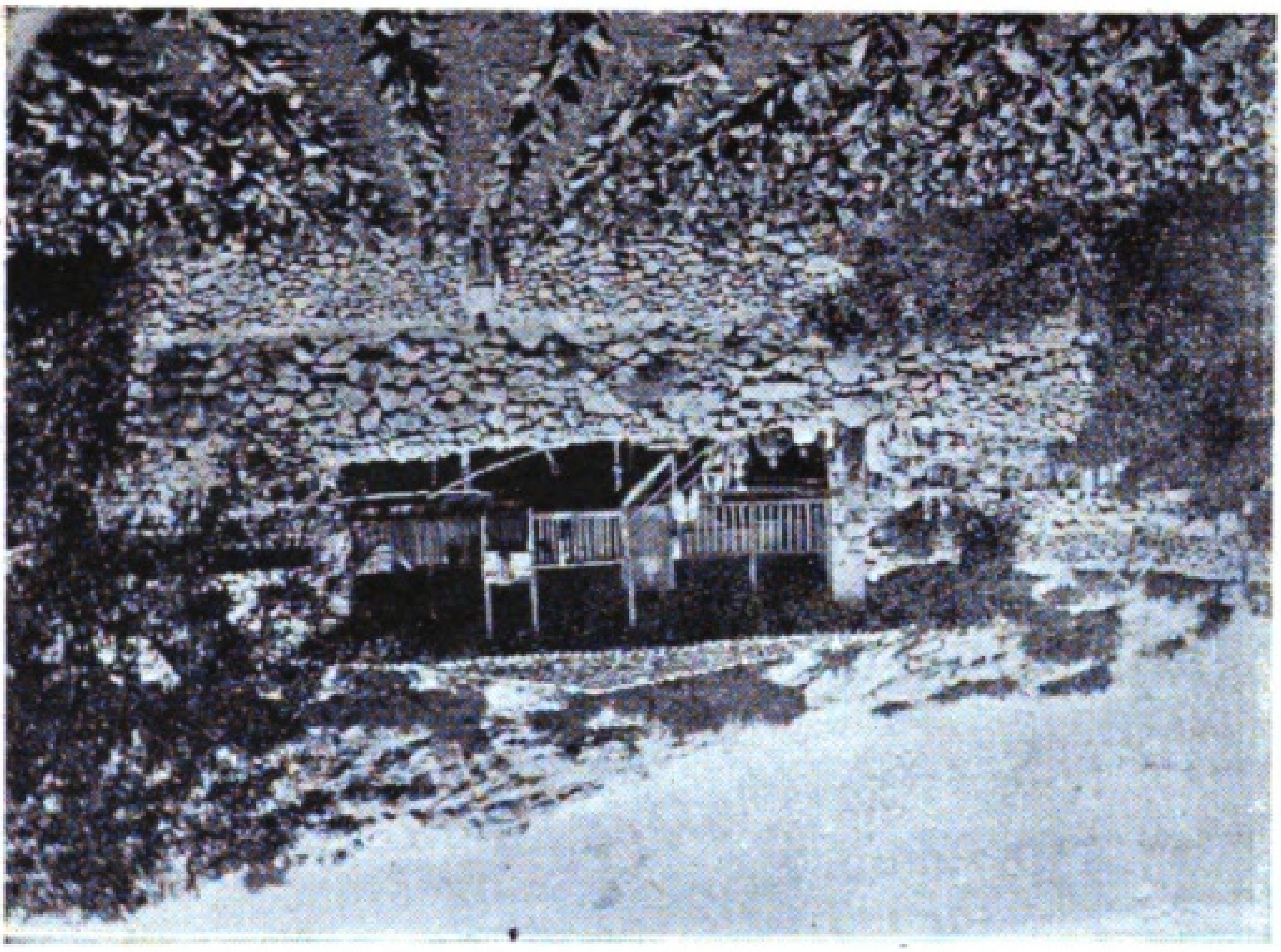

Фот. 3. *Боља кућа у Ђурјану (у Крајини).*

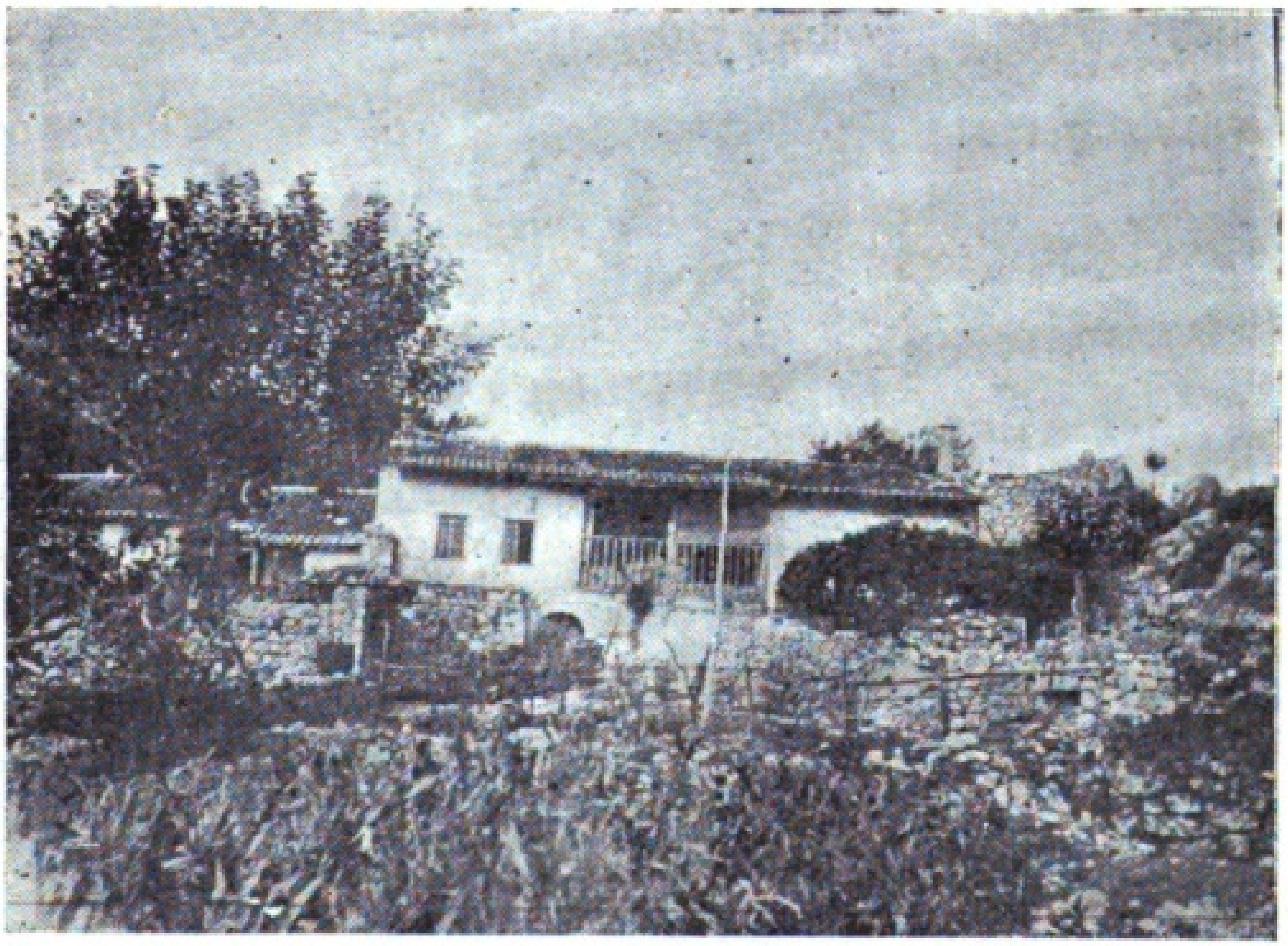

Фот. 4. *Боља кућа и Мрковићима,*

Фот. 5. *Кућа командира Таира Ликовића из Бобовишта.*

Фот. 6. *Кућа Маце Јунковића из Ливора.*

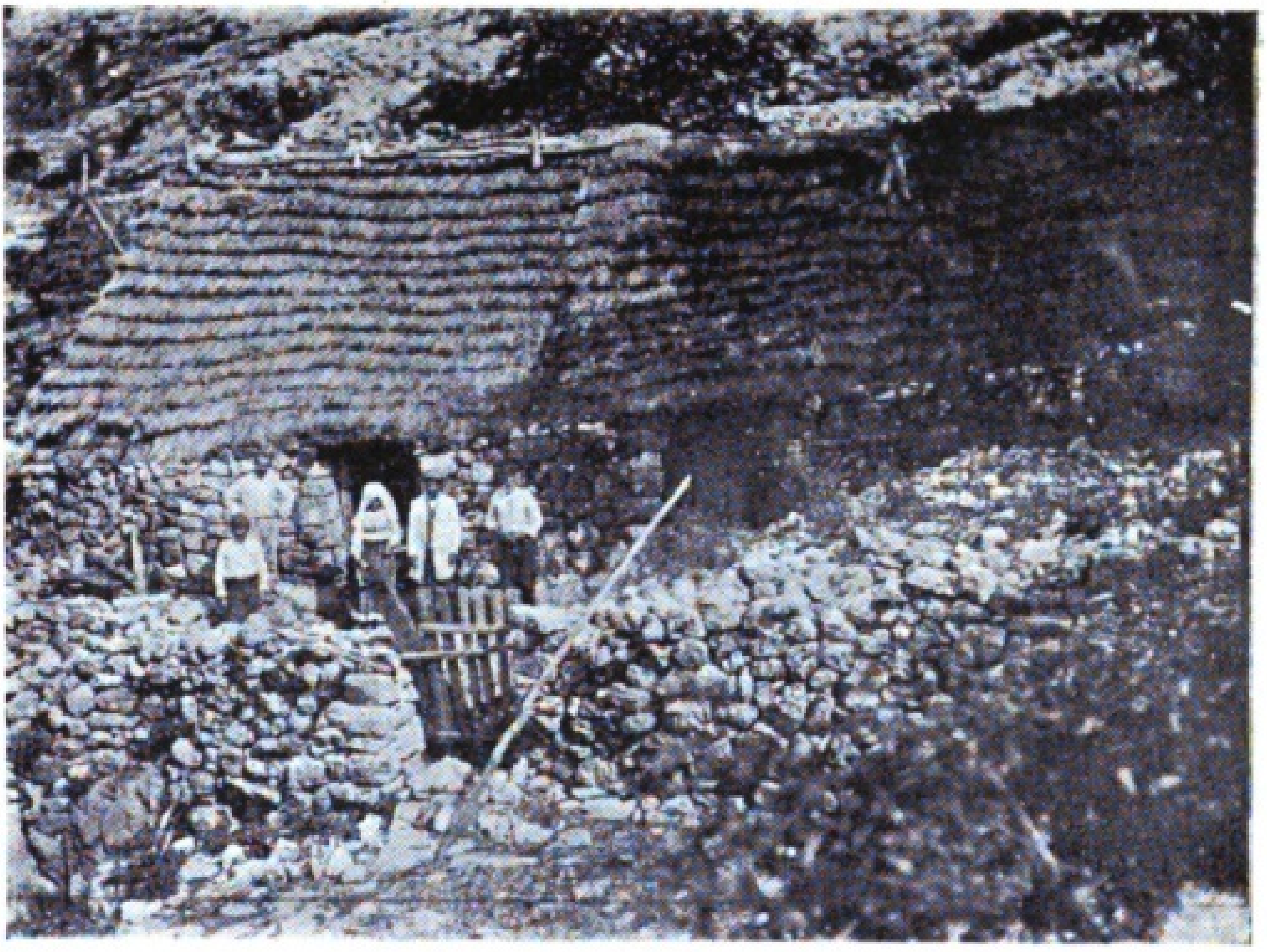

Фот. 7. *Трница (сламењача) у Шесшанима.*

Фот. 8. *Развалине манасшира на Морачнику.*